

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

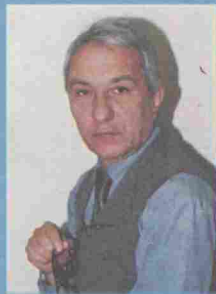
ТАФАККУР 3/2008

Mirzakalon ISMOILIY – 100

“Инсон қалби бамисоли денгиз — таги-туги йўқ бир нарса бўлар экан. Кўрган-билганларимиз, эшитган-ўқиганларимиз қанчалик катта, қанчалик ҳаяжонли ё аянчли бўлмасин, қалб денгизи ўзига сиғдирар, асрар, бетиним мавжи билан бизни тўлқинлантириб турар экан! Биз эсак керагида бу бемисл денгиз тубидан фикрат дурларини терар, шу дурлар туфайли ўзимизни ҳам, ўзгаларни ҳам қувонтириш, ҳаяжонлантириш, ўйлантириш бахтига муяссар бўлар эканмиз”.

*(Адибнинг қўқонлик китобхонга
ёзган мактубидан)*

MUNOSIB BO'LAYLIK

Мустақилликка эришилганидан кейин ҳамма нарса бошқача бўлади деб кутган фақат биз эмасдирмиз. Дарҳақиқат, кутилганидай бўлди ҳам. Ватан ўзимизники, давлат ўзимизники, она тилимизда эркин гаплашамиз, мустақил сиёсат юритяпмиз, демак, барча соҳада ўзимиз хоҳлагандек яшамоғимиз мумкин.

Биргина одамнинг ҳаётида шундай туб бурилиш содир бўлса, балки у тез фурсатда ўзгариб қолар, аммо минглаб-миллионлаб инсоннинг руҳан, қалбан бошқача қиёфа касб этиши мушкулроқ экан.

Гоҳо атрофга боқиб таажжубга тушасиз: у ер-бу ерда яна ўша ғарбпарастлик, яна ўша бўлар-бўлмасга тақлид, замонавийликка интилиш ниқобидаги бегонапарастлик! Худди ўзимизнинг миллий тарихимиз, маданиятимиз, зеҳниятимиз йўқдай, кечирасиз... калламиз йўқдай!

Кўча-кўйдаги рекламалару афишаларга қаранг! Қайси тилда ўзи улар? (Таниш сўзларнинг бундай қоришиғи ўзбек тили бўлаверадими?) Нима ва кимларнинг турмуш тарзи тарғиб қилиняпти? Кимнинг, кимларнинг манфаатини кўзлаб?!

Миллат гўёки икки тоифага ажралиб қолгандек: эзгу ғоя, чин эътиқод одамларию манфаат, арзон шўҳрат бандалари. Бир тараф “маънавият, маърифат” дея жон куйдириб ётибди, иккинчи тараф — “пул, манфаат” деб. Маънавият-маърифат ўчоқларининг бир йиллик “тоат-ибодати”ни баъзи “замонавий” телеканаллардаги ҳашамат намоёйиши, турфа қилиқлар, санъат ниқобидаги маймуният (Абдулла Орипов таъбири) бир кунда чиппака чиқариши ҳеч гап эмас.

Президент Ислом Каримовнинг ана шу каби кўплаб ташвиш ва хавотирларимизга жавоб бўлган “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида таассуф билан таъкидланганидек, “бундай ҳолатларни кўриб-кузатиб, ўзи учун эзгу ниятларни юксак мақсад қилиб қўйган инсонлар қалбида қандайдир иккиланиш ва шубҳа пайдо бўлиши мумкин”-ку, ахир!

Аҳвол шу тарзда давом этаверса, не-не машаққатлар билан қўлга киритилган давлат мустақиллиги ниҳояти бир расмий кўриниш касб этиб қолмасмикан? Биз эса уни ташқи савлат эмас, ички моҳият деб тушунамиз ва шу юртнинг фарзандиман деган ҳар бир одам бунни теран англаб етмоғи, оломончасига эмас, мустақил шахс ўлароқ фикрлаш мақомига эришмоғи тарафдоримиз.

Дарвоқе, бундай мулоҳазалар кўпчиликнинг кўнглида юрибди. Биз, мустақил фикрламоққа ҳавас қилиб, шуни бир қадар ифодалашга уриниб кўрдик, холос.

Фикран ва қалбан мустақил бўлмоқ барчамизга насиб этсин!

Ахмед Абдул

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Муҳиддин РАҲИМОВ
(бўлим мудир)
Шоҳ САНАМ
(бўлим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)

Журнални безашда Машраб
НУРИНБОЕВ олган суратлардан
фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислом ТҶУЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлелберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва мазлумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Шърий асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилими: 700047, Ташкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

233-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2008 йил 14 июль кuni босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16. 8 босма табақ. 4703-бўюртма. Нашр адади 3200 нуска.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Нигора УМАРОВА. Маънавий оламни асраш қайғуси.....4

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Дунёни меҳру муҳаббат қутқарар. Профессор
Нажмиддин КОМИЛ билан суҳбат.....10

ШАРҚУ ФАРБ ФАЛСАФАСИ

Баҳодир ЗОКИР. Эркинлик гоёси такомил.....18

ИФТИХОР

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Фарбда ҳайрат
уйғотган сиймо.....26

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Абдулла ОРИПОВ. Менга хуш хабар айт... ..32

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Наби ЖАЛОЛИДДИН. Худобехабар. Ҳикоя.....42

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Шуҳрат РИЗО. Кулги ва йиғи орасида.....50

“Учур табиб” спектаклидан лавҳа

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

КУТЛУҒ ЁШГА ЕТГАНЛАР

Михли САФАРОВ. Илм заҳмати,
адиблик завқи.....64

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ. Адибнинг
тақдири.....72

БОКИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. Камолот
йўли — риёзатдир.....80

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Абдулла УЛУФОВ. Уйқу ҳикматлари.....86

Ҳ.Ҳидоятлов. Сўқоқ

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Саидмурод МАМАШОКИРОВ. Юракда
табиат соғинчи.....92

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Ибодулла ЭРГАШЕВ. Умрнинг
ҳар они — фалсафа.....98

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Олимжон ДАВЛАТОВ. “Талх майдин,
соқие...”.....102

Д.Мамедов. Ҳовли

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Улуғбек ҲАМДАМ. Жамият ва
самимият.....104

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Ойбек СИРОЖОВ. Глобаллашувнинг
қонуний маҳсули.....112

Сардор ЁҚУБОВ. Маърифий
ҳамкорлик уфқлари.....114

Дилором ҒУЛОМОВА. Анъанавий жа-
мият ва миллий қадриятлар.....114

Раҳматжон ИСМОИЛОВ. Ечими
топилмаётган муаммо.....116

Шаҳло АҲРОРОВА. Уйғун
қадриятлар.....117

Гулнора ЙЎЛДОШЕВА. Миллийликнинг
мўъжаз ифодаси.....118

Тўлқин ЭШБЕК. Замирида оламча
маъно.....120

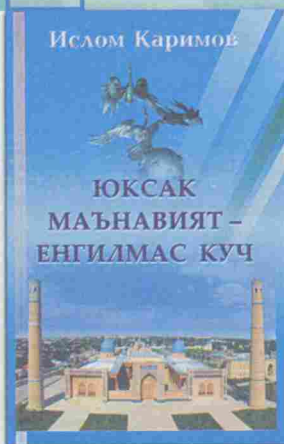
Нигора КЕНЖАБОЕВА. Авлодлар
йўлидаги машъала.....121

Гулноз САТТОРОВА Рамзийликда
акс этган эзгулик.....122

Парда НОРБЎТАЕВ. “Алпомиш”даги
этнологик қатламлар.....124

Нозима ФАЙЗИЕВА. “Тан бир
омонатдир”.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....127

МА'НАВИЙ ОЛАМНИ АСРАШ QAYG'USI

*“Юксак маънавият — енгилмас куч”
китоби мутолаасидан кейинги ўйлар*

Донишманд айтган экан: “Биз китоб шарофатидан буюк мутафаккирлар суҳбатига муяссармиз. Истаса, бундай фойдали мулоқотдан ҳар киши баҳраманд бўлмоғи мумкин”. Мен китоб мутолаасига ана шундай ёндашишга одатланганман. Шу маънода Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобини ўқиш асносида асар муаллифи суҳбатидан чинакам баҳра олгандек бўлдим, муаллифнинг фикр-ўйлари, кечинмалари, орзу-истакларини ўзимча англамоққа ҳаракат қилдим.

Қанча-қанча вақт, меҳнат ва ақлий салоҳиятни ўзига жо этган бу асар дунёга келдими, демак, унинг муаллифи китобхонга нимадир демоқчи, қайсидир масалаларга эътиборни тортмоқчи, нимадандир огоҳлантирмоқчи, муайян мақсадларга руҳлантирмоқчи. Шу боис уни қўлга олган заҳоти менда “Бу китоб нима учун ёзилди, уни қандай эҳтиёж туғдирди?” деган савол пайдо бўлди. Китобнинг муқаддимасидаёқ бу саволга жавоб топдим: **“Ушбу китоб инсоннинг юксалишида маънавият оламининг қандай таъсир ва аҳамиятга эга экани, шунингдек, маънавиятга қарши қаратилган хуружларнинг реал хавфи ҳақида атрофлича фикр**

юритиш, халқимиз янги ҳаёт, янги жамият асосларини кураётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда одамларни бундай хатарлардан огоҳ этиш, эл-юртимиз, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалаларга яна бир бор қаратиш, келажак авлодимизни маънавий соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш билан боғлиқ вазифаларни аниқ белгилаб олиш боразидаги ҳаётий эҳтиёж маҳсули сифатида дунёга келди”.

Маълумки, ҳар қандай асар муайян ғоялар ифодачиси бўлади. Шу нуқтаи назардан “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарининг ўзак ғояси нима экан, деган савол туғилиши табиий. Маънавиятни “инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезони” сифатида талқин қилган муаллиф китобхонни бу борада жиддий мулоҳаза юритишга чорлайди. Ва “маънавият — қудратли қурол” деган ғояни китобнинг ўзак ғояси сифатида илгари суради.

Бир қарашда, “маънавият” ва “қурол” тушунчалари ўртасида мутлақо умумийлик йўқдек, улар ҳатто бир-бирини инкор қиладигандек туюлади. Бироқ китобда маънавият айнақ қурол сифатида талқин этилади: “Дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилиб, бўйсундирмоқчи, унинг бойликларини эгалламоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, яъни энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади”. Маънавиятидан маҳрум қилиндими, демак, бу халқ қуролсизлантирилган, демак, у ёв олдида ҳимоясиз, демак, у хавф-хатарни енгилма ожив!

Муаллиф бу ўринда бирор ҳудудни забт этиш эмас, тараққиётнинг юксак чўққиларини эгаллашда, бирор кучга қарши кураш эмас, бизга хавф солаётган таҳдидлардан ҳимояланишда маънавият қудратли қурол бўлажагини назарда тутяпти.

Бу борада муаллиф яна бир жиҳатга эътибор қаратади: “Масаланинг кишини доимо огоҳ бўлишга ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб олиш ниҳоятда қийин”. Дарҳақиқат, ҳарбий, сиёсий курашларда ким кимга тажовуз қилаётгани, қайси давлат қайси давлатни босиб олаётгани кундек равшан бўлади. Лекин мафкуравий муҳорабада бирор ҳудуд ошкора босиб олинмайди, қон тўкилмайди, қуролли куч ишлатилмайди. Бундай курашда истилочининг аслида ким экани кўпинча номаълум бўлади, аҳоли ўз онгига қай йўсинда таъсир

Ўтказилаётганини сезмаслиги ҳам мумкин. Шу жиҳатдан у тинч аҳолига қарши урушни эслатади. Бу кураш пинҳона, зимдан амалга оширилиши боис, унга уюшган ҳолда қаршилиқ кўрсатиш мушкул, айнан шу омил ғоявий курашларнинг муваффақиятини белгилаб беради. Бинобарин, бу ҳолатда *маънавият жамиятимизни турли бало-қазолардан асрайдиган посбон* сифатида намоён бўлади. Посбонни қўлга ололмаган ёв қалъани забт эта олмайди.

Китобдаги кўплаб фикрлар халқимизнинг табиатини, бетакроп фазилатларини очиб беришга хизмат қилади. Мисол учун, ўзбек халқига хос ахлоқий мезонлар талқинини олайлик. Жамоавийлик, жамулжам бўлиб яшаш туйғуси биз учун ҳаёт фалсафасига, турмуш қондасига айланиб кетганини таъкидлаган муаллиф “меҳроқибат” тушунчасига алоҳида тўхталади. Ўзаро муносабатларнинг устуворлиги, бировнинг кўнглини ранжитмаслик, атрофдагиларнинг оғирини енгил қилиш, ёрдамга муҳтожларга беғараз кўмак бериш негизига қурилган меҳроқибат туйғуси халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ифтихор билан қайд этади. Орномус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибo ва ифбат каби ахлоқий тушунчаларни муаллиф **шарқона ахлоқ кодекси** дея таърифлайди. Бир сўз билан айтганда, ўз миллатининг ахлоқидан фахрланади, завқланади, бироқ унга кўр-кўрона маҳлиё бўлмайди. Чин миллатпарвар сифатида миллий хусусиятларимизни улуғлаш баробари ўқувчини ривожимизга ғов бўлаётган айрим жиҳатлар — худбинлик, лоқайдлик, қариндош-уруғчилик, маҳаллийчилик, манфаатпарастлик, ҳасадгўйлик, “йўлини топибдими, қандини урсин” қабилидаги ёндашувларга нисбатан муросасиз бўлишга ундайди. Ўзбекона ахлоқ-одоб, шарм-ҳаё иморатининг ич-ичидан емирилишига сабаб бўлаётган бу каби қусурларга барҳам беришга даъват этади.

“Маънавият бобида ҳам бизга ақл ўргатишга, азалий ҳаёт тарзимиз, руҳий дунёмизга ёт бўлган қарашларни мажбуран жорий этишга” уринишларга жавобан муаллиф маънавиятни енгилмас куч сифатида қарши қўйишга чақиради. Маънавиятидан, миллийлигидан маҳрум этилган халқ маънан тубан, ахлоқан ночор бўлиб қолишини уқтиради. Ўзбекона қиёфамизни асраш ҳақида қайғурар экан, муаллиф бугунги глобаллашув шароитида миллий руҳиятнинг йўқолиб кетиш хавфидан огоҳлантиради.

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, асарда мувозанат ғояси асосий ўрин тутган. Муаллиф маънавиятнинг мамлакат равнақи, миллат такомилидаги аҳамиятини таъкидлар экан, моддиятни инкор этмайди. Барча соҳада мувозанат тарафдори эканини кўрсатади — маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги, таълим ва тарбия мувозанати, миллий ва умуминсоний қадриятлар муштарақлиги, диний

ва дунёвий қадриятлар мутаносиблигини сақлашга даъват этади. Айнан шу нуқтаи назардан **“моддий ва маънавий олам бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига”** қиёсланади. Бинобарин, муаллиф парвозга шайланаётган, яъни ўсиш, юксалиш истагида бўлган шахс учун моддийлик ва маънавият мувозанатига эришиш нақадар муҳим эканига ишора қилади.

Асар китобхонда оқу қорани ажратиш борасида муттасил мушоҳада юритиш истагини уйғотади. Тан олиш керакки, XXI асрда фаразли манфаатлар яширилиб, мақсадлар ниқобланди, турли мамлакатларда юз бераётган жараёнларга турлича қаричлар билан баҳо бериш урф бўлди. Янги шароитда ёв-ғаним, таҳдид, хавф-хатар тушунчаларининг маънолари чигаллашди. Шунинг учун ҳам бугун гуноҳни савоб деб, тутқунликни эркинлик деб, ёлғонни рост деб, ялтироқ ҳар матоҳни олтин деб уқтирадиганларнинг домига тушиб қолаётганлар ҳам йўқ эмас. Бу жиҳатдан мазкур китоб хилма-хил чувалган фикр, туйғу, воқеалар қуюнининг моҳиятини англашда кўмаклашади.

Айтайлик, глобаллашув ҳақида фикр юритиб, муаллиф унинг объектив жараён эканини, инсоният тараққиётидаги ижобий таъсирини таъкидлайди. Айни вақтда, *глобаллашув мафкуравий таъсир ўтказишнинг ўткир қуролига айланиб бораётганини, ҳар хил сиёсий куч ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини* қайд этади.

Маълумки, бу жараёни шарҳлашда кўпчилик сиёсатчилар томонидан глобал интеграциялашувнинг аҳамияти бўрттирилиб, дунёнинг ранг-баранглигини асраш муаммоси атайин четлаб ўтилмоқда. Шу нуқтаи назардан, глобаллашув дунёни бирлаштира туриб, айни чоқда уни емиряпти, деган хавотирлар жиддий асосга эга. Чунки ягона молиявий макон, яхлит ахборот майдонининг шаклланишига олиб келган глобаллашув жараёни энди, айрим “даҳо”ларнинг фикрича, яхлит дунёнинг шаклланишига, ягона жаҳон маданиятининг(!) юзага келишига хизмат қилиши керак экан. Шу мақсадда маданиятнинг ҳаммабоп андозаси таклиф этилиб, миллатларнинг ўзига хослигини “текислаб”, йўқотиб юбориш, дунёдаги маданий хилма-хилликка барҳам бериш, маънавиятни қолиплаштиришга уришлар авж олмоқда. Аслида ахлоқсизликни ёқлайдиган, маънавий тубанликни газак олдирадиган бундай мафкуравий тажовузлар миллатларни дурагайлаштиришга қаратилган.

Бу ҳолат фанда “маданий гегемония” номи билан машҳур. Маданий гегемонияга эришиш учун маданий ўзакка тажовуз қилишнинг ўзи кифоя. Чунки маданий ўзакнинг кучсизланиши ёки қўпорилиши натижасида қиёфасиз омма, онгсиз оломон вужудга келади, жамият емирилади, миллат йўқолиб кетади. Кўп ўтмай, бу

жамиятда мутлақо бегона маданият ҳукмронлиги ўрнатилади, демакки, у ўзгалар томонидан забт этилади. Янги кўринишдаги бундай мустамлакачиликнинг, илмий тилда айтганда, маданий империализмнинг фожиали оқибати ҳам шунда.

Бугунги кунда халқимиз, умуман, бутун инсоният жиддий синов олдида турибди — глобаллашув жараёнининг жиловли тортилмаса, инсоният глобал таҳдиднинг ожиз ўйинчоғига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Бундай хавф-хатарларга қарши курашда маънавиятимиз ягона нажоткор ва халоскорлик вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам мазкур китоб кишини руҳан қувватлантиради, унинг ақлини чархлайди.

Тобора кучайиб бораётган бу каби хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр яшамоғимиз зарурлигини уқтириб, муаллиф бундай деб ёзади: **“Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб кўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда хушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади”**. Муаллиф бепарво, томошабин бўлиб яшайдиган одамдан кўрқиш керак, дейди, чунки бундай одамлар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегонадек бефарқ қарайди.

Бинобарин, маънавий жасорат билангина бундай ҳолатларнинг пайини қирқиш мумкин. Маънавий жасорат кўрсатишга ундаган муаллиф уни оғир ёки баландпарвоз бир нарса эмас, балки ҳар кимнинг кўлидан келадиган иш сифатида талқин этади: **“Ҳар кун, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай, тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш — ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”**.

Китобни ўқишни бошлаганимда у олимларга мўлжаллаб ёзилган ва кўпгина илмий изланишларга пойдевор бўлиб хизмат қиладди, деган фикрда эдим. Лекин мутолаа давомида фикрим ўзгарди. Бу асар ёш ота-оналарга ҳам жуда асқатар экан. Чунки муаллиф жаҳонни ҳайратга солган олимларимиз ҳақида тўхталиб, бундай илмий-амалий салоҳият халқимизнинг табиатида азалдан мавжудлигини асослайди. Ҳар бир болада Беруний, Улуғбекларни кўради ва ота-оналар ҳам ўз фарзандларига бўлғуси Ибн Сино ва Навоий деб қарашини истайди. Инсон ўз умри давомида оладиган маълумотнинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида эгаллаши ҳақидаги фикрга алоҳида урғу берилгани бежиз эмас. Бу китоб ёшларни ўз устида янада кўпроқ ишлаш, мавжуд салоҳиятини

рўёбга чиқаришга руҳлантиради. У кўпни кўрган кишиларнинг ҳам ҳаёт илмига бўлган чанқоғини қондиради.

Асарнинг бир фасли “Инсон қалбига йўл” деб аталади. Аслида, китобдан шундай ғоялар, фикрлар ўрин олганки, улар ўқиган кишининг қалбига йўл топишига шубҳа йўқ. Ўзим китобни сиёсатшунос сифатида ўқишни бошладим-у, мутолаа давомида туйғуларим ўзгариб бораверди. Аждодларимизнинг бемисл илмий-ижодий жасоратлари борасидаги фикрлар шу миллат фарзанди сифатида қалбимни фахр-ифтихорга тўлдирди, япон ва корейс мўъжизаси ҳақидаги гаплар менда ўзбек мўъжизасини кўриш истагини уйғотди, мафкуравий тажовузларнинг асл мақсадлари фош этилган ўринларни ўқиб, онг-шууримда уларга нисбатан фаол курашчан муносабат шаклланди, Зулфияхонимнинг маънавий жасорати ҳақида сўз кетганида у зотга ўхшашни орзу қилдим...

Биз, олимлар орасида шундай одат бор. Мағзи тўқ мақола, тафаккурга қувват берадиган китоб ўқиганимизда, уни бир-биримизга илинамиз. Мен “Юксак маънавият — энгилмас куч” китобини нафақат олимларимизга, балки юртимизнинг юксалишини орзу қиладиган ҳар бир ватандошимиз, миллатдошимизга илинган бўлардим. Негаки, маънавиятимизни ҳар турли таҳдидлардан безавол сақлаш истагида ёзилган бу китобни муаллифнинг бизга, миллатимизга аталган бебаҳо тортиғи деб биламан.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

DUNYONI MENRU
MUHABBAT QUTQARAR

Профессор Нажмиддин КОМИЛ билан суҳбат

— Хурматли Нажмиддин ака, “комил инсон” тушунчасига Шарқда қадимдан алоҳида аҳамият берилганини биламиз. Лекин бу тушунча турли даврларда турлича талқин қилингани ҳам бор гап. Инсоний такомилга интилмоқ, албатта, хайрли амал. У одамни эзгуликка, олижанобликка чорлаши табиий. Комил инсон ҳақида бадиий адабиётда, фалсафа илмида ва тасаввуф таълимотида кўп ва хўб ёзилган. Аммо шу ўринда савол туғилади: бу ҳол инсоннинг комиллик мақомига эришувиغا нечоғлиқ таъсир кўрсата олди? Азалан олижанобликка даъват этилган инсон бу борада кўнгилдагидек натижага эришдими — кутилган даражага ета билдими? Башарти кўзланган мақсад-муддаога етилмаган бўлса, бунинг туб сабабларини нимада кўрасиз?

— Тўғри таъкидладингиз, “комил инсон” тушунчаси бизда жуда қадим тарихга эга. Дастлаб вужудга келган асотирлар, ривоят ва дostonларнинг қаҳрамонлари инсоний баркамолликнинг муайян сифат-

ларини ўзида жамлаган, одамларга намуна бўлгулик хислатларга эга бўлган. Алпомиш, Гўрўғли ёки Рустами Достонни олиб кўринг. Булар — қахрамонлик ва жасорат тимсоллари. Улар эл-юртни, ватанни ташқи ва ички душманлардан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатган. Уларнинг ақл-заковати, раҳнамолик салоҳияти, саркардалик маҳорати ҳам шунга яраша юксак ва бемисл. Булар сиймосида халқнинг қахрамонлик ва мардлик ҳақидаги орзулари мужассам. Шунга ўхшаш Нўширавони одил, Искандари соний — адолатпарвар шоҳ тимсоли бўлса, Ҳотами Той саховатда ном қозонган, Хизр — ҳожатбарорлик, эзгулик ва имонга ҳидоят этувчи пок руҳ рамзи бўлиб, кўплаб адабий асарларда мадҳ этиб келинган. Набийлар ва валийлар ҳақида бундан-да ажойиб гапларни айтиш мумкин, чунки ҳар бирининг фаолиятида қалби уйғоқ кишиларни тўлқинлантирадиган фазилатлар етакчилик қилган ва шу фазилатлари билан улар одамлар қалбидан мустақкам жой олган.

Буларнинг барчаси инсон зотининг ўз-ўзидан қониқмаслик, ўзини тинимсиз тафтиш қилиш, такомиллаштириш ҳиссининг ифодасидир. Бутун маданият ва маънавият тарихи шуни кўрсатадики, цивилизация дегани бу — инсоннинг ўз-ўзини англаш, ўзини юксалтириш учун олиб борган курашининг ҳосиласидир. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон қобилияти, руҳияти ва ахлоқини ўрганиш, инсонни тарбиялаб, тўғри йўлга бошлаш, ноқисликлар ва иллатлардан халос этишни шиор қилган. Инсон синоати нима, нега у шунчалик ақлий қуввати, қилни қирқ ёрадиган заковати билан мўъжизалар яратишга қодир бўлгани ҳолда, гоҳо тубан ишларга қўл уради, ҳайвоний ҳирсу ҳавас домига тушиб, ўзини хароб этади, деган саволлар Шарқ мутафаккирлари қалбини қадимдан безовта қилиб келган.

Ҳазрат Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида Қуръони каримга таяниб, “одамий шариф ул-кавнайндури” деган сўзларни келтиради. Яъни, одам икки дунёнинг энг шариф ва энг азиз махлуқи. Парвардигор оламларни яратганда мақсади — инсон эди. Оламлар Парвардигор жамолу камоли учун кўзгу бўлса, Инсон шу кўзгунинг мазҳари — Тангри таоло қудрати ва сиру асрори, илму ҳикмати акс этган мўъжаз хилқат, инсон қалби эса — Парвардигор илми ва ишқининг хазинаси. Шунга асосан, тасаввуф аҳли инсонни Худонинг ердаги халифаси, икки оламнинг гултожи, деб таъриф этади.

Инсон ана шундай буюк, муҳтарам ва мукаррамдир. Бироқ ҳамма ҳам шу шарафга муносибми? Биз барчамиз бу қадар юксак таъриф ва тавсифларга лойиқмизми? Афсуски, йўқ. Гарчанд ҳар бир одам ўз даража ва ҳолатига кўра Оллоҳ таоло қудратини намойиш этувчи тимсол бўлса-да, аммо ҳазрати инсонга берилган таърифларни оммага нисбатан қўлламоқ қийин. Бу таърифлар, аввало, инсон ҳақиқати ва моҳияти ҳақидадир. Хўш, инсоннинг ҳақиқати нима? Инсоннинг ҳақиқати унинг илоҳийлиги, раҳмоний руҳ билан йўғрилганидир. Кимдаки раҳмоний руҳ голиб бўлса, нурланиб, порлаб турса, у шунчалик шарафли ва мукаррам. Кимдаки руҳ заиф бўлса, у шунчалик нафсга, жисмоний-ҳайвоний майлларга тобе бўлади. Шарқ мутафак-

кирлари, хусусан, тасаввуф шайхларининг уқтиришича, инсон хилқатида икки асос жам этилган: илоҳий-руҳий ва моддий-ҳайвоний. Аслида бу оламдаги талотумлар ана шу икки асос ўртасида кечаётган муттасил курашларнинг шакллари, холос. Инсон руҳи қанча юксалгани сари юқори мартабаларга эришаверади ва Мутлақ моҳиятга яқинлашаверади. Бинобарин, комил инсон Мутлақиятга яқинлашган, ўзида жамики эзгу сифатларни жамлаган, дунёвий ва илоҳий илмларни эгаллаган, сурату сийрати саранжом, файзу кароматидан эл шоду хуррам бўладиган зотдир. Ёки, Азизиддин Насафий таъбири билан айтганда: “Комил инсон деб шариат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билки, комил инсон шундай инсондирки, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: эзгу сўз, эзгу иш, эзгу ахлоқ ва маориф”.

“Эзгу сўз, эзгу иш, эзгу ахлоқ” Зардушт таълимотининг асосий гоёси бўлса, маориф тушунчаси тасаввуфий маънодаги илоҳий маърифат соҳиби бўлмоққа ишорадир. Яъни, Азизиддин Насафий “Авесто”даги реал, дунёвий гоё билан руҳоний-ирфоний гоёни жамлаган. Кўриниб турибдики, тасаввуфдаги “комил инсон” тушунчасида илоҳий ахлоққа молик бўлиш асосий талаб сифатида олға сурилган. Шу боис тасаввуф аҳли комил инсон деганда, асосан, набийлар ва валийларни назарда тутлади. Лекин, шу билан бирга, комилликнинг даражалари ҳам эътиборга олинади, чунончи, набийларнинг энг комили (акмал ул-мукаммал) Муҳаммад Пайғамбардир. Қолган пайғамбар ва валийлар Муҳаммаддан (с.а.в.) қуйи даражада турса, улардан кейин сиддиқлар, олимлар, оддий мўминлар келади ва ҳоказо. Шундай қилиб, эзгу ахлоқ ҳам, маънавий етуклик ҳам Оллоҳга яқинликка қараб белгиланган.

Албатта, бу гоё ва уринишлар бесамар кетмади, модомики, халқ бундай асарларни асрлар давомида эъзозлаб, севиб ўқиб, уларда илгари сурилган қарашларга амал қилиб келган экан, авлодлар тарбияси ҳам айни руҳда давом этган. Шу боисдан ҳам аждодларимиз орасида имон-эътиқоди бутун, жўмард ва юксак маънавиятли инсонлар кўп бўлган. Биргина жавонмардлик ҳаракатини олинг. “Футувватчилар” деб ном олган бу ажиб инсонлар бутун ҳаётини эҳтиёжмандлар ҳожатини чиқаришга сарфлади. Улар сафида муктадир шайхлар, оддий хунармандлар, санъат ва адабиёт аҳли, ҳарбийлар бор эди. Шайхлардан Нажмиддин Кубро, Сайфиддин Бахарзий, Паҳлавон Маҳмуд, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, сипоҳийлардан Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад ана шундай жавонмардлардан эди. Улар ватан душманларига қарши мардона жанг қилди, кўплари шу йўлда қурбон бўлди.

Янада эътиборли жиҳати — шоҳ ва шаҳзодалар, вазиру амирларнинг ҳам аксари бундай фидойиликни ҳаётининг дастур қилиб олган эди. Халқимизнинг кўп нажиб хислатлари ўша идеаллар таъсирида шаклланган бўлса ажаб эмас. Албатта, ўзини кўз-кўз қиладиган ҳар қандай одамни ҳам комил инсон деб айта олмаймиз. Бу бир мансаб

ёки даража ва ҳатто обрў-эътибор мезони ҳам эмас. Комиллик — чин инсонийликни ҳар қандай вазият ва шароитда сақлаш ва уни зарурат туғилгандагина намоён қилишдир.

Шу ўринда яна бир жиҳатга диққатингизни тортмоқчиман. У ҳам бўлса, инсондаги ижодкорлик фазилати ва нажиб хислатларнинг жамиятдаги руҳий кўтарилиш, умуммаданий юксалиш билан боғлиқлигидир. Тарихга назар солсангиз, Уйғониш даври деб аталадиган замонларда ҳайратланарли қобилиятга эга етук инсонлар етишиб чиққан, улар илм-фан, санъат ва шеърятда бемисл ижодий ютуқларни кўлга киритган. X-XIII асрларда Беруний, Рудакий, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Умар Хайём, Жалолиддин Румий, Фаззолий, Абу Бакр Розий, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз каби илму ижод паҳлавонлари дунёга келди. XV-XVI асрларда эса Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Заҳириддин Муҳаммад Бобур бекиёс тафаккур мўъжизаларини бунёд этдилар. Демак, буюк мақсадлар, пок ниятлар инсон қобилиятининг ёрқин намоён бўлишига замин ҳозирлайди. Инсон тафаккури қадрланмас экан, у керакли ҳосилни бермайди.

Кейинги асрларда ҳам мумтоз ижодкорлар, дилбар шоирлар яшаб ўтди. Аммо, афсуски, бу даврларда камолот ва салоҳият илгаригидай эмас эди. Фикрий биқиклик, сиёсий инқирозлар, ижтимоий буҳронлар инсон камолотига, ижодий ва ақлий кучларнинг гуллаб-яшнашига йўл бермас эди.

— *Ўзингиз яхши биласиз: миллий истиқлолимиз моҳиятида ҳам, миллий мафкурамиз асосида ҳам комил инсон масаласи етакчилик қилади. Бу соҳада амалга оширилаётган ишлар ҳам кам эмас. Шунга қарамай, ҳаётдаги умумий манзарани кўнгилга таскин бергудек даражада деб бўлмайди. Нимага шундай?*

— Ўзбекистон мустақилликка эришганига, мана, ўн етти йил тўлди. Истиқлол бу — эркинлик демакдир. Ҳар бир фуқаронинг эркинлиги, халқ, миллатнинг эркинлиги, мамлакатнинг эркинлиги. Биз юз эллик йиллик қарамликдангина эмас, тоталитар шўро мафкурасининг якка ҳокимлигидан ҳам қутулдик. Ўз миллий давлатимизни қурдик, дунё бизни таниди, биз ҳам дунёни бутун мураккаблиги билан танимоқдамиз. Мамлакатимизда барча соҳаларда туб ислохотлар амалга оширилмоқда, оламни янгича идрок этадиган, ҳақ-ҳуқуқи учун курашадиган, ўз тақдирини халқи, ватани тақдири билан бир деб билиб фаолият кўрсатадиган янги авлод етишди. Бу авлод ажодлар маънавий мероси ва умумбашарий қадриятларни, ақлий кашфиётларни баробар ўзлаштирмоқда. Юрагида миллий ифтихор туйғуси, ватан муҳаббати жўш урган билимдон, доно, тадбиркор кишилар, Худога беҳисоб шукрки, юртимизда кам эмас. Улар орасида ақлу заковати, билими ва ижодий ишлари билан жаҳон аҳлига манзур бўлаётганлари анчагина ва янада қувончлиси, йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Ана шуларнинг бари мустақилликнинг, эркинликнинг мевасидир.

Дунё бир мусобақа майдони. Бунда фақат етук билим, ақлий ва ижодий салоҳият билангина ғолиб келиш мумкин. Инсоннинг комиллик мезони ҳам, назаримда, бугун кўпроқ шу билан белгиланади. Чунки замонлар ўтиши билан комиллик ҳақидаги тасаввурлар ҳам ўзгариб боради. Комиллик бир идеал экан, демак, идеаллар ҳам ўзгаришга юз тутаётганини сезишимиз керак. Аждодларимиз комилликни асосан илоҳийликка боғлаб талқин этган. Улар назарида, қайд этилганидек, ғайб оламига восил бўлмасдан, Мутлақ руҳга яқинлашмасдан туриб комилликка эришиш мумкин эмас. Зеро, реал ҳаётда ҳамма нарса нисбий, барқарорлик йўқ. Бутунлик ва мутлақ комиллик Оллоҳнинг ўзигагина хос экан, унга яқинлашган, унинг илмидан баҳраманд бўлган одамгина бундай мартабага эриша олади ва реал ҳаётга, жамиятга ижобий таъсир ўтказади. Шу боис қадимгилар руҳий-ахлоқий поклик, ғайб оламидан бохабарлик, ақлий етуклик, илоҳий маърифат соҳиби бўлмоқни комиллик мезони деб билган. Бугун эса комиллик борасидаги қарашлар бирмунча моддийлашди. Эндликда реал дунё ҳақидаги билим ва инсонлар жамиятидаги фаоллик, ватанпарварлик асосий мезонга айланди. Албатта, эзгу хулқ ва эзгу мақсад билан қилинадиган ишлар, беминнат ҳожатбарорлик, саховатпешалик илгаригидай ҳозир ҳам даркор ва у юксак маънавиятли инсоннинг зарур сифати деб қаралади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, ҳозир биз “Комил инсон деганда, аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган, билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз” (Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 134-бет).

Ана шундай инсонларни тарбиялаш умумдавлат иши деб қаралмоқда. Зотан, комил инсон қанча кўп бўлса, мамлакат шунча қудратли ва обод бўлади. Жамиятда элни улуғ бунёдкорлик ишларига сарфарбар этувчи етук инсонларнинг ижодкорлиги, ибратли ишлари, фидойилиги тараққиёт имкониятларини кенгайтиради, натижада ҳам иқтисодий, ҳам маънавий юксалиш юз беради.

Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — энгилмас куч” китобининг мазмун-моҳияти ҳам аслида ана шу ҳақиқатни оммага етказишга қаратилган. Зеро, юксак маънавиятли инсонгина комил инсондир. Муаллиф маънавиятга бундай таъриф беради: “Маънавият — инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, имон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”.

Бунда: руҳий покланиш, қалбни улғайтириш, ироданинг қудрати, имон-этиқод бутунлиги, виждон уйғоқлигига эътибор қилинади, яъни инсоннинг ботиний оламини бойитадиган, уни ҳақиқий инсонлик мавқеига кўтарадиган сифатлар ҳақида гап боради.

Ана шу фазилатларга эга бўлган инсон комилдир. Бундай одам калондимоғлик, нафсу ҳавога берилиш, бефарқлик, хиёнатдан узоқ юради, дину диёнати ва орияти юксак бўлади.

Энди саволингизнинг иккинчи қисмига келсак, шуни айтмоқчи-манки, бозор иқтисодиётига ўтиш тафаккурда, дунёқарашда анчагина ўзгаришларга сабаб бўлгани аён. Бир тоифа одамларимиз буни қабул қилолмади, ўзи ишонган, эътиқодига айланган қадриятларнинг емирилганидан таҳликага тушди. Уларда ҳафсаласизлик, бифарқлик кайфияти пайдо бўлди. Жамиятда гўё бегона кишиларга айланиб қолганлар ҳам бор. Иккинчи бир гуруҳ одамлар имкониятдан фойдаланиб, иложи борица кўпроқ мол-мулк тўплашга киришди ва сармоёяси бўлмаган одамни одам қаторига қўшмайдиган бўлди. Бу ҳол ўз меҳнати, ҳунари орқасидан ҳалол яшашга ўрганган одамларга салбий таъсир этмоқда. Уларнинг бундай дунёпарастликка, ҳаром-ҳаришга кўникиши қийин кечмоқда. Албатта, сармоядорлар орасида бамаъни, эл-юрт манфаатини ўйлайдиганлари ҳам бор. Саховатпешалиги билан намуна бўлаётган бадавлат кишиларимиз шаҳарларда ҳам, туманларда ҳам учраб туради. Лекин шуни ҳам эътироф этиш керакки, ҳаёт доимо ўзгаришда, янгиланишда. Биз келажакка пойдевор тайёрлаётирмиз, истеъдодли, софдил ёшларимизни кўриб кўнгил яйрайди, улардан умидимиз катта.

— Инсоннинг комилликка етишуви осонликча кечадиган жараён эмаслиги маълум. Бунинг учун албатта илм-маърифат зарур, маданият, адабиёт ва санъатнинг таъсирчан ҳиссаси даркор. Бир қарашда буларнинг барчасига диққат-эътибор етарли. Бироқ ён-атрофимизга назар ташласак, ҳар жиҳатдан намуна бўлгулик бутун одам — эл-юрт манфаати, миллат қайғуси, истиқбол дардида чинакамига куйиб-ёнаётган замондошларимиз, афсуски, кам учрайди. Бу, Сизнингча, таажжубланарли ҳол эмасми?

— Бунга қисман жавоб бердим. Лекин “истикбол дардида чинакам куйиб-ёнаётган замондошларимиз кам учрайди”, деган фикрингизга унчалик қўшилмайман. Негаки, мен ўз жойида, ўз вазифасини ҳалол бажарадиган ҳар бир одамни истиқбол учун хизмат қилаётган киши деб ҳисоблайман. Бундай одамлар жамиятнинг ҳамма табақаларида, барча соҳаларда бор. Албатта, долзарб масалаларни дадил кўтариб чиқиш, бонг уриш ёки хато-нуқсонларни аёвсиз танқид қилиш даркор. Холисона айтиш керакки, бундай фаолликка чорловчи замондошларимиз ҳам кам эмас. Хуллас, фикрий, ижодий ва амалий баҳс-мунозара учун барча шароит муҳайё, баъзида кўзга ташланадиган журъатсизлик ҳолатларининг сабабини эса ўзимиздан қидиришимиз лозим.

— Азал-азалдан кўнглида бир нур, зиё порламаган банда, у ҳар қандай мавқе-мартаба соҳиби бўлмасин, комил инсон деб эътироф этилмаган. Чунки жамиятнинг маънавий иқлими, равнақи бевосита қалбан мунаввар шахсларнинг ғайрат-шижоатига боғлиқ. Бугунги зиёлиларимизнинг ўзини тўла-тўқис намоён этишига нималар халал беряпти деб ўйлайсиз?

— Зиёли дегани — нурли, нур таратувчи дегани. Нурнинг порлаши учун унга талпинувчи ҳам даркор. Агар чироқни зимистон хонага олиб кириб ёқиб қўйсангиз-да, хонада ҳеч ким бўлмаса, бундай чироқдан кимга фойда? Замона ўзгарди, яқин-яқинларгача китоб — ҳам тафаккур, ҳам шавқ-завқ ва ахборот манбаи эди. Албатта, ҳозир ҳам ҳақиқий илм китобда. Лекин саёз, юзаки ахборот манбалари, техника воситалари кучайиб кетгани кўпчиликни маҳлиё этмоқда. Аслини олганда, бу худди зарарли “оммавий маданият”дай гап. Чунки энгил-елпи ахборотни ўзлаштириш осон. Омма шунга ўч. У ҳеч қачон, ҳеч замонда, ҳақиқий илмни қабул қилган эмас. Ҳеч қачон, ҳеч замонда оммавий комиллик бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Комиллик — ҳар қандай жамиятда хос шахсларнинг сифати. Ҳамма гап ана шу шахсларни қадрлаш ва ҳақиқий илм-маърифат, асл санъатни ҳимоя қилишдadir. Бусиз инсонни такомиллаштириб бўлмайди. Таассуфки, бугун айни ана шу истеъдод эгалари бозор муносабатларидан бирмунча азият чекмоқда. Оддий бир ҳолат: олим ёки ёзувчи йиллаб меҳнат қилиб, кўз нури тўкиб инсон қалби ва шуурини ўстирадиган бир асар ёзса-ю, уни босиб чиқаришга маблағ тополмаса, кимларгадир ялинса, боз устига, фойдани ноширлар олиб, муаллиф куп-қуруқ қолса... Бу ижобий ҳолми? Шундай шароитда илм-фан, маънавият-маърифатнинг қадри, зиёлининг обрў-эътибори нима бўлади?

Мен масаланинг фақат бир томонини айтдим, холос. Бундай муаммолар анчагина. Айнан ана шу қадрсизланиш зиёлиларнинг умумий аҳволига, руҳиятига таъсир этмоқда. Адабиёт ва санъат бу — миллат қалбининг дафтари, халқни руҳлантирувчи, ҳисларини чархловчи куч. Буни теран англамоқ ва адабий асарларни бағрикенглик билан қарши олмоқ лозим.

— Дунё манзараси одам боласининг ҳолидан айри бир ҳодиса эмаслиги аён. Шу жиҳатдан қаралса, бугунги дунёнинг ҳам, умри фоний инсоннинг ҳам раъй-равиши кўнгилга у қадар равшанлик бахш этмайди. “Дунёни гўзаллик қутқаради” деган машҳур таскинбахш фикр анчайин китобий, амалга ошмас бир гапга айланиб қолгандек. Башариятни норасоликлардан, ғайриинсоний бедодликлардан халос этадиган маънавий қудрат нима, Сизнингча?

— Аслини олганда, ҳамма гап ана шунда. Яъни дунё миқёсида инсон тавсифига оид тушунча-тасаввурларнинг, ҳаёт моҳияти, умр мазмуни ҳақидаги анъанавий қарашларнинг ўзгарганидadir. Бу ҳол, тўғриси айтиш керак, бизга ҳам таъсирини ўтказмоқда. Кечаги замон одамларининг эътиқоди, тушунчалари, ҳаёт абадийлиги (дунё — охират, жисм — рух) асосига қурилган идеаллари, ахлоқий қарашлари емирилиб бормоқда. Афтидан, идеаллар замони ўтди. Ўз вақтида идеаллар турли таълимотларни, улар эса ахлоқий қоидаларни келтириб чиқарган эди. Бунда бир қоида муҳим эди: илгари инсоннинг жисми билан боғлиқ жиҳат иложи борича маҳкум этилар, ғай-

риахлоқий нарса деб қараларди. Аксинча, руҳият — маънавият билан боғлиқ жиҳатлари улуғланар, рағбат ва эътиборга лойиқ деб баҳоланар эди. Бу эса идеални муқаддаслаштириш, унга сифинишни вужудга келтирди. Натижада инсон ўзи яшаб турган табиий борлиқдан кўра кайҳоний кучларга кўпроқ ишонар, улардан андоза олар, умидвор бўлар, таскин топар ва завқланар эди. Фарбий Европада XVII асрларда кучая бошлаган “эркинлик фалсафаси” худди шу идеаллар ва унга асосланган ахлоқ андозаларини йўқ қилишга қаратилди. Охир-оқибат, XIX асрга келиб “ҳаёт фалсафаси” назарийетчилари инсон ҳеч қандай руҳий-малакий махлуқ эмас, у — табиат фарзанди, деб чиқди. Ҳаёт бу — моддий қонунига асосланадиган ҳодиса, инсон ҳам табиат қонунларига амал қилиши керак, қолган барчаси афсона, ўз-ўзини кишанлаш, дейилди. Ҳайвоний ҳирсни яширган билан у йўқолиб қолмайди, уни қондириш керак, холос, деган ғоя илгари сурилди.

Бу фалсафа табиий-ҳисмоний қувватни биринчи ўринга қўйди, яъни — инсон яхши яшаши учун озод, зўр ва қудратли бўлмоғи керак.

Немис файласуфи Ф.Ницше буни Зардушт образига кўрсатишга интилган. Зардушт — комил инсон. Аммо у илоҳийлашган хилқат эмас. У — табиат ато этган қудратнинг тажассуми. Иброҳим Фафуров таржимасида Зардушт “аъло одам” деб сифатланган. Европаликлар “суперман” (буюк одам) деб атайди. Кўринадики, бу талқин бизнинг мутафаккирлар комил инсонга берган таърифдан кескин фарқ қилади.

“Ҳаёт фалсафаси” инсон қандай бўлса, уни шундайлигича таърифлаш тарафдори. Лекин айни шу нарса ахлоқсизликларга ҳам сабаб бўлди, инсоннинг қадрини туширди, унинг кўнгли бўм-бўш уйдаи хувиллаб қолди, яъни умумжаҳоний пессимизм авж олди. Инсон энди ўзига ҳам, ўзидан ақллироқ кишиларга ҳам ишонмай қўйди, бемаъно, бетартиб ҳаёт кечира бошлади, жамиятда худбинлик илллати илдиз отди. Яшадан маъно — мақсад нима? Ҳозир бу муаммо дунё афкор оммаси, пешқадам зиёлиларнинг фикрини банд этиб турибди.

Бундай қарашлардан қутулиш учун нима қилиш керак? Ортга қайтишнинг иложи йўқ. Аммо инсоният ўзи босиб ўтган йўлни бир сидра таҳлил қилиб, обдон назардан ўтказиб, ижобий ахлоқий хислатлар, қадриятларни тиклаши шарт. Инсонийлик — илоҳийликдир. Илоҳий сарчашмаларга юзланиш, руҳиятни, кўнгилни бардам қиладиган, юксак туйғулар бағишлайдиган омилларни эъзозлаш ва шарафлаш лозим. Энг муҳими, муҳаббат ва шафқатни байроқ қилиб, эзгуликни юксалтириб, ёвузликларнинг олдини олиш керак. Муҳаббат инсон маънавиятининг бош мезони, инсонни инсон қиладиган энг покиза, энг зарур туйғудир.

Дамин ЖУМАҚУЛ суҳбатлашди.

ERKINLIK G'UYASI TAKOMILI

Иккинчи мақола

Ғарб тафаккурини уйғотган даҳо

Аввалги мақолада Сукротнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тўхталиб, у ҳеч қачон устозлик мақомига даъво қилмагани, барча суҳбатдошларига, улар ким эканидан қатъи назар, ғоят самимий ва дўстона муносабатда бўлгани таъкидланган эди. Юнон тарихчиси Плутархнинг гувоҳлик беришича, шогирдлари ҳақида сўрашганда, аллома “Менинг шогирдим йўқ, биз барчамиз биргаликда таҳсил олаётган, бир-биримиздан ўрганаётган дўстлармиз, холос” деб жавоб берар экан. Дарҳақиқат, Сукрот уларни бою қашшоқ, аслзода ёки ўртаҳол, ҳукмдор ва қулга ажратмаган: буларнинг барчаси унинг учун суҳбатдош-дўст саналган. Бироқ, файласуф нутқларини тинглаган, унинг тафаккур хазинасидан баҳраманд

бўлган, кейинчалик уни устоз дея эъзозлаган камгап ва ўйчан бир йигит алломанинг доврўғини оламга ёйди, унга бағишлаб кўплаб беназир фалсафий асарлар битиб, Ғарб ижтимоий тафаккурида чинакам инқилоб ясади. Асли бадавлат аслзодалар оиласида туғилиб вояга етган бу камтарин йигит Афлотун эди. Эътиборли жиҳати шундаки, диалог — ўзаро суҳбат шаклида яратилган асарларнинг аксариятида Сукрот асосий тимсоллардан бири сифатида иштирок этади, Афлотуннинг ўзи эса, камтарлиги туфайлими, ҳаминиша “саҳна ортида” қолади. Унинг фалсафа илми тараққиёти, антик даврдан бугунги кунгача яшаб ижод этган мутафаккир-файласуфлар дунёқарашига таъсири шу қадар кучли бўлганки, айрим замонавий олимлар (масалан, Альфред Уайтхед) Афлотундан кейин Ғарбда яратилган эътиборга лойиқ барча таълимот ва концепциялар буюк файласуф илгари сурган ғоя ҳамда қарашлар тизимига шунчаки оддий шарҳ, холос деб таъкидлайди. Ҳатто таълимотини кескин

танқид қилган моддиюнчилар ҳам аллома ғояларининг мантиқий кучи, у таянган назарий тамойиллар ва қўллаган усулларининг изчиллиги, бу зотнинг ўз эътиқодига садоқатига тан бериб, Афлотунни бутун инсониятнинг маънавий устозлари қаторига қўшади. Таниқли рус диний файласуфи Павел Флоренский “Идеализмнинг умуминсоний илдизлари” мақоласида аллома меросининг ўрни ва ахамияти ҳақида тўхталиб, бундай деб ёзади: “Афлотундан кейинги даврларда яшаб ижод этган файласуфлар яратган асарларни изғиринли қиш палласида музлаб қолган дарахтга қиёслаш мумкин. Аммо Афлотуннинг мантиқий ва эҳтиросли диалоглари ҳамон яшамоқда ва бундан кейин ҳам яшаб қолиши шубҳасиз. Айнан шунинг учун ҳаётининг бирон бир даврида ўзини афлотунчи деб ҳис этмаган одамни топиш амримаҳол. Зеро, кундалик ташвишларга қўл силтаб, руҳи юксак маънавий омоллар сари парвоз қилмаган биронта инсон бўлмас керак”.

Антик даврнинг бу икки даҳоси бири-бирига руҳан боғланган бўлса-да, феъл-атвори, қизиқишлари ва яшаш тарзи ҳиҷатидан анча фарқ қилган. Сукрот ўта самимий ва дилкаш инсон бўлса, Афлотун феъл-атворида одамовилик устувор эди. Сукрот кўпроқ эркин мушоҳадага мойил бўлиб, ақл-заковати ва зехнига таяниб иш тутса, Афлотун умр бўйи ўқиб-ўрганиш, илм олишга интилган. Сукрот имкон борича сиёсатдан узоқроқ юришга ҳаракат қилган бўлса, Афлотун, аксинча, жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга фаол араллашиб, ўз ғоялари асосида уларни ўзгартиришга кўп бор уриниб кўрган. Шунга қарамай, кенг ва эркин тафаккур, илмга мислсиз иштиёқ, теран фалсафий мушоҳадага чексиз муҳаббат уларни руҳан боғлаб турарди. Шу боис милоддан олдинги 399 йилда устозининг қатл этилиши Афлотун учун улкан фожиа бўлди. Бу мудҳиш воқеа унинг ҳаёти ва ижодида туб бурилиш ясади. Афина ҳокимиятида-

ги бошбошдоқлик, оломоннинг бебошлигидан ҳафсаласи пир бўлган файласуф бутун дард-аламини ичига ютиб, сукротчилар кўним топган Мегара оролига йўл олади. Бу ерда элея мактабининг вакили, машҳур файласуф ва математик, устознинг чинакам мухлиси Эвклид билан дўстона суҳбатлари унинг кўнглига таскин беради, ижод қилишга ундайди. Сукротнинг ўзидан тинглаган барча нутқ, суҳбат ва диалогларини қоралаб қўйгани бунда жуда қўл келади. У бошқа сукротчилар сингари устозининг номини шунчаки оқлашнигина эмас, балки ҳақиқатни англаш йўлида бошлаган хайрли ишларини давом эттириш, доимий фикрлаш ва изланишда бўлган донишманд тимсолини яратишни кўнглига тугади. Шу тариқа Афлотуннинг дастлабки йирик асари — “Сукрот апологияси” ва бошқа фалсафий диалоглари бирин-кетин дунёга келади. Бу асарлар устозга бўлган чексиз эҳтиром, таъбир жоиз бўлса, чинакам инсоний жасорат рамзи сифатида тарих саҳифаларида муҳрланиб қолди.

Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида инсоният фалсафий тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган, юнон фалсафасини таназзулдан олиб чиққан аллома — Афлотун фаолияти ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Фақатгина Платоннинг фидойилиги ва беқиёс хизматлари эвазига бу фан янги босқичга кўтарилади. Унинг қанчадан-қанча сарсон-саргардонликдан сўнг бор мол-мулкини сарфлаб, Афина шаҳри яқинидан махсус ер сотиб олиб, олимлар тўпланиб, баҳс-мунозара олиб борадиган жой — академия ташкил этиши чинакам маънавий жасорат намунаси эди” (Каримов И.А. *Юксак маънавият — енгилмас куч*. Т., “Маънавият”, 2008, 160-бет).

Дарҳақиқат, қарийб тўрт йиллик ихтиёрий кувфинлик даврида аллома Ўрта ер денгизи атрофида жойлашган кўпгина мамлакатлар ва шаҳар-полисларга, ҳатто

Мисрга сафар қилади, улардаги ижтимоий-сиёсий тартиботларни ўзаро қиёслайди, таҳлил этади. Худди шу даврда файласуфнинг Кирена, Миср, Сиракуза, айниқса, 391 йили Спарта колонияси Тирентга қилган сафари ҳамда унинг ҳукмдори — машҳур давлат арбоби, математик, файласуф ва ёзувчи Архит билан суҳбатлари ижтимоий-сиёсий масалаларга қизиқишини кучайтиради. Айнан Тирентда аллома адолатли жамият ғоясининг исботини амалда кўргандек, Архит эса орзусидаги адолатли ҳукмдор тимсолида намоён бўлади. Шу заминда Афлотунда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий асосларини ислоҳ этиш режаси туғилади. Унинг негизида жамият ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тизими ривожининг маънавий тараққиёт билан уйғунлашуви ғояси ётади. Файласуфнинг фикрича, давлатнинг куч-қудрати ва мустақамлиги, аввало, фуқароларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан қай даражада камолга етгани билан белгиланади. Маънавий-ахлоқий қадриятларнинг ўзи эса ҳар бир фуқаро ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган абадий эзгуликка асосланади. Файласуф ана шу мулоҳазаларга таяниб, кишиларнинг ботиний оламини ўзгартирмасдан туриб жамият ижтимоий-сиёсий тузилмасини ислоҳ этиб бўлмайди, деган тўхтамга келади. Алломанинг бу хулосаси Суқротнинг давлат ва жамият тараққиёти ҳамда барқарорлигини таъминлашда маънавий омилнинг беқиёс аҳамият касб этиши ҳақидаги қарашларига ҳамроҳандир. Файласуф ижоди билан шуғулланган айрим олимлар сиёсат бобида у воқеликдан йироқ бир ҳаёлпараст бўлган деб ҳисоблайди. Аслида эса, файласуфнинг ижтимоий-сиёсий вазият ҳамда маънавиятнинг аҳволи борасидаги қарашлари ўзи яшаган даврга оид теран кузатувларига асосланган. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун унинг фикрларига мурожаат этган маъқул. Масалан, мактубларининг бирида у надомат билан бундай деб ёзади: “Ҳар гал янги қонун-

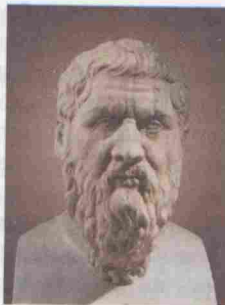
лар ҳамда маънавий қадрият ва ахлоқнинг инкирозга юз тутгани ҳақида ўйлаганимда, кўз ўнгим қоронғилашиб, ижтимоий-сиёсий фаолиятдан ҳафсалам пир бўлади. Шунга қарамай, маънавиятни ривожлантириш ва давлат тузилмасини такомиллаштириш йўлларини излаб, тинимсиз мушоҳада юритишга интилдим”.

Бинобарин, Афлотун қарийб йигирма йил мобайнида ёзган “Давлат” асарига ижтимоий-сиёсий тизимнинг маънавий қадриятлар билан узвий боғлиқлиги тўғрисидаги ғояни асослашга ва ривожлантиришга ҳаракат қилган, шунингдек, унда сиёсий фалсафанинг ўзагини ташкил этган “идеал давлат” концепциясини илгари сурган. Асарда аллома давлат қурилишининг беш шакли — битта намунали (“идеал давлат”) ҳамда тўртта салбий — тимократия, олигархия, демократия ва тирания тузумларини ўзаро қиёслайди, таҳлил қилади. Афлотуннинг фикрича, давлатнинг тўртта салбий шаклининг ўзаро алмашинуви жамиятнинг “олтин давр”дан (у ўзи яшаган даврдан тўққиз минг йил илгариги қадимий афиналик ва мисрликлар давлати ҳамда маънавий Атлантидани “идеал давлат” тимсоли деб ҳисоблаган) тобора узоклашиши ва емирилишига хизмат қилади. Бу емирилиш, давлат бошқарувининг файласуф назаридаги нисбатан афзалроқ шакли — *тимократия* тузумидаёқ яққол намоён бўлади. Тимократлар бошқарувининг дастлабки босқичларида адолат, қатъият, қахрамонона юришлар билан давлат шон-шуҳратини оширишга боғлиқ мақсадлар устувор бўлса, кейинчалик муомалага кирган янги омил — пул таъсирида ҳокимият тепасига оқилона фикрлайдиган кишилар эмас, ҳамёни тўла кимсалар (файласуф таъбирича, *плутократларнинг*) келишига имкон яратилади. Бундай плутократия охир-оқибат бир тўда бадавлат кишилар ҳокимиятини вужудга келтиради. Натижада турли гуруҳ ва сулолалар ўртасидаги кураш кескин тус олади, бир жамият доирасида бой-

лар ва қашшоқлар давлати пайдо бўлиб, бошқарув олигархия (зодагонлар) қўлига ўтади. Ушбу бошқарув шакли ривожининг маълум босқичида бойликка интилиш ҳисси нафақат юқори табақа, балки кенг омма онгини ҳам эгаллайди. Оқибатда фуқаролар зодагонлар мулкни тортиб олиш мақсадида исён кўтаради. Табиий равишда халқ ҳокимияти, яъни демократия пайдо бўлади. Файласуф “Давлат” асарида бу тузумни шундай тавсифлайди: “Демократия тузумида йўқсиллар ғалабага эришганидан кейин рақибларининг бир қисмини қувғин қилади, қириб ташлайди, баъзилари эса фуқаролик ва давлат лавозимларини эгаллаш ҳуқуқига эга бўлади. Шундай қилиб, мамлакатда чексиз эркинлик, исталган ишни қилиш имконияти вужудга келади. Бир қарашда, бу энг мукамал давлат тузуми бўлиб туюлиши мумкин. Аммо бундай тузумда ҳокимият тепасига тасодифий, бошқариш қобилиятига эга бўлмаган одамлар келиб, сафсата ва тил-ёғламалик билан оммани ўзига ром этишга ҳаракат қилади. Ҳукуматнинг тез-тез алмашиб туриши унинг беқарорлашувига сабаб бўлади, ҳокимиятнинг таъзири эса авомнинг кайфияти ва хоҳишига боғлиқ бўлиб қолади. Оқибатда ҳокимиятдагилар ҳам, фуқаролар ҳам ёзилган ва ёзилмаган қонунларга бўйсунмай кўяди. Пировардида, бир қарашда “ўта жозибали туюлган мазкур ҳокимият шакли. тираниянинг — яккахукмронликнинг пайдо бўлишига замин ҳозирлаб, ўзининг самарасизлигини кўрсатади”. Файласуфнинг назарида, давлат лавозимларига куръа ташлаш йўли билан сайлаш, қонунни назар-писанд қилмайдиган авомнинг ўзбошимчалиги, айниқса, демократлар томонидан устози Сукротнинг қатл этилгани унинг бу тузум ҳақидаги хулосасини тасдиқлайди.

Афсуски, турли давлат шаклларини таҳлил қилиш жараёнида демократия тузумининг афзалликлари файласуф эътиборидан четда қолиб кетади. У буюк дав-

лат арбоблари Перикл, Солон ва Клисфен ҳукмронлик қилган даврларда полис-давлат — Афинада халқ ҳокимиятининг ўша замон учун хийла мукамал тизими шакллантирилгани (масалан, таниқли француз олими

А.Баннарнинг таъкидлашича, “Афинада вужудга келган халқ ҳокимияти антик давр тарихий шарт-шароити нуқтаи назаридан демократиянинг энг мукамал тизимидир”), давлат қурилиши ва бошқарувида маъмурий бирликларнинг, аҳоли турли гуруҳ ва табақаларининг фаол иштирок этишига шарт-шароит тугдирилгани, энг муҳими — ҳокимиятнинг илк тармоқлашуви, унинг суд, қонунчилик ва ижроия ҳокимияти бўғинларига бўлиниши амалга оширилгани (албатта, ибтидоий шаклларда), хуллас, юнон жамиятининг қарийб бир асрлик такомиллини белгилаб бергани ва тарихда Афина демократиясининг “олтин даври” дея муҳрланиб қолганини тан олмайди. Маълумки, Афина демократияси қулдорлик жамияти негизида вужудга келгани ва амал қилгани ҳамда аҳолининг тенг ярми (ўша даврда Афинада истиқомат қилган тўрт юз мингга яқин аҳолининг тахминан ярмини фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлмаган қуллар ташкил этган) давлат ишларида иштирок этишдан маҳрум бўлгани унинг тарихий ва сиёсий жиҳатдан чекланганидан далолат беради. Шундай бўлса-да, Афина демократияси тажрибаси ва унинг етакчиларининг бунёдкорлик фаолияти эркин жамият барпо этиш йўлидаги дастлабки қадам сифатида башарият тараққиёти солномасида ёрқин саҳифа бўлиб қолди.

Баъзи тадқиқотчилар Афлотуннинг демократияга ўта салбий, хатто нафрат билан қараганини унинг ижтимоий келиб чиқиши, аслзодалар сулоласига мансуб

бўлгани билан боғлашга уринади. Аммо, аслида файласуфнинг демократияга бундай муносабати унинг фалсафий концепцияси ва дунёқараши билан узвий боғлиқ. Файласуф, хитойлик мутафаккир Конфуций сингари, шакл-шамойили ва моҳияти ўзгармас давлат тартиботини унинг энг мукаммал, идеал шакли деб ҳисоблаган. Шу боис Афлотун ўзгарувчан ва динамик тарзда ривожланиб борадиган демократия тузумини мавжуд тартиботни издан чиқарадиган, кишиларни ҳалокат сари етаклайдиган ўта хатарли йўл деб баҳолайди. Файласуф концепциясида эркинлик ғоясига умуман ўрин қолдирилмаганининг сабаби ҳам шунда бўлса керак. Эътиборли жиҳати шундаки, у ўзгармас ва қатъий тартиб ўрнатиш орқали эзгуликни куч воситасида жорий этиш ва шу тариқа кишиларни демократия исканжасидан қутқариш мумкин деган ғояни илгари суради. Бундан ташқари, у давлат ривожига фуқароларнинг маънавий даражасига боғлиқ эканини таъкидлаб, болаларга фақат махсус текширувдан ўтган китобларни ўқишга рухсат берилиши, қарашлари давлат мафкурасига зид бўлган ёзувчи ва шоирлар жамиятдан қувғин қилиниши, маданий ҳаёт назорат этилиши лозимлигини уқтиради. Кейинчалик баъзи Фарб файласуфлари, масалан, К.Поппер алломанинг ана шу фикрларини назарда тутиб, Афлотун — тоталитар давлат тузумининг дастлабки энг йирик назариётчиси ва ҳимоячиси ҳамда демократиянинг ашаддий душмани деган эди. Бизнингча, йигирманчи аср нуқтаи назардан қараб, буюк файласуфга бундай тамга ёпиштириш адолатдан эмас. Аллома таълимотига баҳо берганда унинг ўзи яшаган давр тарихий шарт-шароитлари, давлатчилик тажрибаси, ўша даврдаги илм-фан тараққиёти эътиборга олинishi, файласуфнинг назарий ва амалий қарашларига кенгрок ёндашилиши зарур. Шу билан бирга, баъзи ўринларда Афлотуннинг устози — Суқрот таълимо-

тидан чекингани, ҳатто унинг айрим ғояларини инкор этганини ҳам эътиборга этмаслик мумкин эмас. Масалан, Суқрот жамиятда ҳукмдор ҳам, оддий фуқаро ҳам мавжуд қонунларга қатъий амал қилиши зарурлигини уқтириб, бугунги кун ибораси билан айтганда, қонун устуворлигини ёқлаб келган бўлса, Афлотуннинг “идеал давлати”да ҳукмрон табақа — дошизманд-файласуфлар зиммасига улкан масъулият — кишиларни эзгулик, мутлақ гармония сари етаклаш вазифаси юклангани боис улар қонундан ҳам юксакроқ мавқе касб этади. Аммо Афлотун уларнинг хатти-ҳаракатларини ким назорат қилиши, бурч ва масъулиятига содиқлиги, ваколатини суиистеъмол этиш эҳтимоли каби ўта муҳим масалаларни жавобсиз қолдиради. Шунга кўра, мақсад-муддаолари қанчалик эзгу бўлмасин, файласуфнинг идеал давлат концепциясида жамият ҳаётининг барча соҳаларини қатъий назорат қиладиган, кишиларнинг орзу-ниятлари, манфаатлари, қизиқиш ва майлларини белгилаб берадиган ўзига хос мафкуравий яккахокимлик тузumi намоён бўлади.

Шунга қарамай, Афлотуннинг буюк хизмати шундаки, у ўзидан олдин яратилган барча фалсафий таълимотларни теран таҳлил этиб, умумлаштирган, тарихда “Афлотун академияси” деган илм масканига асос солиб, бир томондан, Суқротдан кейин таназзулга юз тутта бошлаган фалсафий меросни қайта тиклаган ва бойитган бўлса, иккинчи томондан, илм-фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшган Зенон, Арасту ва бошқа кўллаб тафаккур даҳоларини тарбиялаб вояга етказган.

“Афлотун — дўстим, аммо ҳақиқат ундан афзалроқдир”

Фалсафа тарихчиларининг гувоҳлик беришича, милoddан олдинги 350 йилларга бориб Афлотун академияси фалсафа ва илм-фаннинг (ўша замонларда

улар яхлит бир бутунликни ташкил этган) барча масалалари бўйича узлуксиз бахс-мунозара, теран мушоҳада юритадиган етук илм масканига айланган эди. Афлотуннинг юзлаб шогирди орасида ўткир зеҳни, беназир ақл-заковати, ҳар бир масалага ўзига хос ёндашуви ва талқини билан ҳатто устозни лол қолдирган, ўн саккиз ёшида Фракиянинг Стагира шаҳридан академияга келиб қолган Арасту ҳам бор эди. Академиядаги қарийб йигирма йиллик таҳсил давомида у фалсафа илмининг барча соҳалари ривожига улкан ҳисса қўшган, бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган мукамал таълимот яратган мутафаккир даражасига етди. Унинг истеъдоди, ақл-заковати ва кенг дунёқарашини юксак қадрлаган Афлотун шогирдларига маъруза ўқиш ва улар билан машғул олиб боришни Арастугагина ишониб топширар экан. Аммо устози кексайган чоғида улар ўртасидаги муносабатга совуқчилик тушади. Баъзи тарихчилар, чунончи, Плутархнинг гувоҳлик беришича, бу Арастуга хос кибр-ҳаво, калондимоғлик, атрофдагиларнинг фикр-мулоҳазаларига истехзоли муносабати билан изоҳланади. Аммо масалага кенгроқ ёндашиб, бу ҳол устоз ва шогирднинг фалсафанинг моҳияти ҳамда вазифалари, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалаларга турлича ёндашуви билан боғлиқ десак, тўғрироқ бўлади. Зеро, Арасту ўзигача яратилган барча илмларни фалсафий синтез қилиш орқали устоз таълимотининг заиф жиҳатларини тўлдирадиган, ҳатто унинг ўрнини босадиган назариялар тизимини яратишни кўзлаган эди. Биз бу ўринда Арастунинг “Сиёсат” асарига таяниб, устоз ва шогирднинг ижтимоий-сиёсий давлатнинг турли шаклларига оид қарашларидаги муштарак ва фарқли жиҳатларга эътибор қаратмоқчимиз.

Маълумки, антик даврда энг кескин бахс-мунозарага сабаб бўлган муаммолардан бири — жамоа, кенгроқ маънода, давлат-полис манфаатларининг ало-

ҳида шахс манфаатларидан устуворлиги масаласидир. Моҳиятан қараганда, бу — шахс эркинлиги, унинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш масаласи билан узвий боғлиқ. Ўша замонлардаёқ бу борада турлича қараш ва ёндашувлар шаклланган эди. Масалан, машҳур давлат арбоби Перикл, тарихчилар Плутарх ва Фукидид ҳамда Эсхил, Софокл, Эврипид сингари драматурглар шахс ҳақ-ҳуқуқларини ёқлаб келган бўлса, Афлотун ва Арасту ижтимоий тенгсизликни, умумманфаатнинг шахс манфаатларидан устуворлигини, хусусий мулкчилик ва кулликни назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган. Аммо бу масалалар талқинида ҳам устоз ва шогирд қарашларида фарқни кўриш мумкин. Дейлик, Афлотун “Давлат” асарида шахс эркинлигини инкор этиб, “қонун давлат манфаатларинигина ҳимоя қилиши керак” дея қатъий ҳукм чиқарса, Арасту “Сиёсат”да давлатнинг мазмун-моҳияти ҳақида фикр юритиб, у “ўзаро тенг уч асос — эркинлик, бойлик ва эзгулик”ка таяниши зарарлигини таъкидлайди. Арасту давлат қурилишига оид турли таълимотлар таҳлилини (у Афлотун, Халкедонлик Фалей, Милетлик Гипподам ва бошқа алломалар таълимотига эътибор қаратади) айнан устозининг қарашларини танқид қилишдан бошлайди. Унинг фикрича, Афлотуннинг “идеал давлат”и воқеликдан йироқ бўлган ўта мавҳум қурилмадир. Устозидан фарқли ўлароқ, файласуф давлат тузилмаларини олтига — учта мақбул (подшо ҳокимияти, аристократия ва полиция) ва учта номақбул (тирания, олигархия ва демократия) шаклга ажратиб таҳлил этади.

Устоз ва шогирд ўртасидаги яна бир фарқли жиҳат шундаки, Арасту мукамал давлат тимсолини (файласуф таъбири билан айтганда, “идеал полис”ни) устози сингари ўтмишдан эмас, ўзи яшаган, кўриб гувоҳи бўлган воқеликдан, яъни Афина, Македония, Атарней, Тирент, Сиракуза, Мессалия давлатларидан излайди. Шу маънода, устоз бу

каби масалалар борасида фикр-мулоҳаза юритганда ўта мураккаб, мавҳум категорияларга таянишни, эркин мушоҳада юритишни хуш кўрса, табиат ҳодисаларини теран таҳлил этишдек туғма қобилиятга эга бўлган шогирд учун эса амалий тажриба (масалан, у саккизоёқ ва қурбонликқа сўйилган буқаларнинг ички аъзоларини ўрганган, жўжанинг тухум ичидаги ривожланишини кузатган, юмронқозикнинг кўзини тадқиқ этган), аниқ далил-исбот (дейлик, беш юздан зиёд жонивор ҳақида мукаммал маълумотни қамраб олган, аллома яратган дастлабки илмий тасниф буюк табиатшунос олимлар Карл Линней ва Чарльз Дарвинни ҳайратга солган) муҳимроқ бўлган.

Арастунинг биз ўрганаётган масалага ёндашувида ҳам теран назарий таҳлилнинг изчил амалий кузатувлар билан уйғунлиги яққол кўзга ташланади. У давлатларнинг тарихий шакллариغا мурожаат этадими ёки уларнинг замонавий тузилмаларини таҳлил қиладими, ҳамиша илмий асосланган фактлар ва далил-исботларга таянади, ҳар бири ҳақида ҳолисона фикр юритишга ҳаракат қилади, ҳаётий ҳақиқатга зид бўлган қарашларни, кимга тегишли эканидан қатъи назар (*“Афлотун — дўстим, аммо ҳақиқат ундан афзалроқдир”* деган ибора ана шу кезларда айтилган бўлса ажаб эмас), ҳаспўшлаб ўтирмайди, аёвсиз танқид қилади. Масалан, аллома Юнонистоннинг юзга яқин шаҳар-полислари конституциялари ва ижтимоий-сиёсий тузилмасини қиёсий таҳлил этиб, бир давлат доирасида уларнинг турли шакллари ўзаро муштарак тарзда намоён бўлиши мумкинлигини таъкидлайди ва Афлотуннинг давлат шаклларида алмашинувида доир қарашлари бирёқлама эканини асослаб беради.

Арастунинг буюк хизмати шундаки, у ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихида илк бор эркинликка интилиш инсонга хос туғма хусусият эканини ва бу ҳол унинг маънавияти, ўзлигини англаши, юксак

мақсадлар ва эзгу амаллар сари саъй-ҳаракатлари билан узвий боғлиқлигини таъкидлайди. Алломанинг наздида, инсон ана шу интилиш йўлида мутлақ эркин бўлгани боис ўз хатти-ҳаракатларининг оқилоналиги ва оқибатлари учун масъулдир. Эркинлик масаласининг бундай талқин қилиниши барча замонлар учун аҳамиятли эканини эътироф этган ҳолда, антик даврда фуқароларнинг бахтли, эркин ва фаровон ҳаёти қуллар меҳнатига асосланганини ҳам назарда тутиш лозим.

Арасту давлатнинг юқорида зикр этилган олти шакли — подшо ҳокимияти, аристократия, полиция, тирания, олигархия ва демократияга хос ижобий ҳамда салбий жиҳатларни батафсил таҳлил этиб, бугунги кунгача ўз қийматини йўқотмаган, эркинлик ғоясининг тақомилига хизмат қилиб келаётган илғор таълимотни илгари суради. У *“Сиёсат”* асарида муайян давлатда шакллантирилиши мумкин бўлган бошқарув турлари ҳақида фикр юритиб, ўрта табақа ҳукмронлик қиладиган мўътадил республикадагина (Арасту наздида, бу — полиция, яъни кўпчилик манфаатида хизмат этадиган ва маълум меъёрлар асосида танлаб олинадиганлар ҳокимияти) кишиларнинг бахтли ва фаровон турмушини таъминлаш мумкин. Алломанинг фикрича, бошқарувнинг ана шу шакли жорий этилган давлатда турли гуруҳ ва сулолалар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш осонроқ кечади ҳамда *“жамият таркибида ўрта синф кўпчиликини ташкил этган шароитда (Арастунинг таъбирича, полицияда *“жамият таркибида ўрта табақа бойлар табақасидан ҳам, қашшоқлар табақасидан ҳам кўпроқ бўлиши керак”*) гуруҳи низо ва ихтилофлар кескин тус олмайди”*. Қизиқ, аллома милоддан аввал — икки ярим минг йил илгари қулдорлик тузими ҳукм сураётган, Юнонистон ўнлаб кичик шаҳар-полисларга бўлиниб кетган, жамият ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар, парокандалик ва бошбош-

доклика юз тутган, босқинчилик ва буюк империячилик гоёлари пайдо бўлган вазиятда илгари сурган бу бунёдкор гоё неча-неча асрдан кейин Уйғониш ва Маърифатпарварлик даври файласуфлари — Ж.Локк, Т.Гоббс, Ф.Вольтер, Ж.Ж.Руссо, Б.Констан, И.Бентам, Ж.С.Милль томонидан ижодий ривожлантирилиши, илмий назария даражасига кўтарилиши ва бугунги кунда ҳам жамият ҳаётининг барча соҳаларига таъсир этиб, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга, кишиларнинг онгу шуури, дунёқарашининг шаклланиши, маънавиятига хизмат қилиши мумкинлигини тасаввур этганмикан?

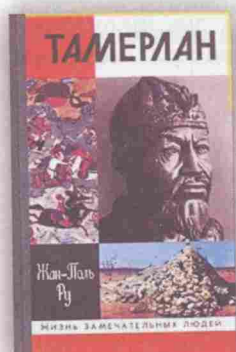
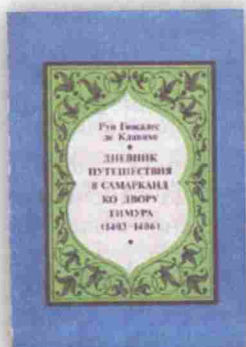
Муҳими шундаки, Арастунинг ижтимоий-сиёсий қарашлари айниқса, адолатли давлат ҳақидаги таълимоти буюк комусий алломаларимиз — Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоийнинг одил ҳукмдор ва маърифатли жамият хусусидаги қарашларининг шаклланишига замин ҳозирлаган, унинг политика — ўрта синф ҳукмронлигига оид концепцияси эса эркин ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятининг назарий асоси — либерализм назариясининг вужудга келишига дастлабки туртки берганига шубҳа йўқ. Зеро, буюк аждодларимиз ҳам, либерализм назарияси асосчилари ҳам антик давр фалсафий меросини теран ўрганиш, Афлотун ва Арастунинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашларидан баҳраманд бўлиш баробарида,

уларнинг таълимотини янгича талқину гоёлар билан бойитган ҳамда Ғарб ва Шарқ тамаддунлари ўртасидаги азалий илмий ва маданий-маърифий ришталарнинг мустаҳкамланишига хизмат қилган. Дейлик, ҳар гал икки буюк мутафаккир — Беруний билан Ибн Синонинг ёзишмасига мурожаат қилган киши улар ўзидан олдинги илмий-фалсафий мерос, хусусан, Афлотун ва Арасту таълимотини нақадар чуқур ўзлаштириб олгани, ўзаро муҳокама этган муаммоларининг талқини ва ечими борасида илгари сурган гоё ва қарашлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаганига амин бўлиши шубҳасиз.

Бошқа жиҳатдан қараганда, либерализм назарияси доирасида асосий категориялар сифатида қўлланиб келаётган “давлат”, “жамият”, “сиёсат”, “қонун”, “ҳуқуқ”, “аристократия”, “демократия”, “ўрта синф”, “эркинлик” “адолат” ва бошқа кўплаб тушунчалар дастлаб Афлотун, айниқса, Арасту томонидан ҳар томонлама батафсил таҳлил қилинган. Шу маънода, эркинлик гоёси такомилли давлат ва жамият тузилиши, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаёт, сиёсий ва маънавий-маърифий тараққиёт, шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига доир муаммолар билан шуғулланган мутафаккирларнинг кўплаб авлодлари тафаккури ҳамда фаолияти маҳсулидир дейиш мумкин.

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

G'ARBDA HAYRAT UYG'OTGAN SIYMO

Дунёни ларзага солиб ўтган жаҳонгирлар тарихда кўп бўлган. Аммо улар орасидан фақат саноқчилари, жумладан, соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг ҳукмдорлик сиёсати ҳамда зафарли юришлари эзгулик ва бунёдкорлик йўлида бўлгани тан олинади. Дарҳақиқат, бу шахс фаолияти хусусида тарих илмида кўп тадқиқотлар қилинган, адабиёт ва санъат оламида умрбоқий образлар яратилган. Албатта, Амир Темур шахсиятининг жаҳон тамаддуни тарихида тутган ўрнини белгилашда, авваламбор, унинг ўзи ёзиб қолдирган “Малзумот” (“Хотиралар”) ва “Тузуқот” (“Тузуқлар”) асарлари, қолаверса, ул зот саройида хизматда бўлган, шахсан ҳукмдор билан учрашиб, юзма-юз суҳбат қурган, жанги жадалларда ёнма-ён от сурган замондош кишиларнинг хотиралари муҳим ўрин тутаети.

Таниқли француз шарқшуноси Жан-Поль Рунинг таъкидлашича, Амир Темур ўз саройидаги муншийларга зафарли юришлари хусусида фақат ҳақиқатни ёзишни амр этган, воқеалар баёнини икки китоб қилишни буюрган. Биринчи китоб туркий лафз билан шеърий баёнда, иккинчиси эса форсий лафз билан насрий баёнда бўлган, дея фармойиш берган. Туркийда битилган биринчи китоб номаълум сабабга кўра йўқолган, форсийда битилган иккинчи китоб эса Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сига асос бўлган. Бу асарнинг қўлёмаси Лондондаги Британия музейида сақланади (Жан-Поль Ру. *Тамерлан. М., “Молодая гвардия”, 2005, стр. 3*). Шунингдек, соҳибқирон Амир Темур саройида тарбия кўрган муаррих Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи” (“Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур”), тарихчи Шарафуддин Али

Яздийнинг “Зафарнома”, жаҳонгир лашкарида қуролбардор мансабида бўлган олмониялик герцог Йоханн Шильтбергернинг “Европа, Осиё ва Африка бўйлаб саёҳат”, соҳибқироннинг Фарб қиролликларига йўллаган олий мартабали элчиси, Султония архиепископи монах Иоаннинг “Дунёни билиш ҳақида китоб”, салиб юришлари кўмондони бургундиялик (Франция) маршал Бусиконинг “Иоанн Ле Менгр жанобларининг хотиралари”, Испания қироли элчиси Руи Гонзалис де Клавихонинг “Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги”, араб тарихчиси Ибн Халдуннинг “Муқаддима”, монах Фома Мецопнинг “Амир Темур ва Шохруҳ Мирзонинг Марказий Осиёдаги юришлари” каби китоблари муҳим аҳамиятга эгадир. Бу асарлар ўша даврлардаёқ Европа тилларига таржима қилинган ва Фарб тарих илмида темуршуносликка асос солган, қолаверса, адабиёт ва санъатда Амир Темур образи яратилишида асосий манба вазифасини ўтаган.

Нафсиламри, XV-XVI асрлар мобайнида Фарбий Европада Амир Темур ҳақида шу қадар кўп китоб ёзилганки, эндиликда уларни топиб, тартибга солишнинг ўзи катта заҳматни талаб этади. Ушбу даврда италян ва француз гуманистлари томонидан битилган китоблар, жумладан, Поджо Браччолининг “Омаднинг беқарорлиги”, Никколо Макиавеллининг “Хукмдор”, Жан Баденнинг “Республика хусусида олти китоб” номли асарларида Амир Темур сиймосини бадиий талқин қилишга илк бор қўл урилган.

Фарб адабиётида даставвал Амир Темур образини тўлақонли яратишга интилган санъаткор Уйғониш (ренессанс) даври инглиз драматургияси ва театр санъатининг асосчиларидан бири Кристофер Марло (1564-92) ҳисобланади. Ўрта асрлар Англия қироллигининг йирик шаҳарларидан бири, дин ва илм-фан маркази бўлган Кентерберида этиқдўз оиласида таваллуд топган Марло дастлаб қироллик мактабида латин тилини мукамал ўрганади. Сўнгра машхур Кэмбриж университетига ўқишга кириб, бакалавр ва магистр даражаларини эгаллайди. Марло университетда риторика, фалсафа ва адабиётни айниқса чуқур ўзлаштириб, қадим юнон ва рим цивилизацияси ҳақида маълумотлар тўплайди. Гомер поэмалари ва Софокл драматургиясини, Афлотун ва Арасту фалсафасини, Вергилий ва Овидий шеърятини берилиб муталаа қилади, ренессанс мутафаккирлари Никколо Макиавелли ва Эразм Роттердамский таълимотининг мағзини чақади.

Хуллас, замондошлари Френсис Бэкон, Уолсингем, Роберт Грин, Томас Кид, Томас Нэш сингари Оксфорд ва Кэмбриж университетидан чиққан донишмандлар билан бир сафда қиролича Елизавета Биринчи саройида хизмат қилади ҳамда бадиий ижод билан мунтазам шуғуллана бошлайди. Кристофер Марло ўзининг қисқа ҳаёти давомида (у бор-йўғи 29 йил умр кўрган) “Буюк Темур”, “Доктор Фаустнинг фожиавий тарихи”, “Мальталиқ яхудий”, “Эдуард Иккинчи”, “Париждаги хунрезлик”, “Гера ва Леандр” каби трагедия, драма ва поэмалар ёзиб қолдиради.

Дарвоқе, 1587 йил Лондон театрлари ўз мавсумини Марлонинг “Буюк Темур” трагедиясини саҳналаштириш билан бошлаган эди. Адиб ушбу асарини яратишда флоренциялик тарихчи Пьетро Перондинининг “Скифлар подшоси Буюк Темурнинг ҳаёти” китобидан манба ўрнида кенг фойдаланади. Трагедиянинг бош қаҳрамони бобомиз Амир Темур бўлиб, у қадим Юнон, Рим ва Карфаген ҳукмдорлари Александр Македонский, Юлий Цезарь ва Ганнибал мисоли эъзозланиб қаламга олинади. Фарб Уйғониш даври адабиётида биринчи бор Марло Амир Темурни бунёдкор шахс, кудратли саркарда ва одил ҳукмдор қиёфасида тасвирлайди. Асарда “оддий чўпон (скиф — **М.Х.**)

йигит” Темурнинг халқ орасидан йиққан навкарлари билан шавкатли Шарқ подшоларини мағлуб қилиб, уларни ўз измига бўйсундириши, аслида Фарб қиролларига ибрат йўсинида талқин этилади. Соҳибқироннинг Уйғониш даври италян мусаввири Микеланжело яратган алпқомат паҳлавонларга менгзаб тасвирланиши эса ренессанс даври зиёлиларининг истак-хоҳишлари билан вобасталик касб этган эди.

Пьесада Амир Темур ренессанс даҳолари орзу қилгандек маърифат ва бунёдкорликка йўғрилган қудратли давлат барпо этади. Марло олий ҳукмдор тилидан: “Менимча, у дунёдаги хаёлий лаззатлардан кўра бу дунёдаги фаровон ҳаёт афзалроқдир!” дейди. Бу хитоб ўша давр черков схоластикасига қарши гуманистларнинг оташин чақириғи бўлиб янграйди. Марло орзу-истакларини ҳам бош қахрамон монологларидан бирига сингдириб юборади: “Доим илм кетидан қувиш, бетиним ҳаракатда бўлиш ва нариги дунё ташвишларини хаёлга келтирмай яшаш инсонга бахт-саодат ато этади”. Хуллас, Кристофер Марлонинг “Буюк Темур” трагедиясида соҳибқирон бобомиз ренессанс зиёлилари орзу қилган “яратувчан шахс, қаттиққўл ва маърифатли ҳукмдор” (Макиавелли) қиёфасида талқин этилганига гувоҳ бўламиз. Энг муҳими, “Буюк Темур” асари ренессанс даври инглиз драматургиясида трагедия жанрига асос солди, театр санъатини юксакликка олиб чиқди, қолаверса, Фарб адабиётига илк бор Амир Темур образини олиб кирди.

XVII аср Фарб адабиётида етакчилик қилган классицизм оқими вакиллари ижодида ҳам Шарқ мавзуси ва шарқона сюжетлар муҳим ўрин тутди. Марло аъналарини давом эттирган француз ва инглиз драматурглари — Пьер Корнель “Сид”, Жан Расин “Боязид”, Мадлен дю Скюдери “Улуғ Кир”, Жон Драйден “Аврангзеб” трагедияларини яратди. Айниқса, бу даврда француз драматургияси ривожига муносиб улуш қўшган адиб Жак Прадоннинг (1632-98) “Темур ёхуд Боязиднинг ўлими” асари кенг шуҳрат қозонди. Бу трагедия ўша даврнинг машҳур драматурги Жан Расиннинг “Боязид”ига қараганда мазмунан тирихий ҳақиқатга яқинроқдир. Жак Прадоннинг “Темур ёхуд Боязиднинг ўлими” асари кейинчалик Европа опера санъатида Амир Темур образи яратилишида муҳим манба бўлди. Европалик бастакорлар Фридрих Гендель (1685-1759), Никколо Порпора (1686-1762), Антонио Вивальди (1676-1741), Мариа Саччинилар (1734-86) ушбу асар мазмунига ҳамоҳанг “Темур” операларини яратди. Бу опералар орасида айниқса кенг шуҳрат қозонгани машҳур немис бастакори Фридрих Гендель асаридир. Жак Прадон трагедияси асосида яратилган бу операга Августино Пиовен либретто ёзади. Опера премьераси 1724 йилнинг 31 октябрида Англиядаги Қирол театрида (Лондон) бўлиб ўтади. 1725 йил ушбу опера Германиянинг Гамбург шаҳрида немис тилида сахнага қўйилади. Орадан икки юз йил ўтиб Фридрих Генделнинг “Темур” операси Европа ва Америка театрлари сахнасини қайта бежади. У Германиянинг Карлсрур (1924), Лейпциг (1925), Халле (1940, 1952); Англиянинг Бирменгем (1962), Эдимбург (1982); АҚШнинг Блумингтон (1985) ва Франциянинг Лион (1985) театрларида намоиш этилди.

Француз шарқшуноси М. де Санксион 1677 йил “Амир Темур тарихи” номли роман-эссесини нашр эттиради. Мазкур асарни ёзишда муаллиф Ибн Арабшоҳнинг 1658 йил

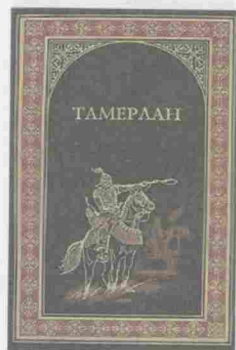

П.Ватье томонидан француз тилига ўгирилган “Амир Темур тарихи” (“Ажойиб ал-макдур фи тарихи Таймур”) китоби сюжетига таянган. Яна бир француз олими Баратоломе д'Ербелонинг 1697 йилда нашр қилинган “Шарқ кутубхонаси” қомусида ҳам Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврига оид қатор мақолалар берилган.

XVIII-XIX асрларда, айниқса Франция, Англия, Испания ва Германияда Амир Темур шахсига қизиқиш ҳайратомуз тарзда ошган эди. Масалан, француз маърифатчилик адабиётининг йирик намояндаси, файласуф ва адиб Франсуа Вольтер (1694-1778) “Муҳаммад алайҳиссалом” ва “Чингизхон” трагедияларини яратар экан, Амир Темур салтанати тарихига ҳам бефарқ қарамаган эди. Адиб 1753-58 йиллар орасида ёзган уч жилддан иборат “Халқларнинг руҳий олами ва урф-одатлари ҳақида рисола” номли очерклар китобида Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек давридаги ижтимоий ҳаёт ва илм-фан равнақи ба тафсил тўхталиб ўтган. Муаллифнинг таъкидлашича, “Темурийлар ренессанси” деб юритилувчи бу даврда маърифатли тузум ҳукм сурган, мамлакатда илм-фан тараққий қилган, Улуғбек академиясининг шухрати жаҳонга ёйилган. Айни вақтда француз шарқшунослари Пети де ла Круа 1722 йилда Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сини, Эдуард Ланглэ эса 1787 йилда “Темур тузуклари”ни француз тилига таржима қилиб, Европа илм аҳлини бу асарлар билан таништиради. 1739 йилда бошқа француз шарқшуноси Р.Марганинг “Амир Темур тарихи” номли монографик тадқиқоти нашр этилади.

Бу даврда Фарб адабиётининг буюк дарғалари И.В.Гёте, Ж.Г.Байрон ва Э.А.Полар ҳам ўз асарларида соҳибқирон Амир Темур образини у ёки бу тарзда ёритишга ҳаракат қилган. Масалан, улуғ немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) “Фарбу Шарқ девони”нинг “Темурнома” китобидаги император Наполеон Бонапартга таъна-истеҳзо мазмунидаги “Қиш ва Темур” шеърида ҳар иккала ҳукмдорнинг тақдири бир хил кечгани ва фожиавий якун топганига ишора қилади: беадад кўшини билан қанча-қанча юртларни тиз чўқтирган ҳукмдорларни “қаҳратон қишнинг совуқ бўрони мағлуб этди”, дейди. Машҳур инглиз романтик шоири Жорж Гордон Байрон эса (1788-1824), Гётенинг аксича, “Наполеон Бонапартга олқиш” қасидасида “О, сен улуғ Темур каби буюксан!” дея мағлуб император кўнглини кўтариб, далда беради.

Америка романтизм адабиётининг йирик вакили Эдгар Аллан По (1809-1848) ўз ижодининг дастлабки даврида Байрон романтизми аънаналарини давом эттириб, шарқона мавзуда шеър ва дostonлар ёзган. Унинг 1827 йилда эълон қилинган “Темур” ва бошқа поэмалар” тўплами мундарижасида ҳам Амир Темур сиймосининг романтик талқини асосий ўрин эгаллайди. Ушбу поэма аслида Байроннинг шарқ мавзуидаги дostonлари (“Гяур”, “Абидослик келин”, “Қароқчи”, “Лара”, “Коринф қамали”, “Паризина”) йўли ва оҳанглирида ёзилган эди. Асарда улуғ ҳукмдор ўз кечмишлари тарихини кекса руҳонийга ҳикоя қилиб берар экан, жанги жадалларда эришган шон-шухрати, зафарли юришлари, бунёд этган шаҳарлари, кечирган лаззатли онларию тортган азоб-уқубатлари поёнига етиб бораётганини, у ҳам дунёга устун бўлолмаганини ҳасрат ила сўзлайди ва ҳақ ўлимни мардона қарши олажагини баён этади:

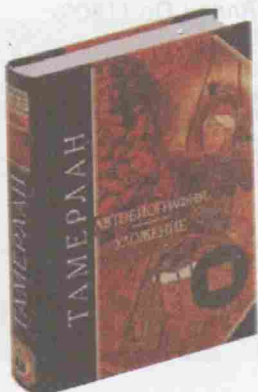

Таскин жон таслимин енгиллатолмас.
 Отахон, шу топда юпатиш нега?
 Сизнинг бу Ердаги сўзлар келмас бас
 Жаҳаннамнинг одил жазоларига.
 Биламан дўзахбоп такабурлигим,
 Қўйинг, ўгит берманг, мени кўп қийнаб.
 Сиз умид, жаҳл деган руҳоний илм
 Аслида оловнинг оловидай гап.
 Зеҳним беҳаловат, ҳамиша уйғоқ.
 Мен эса жаннатдай алқайман уни...

(Миразиз Аъзам таржимаси)

Поэмани қайта ишлар экан, муаллиф уни бирмунча қисқартиради, асарга янада бадий тус бериб, бош қаҳрамонни соф романтик ҳиссиётлар оғушида қолган олижаноб ҳукмдор, мўйсафид инсон қиёфасида тасвирлайди. Биринчи варианты 406, иккинчи варианты эса 243 мисрадан иборат бўлган ушбу поэма шоирнинг романтик мушоҳадалари, фантазияси ва бадий тўқималари ҳосиласидан иборат. Унда бобомиз Амир Темур лирик қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Поэма Э.А.Понинг “Ал-Аъроф”, “Темур” ва бошқа кичик дostonлар” тўпламида 1829 йили қайта нашр этилган. Шоир асарларининг кейинги нашрларида ҳам поэманинг иккинчи варианты сақланиб қолмоқда. “Темур” поэмасининг рус тилида ҳам икки таржима варианты мавжуд. Поэмани ўтган асрнинг бошларида машҳур рус шоири В.Брюсов илк бор русчага ўгирган. 1976 йилда эса И.Озерова томонидан у иккинчи марта таржима қилинган. Ушбу таржималарни аслият билан солиштирадиган бўлсак, В.Брюсов варианты эркин ва бадий баркамол кўринса, И.Озерова ўгирмаси аслиятга яқинроқ ва аниқроққа ўхшайди. Ўзбек шоири Миразиз Аъзам поэмани юқоридаги русча таржималардан қайси бирига таяниб ўгирганини аниқ кўрсатмаган бўлса-да, таржима асар асл нусхадан мазмунан ва бадий жиҳатдан бир оз узоклашиб кетгани сезилади.

XX асрда ҳам Амир Темур ҳаёти ва фаолияти талай асарларда бадий талқин этилди. Собиқ Иттифок “қалам аҳли” коммунистик мафкура тазйиқи остида бу қудратли шахс образини тарихий ҳақиқатга зид тарзда гавдалантирди. Бу даврда “шухрат” қозонган С.Бородиннинг “Самарқанд осмонида юлдузлар” романи ана шундай асар эди. Ваҳоланки, коммунистик мафкура ва унинг ижодий дастаги социализмдан холи бўлган Ғарб адабиёти вакиллари ўз асарларида Амир Темур қиёфасини ҳақиқатга мос ёки яқин талқин қилди, бу зотнинг тарихда тутган ўрнини холис баҳолади, қолаверса, уни улуғ лашкарбошилар Александр Македонский, Юлий Цезарь қаторига қўйиб саркардалиқ маҳоратига ҳам юксак баҳо берди. Шундай адиллардан бири инглиз беллетрист ёзувчиси Херольд Лэмб бўлиб, унинг романлари ўтган аср Европа беллетристикасининг йирик намояндалари бўлмиш Андре Моруа, Морис Дрюон, Томас Костейн асарлари каби севиб ўқилади, ҳанузгача жаҳон тилларига ўгириб келинади. Масалан, 2002-2005 йиллар давомида Москва нашри-

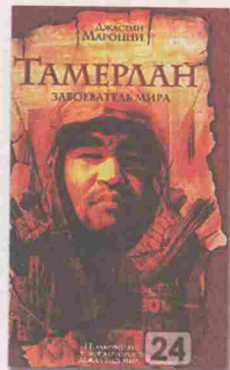

ётлари Херольд Лэмбнинг Карфаген ҳукмдори Ганнибал (“Ганнибал. Один против Рима”), Рим маликаси Феодора (“Феодора. Циркачка на троне”), XIII аср оламгири Чингизхон (“Чингизхан. Властелин мира”), XIV асрда улуғ бунёдкорлик юришлари қилган Амир Темур (“Тамерлан. Правитель и полководец”), Хиндистонда туркийлар империясига асос солган шоҳ Бобур (“Бобур — Тигр. Великий завоеватель Востока”) ва Шарқнинг ҳассос шоири Умар Хайём ҳақидаги (“Омар Хайям. Гений, поэт, ученый”) романлари-ни русча таржимада босмадан чиқарди.

Ёзувчининг “Темур. Хукмдор ва саркарда” романи, “Бундан беш ярим аср муқаддам бир шахс жаҳон ҳукмдори бўлишни ният қилди ва бунга астойдил бел боғлади. У нимага қўл урмасин ва нимани ният қилмасин, барчасига муваффақ бўлди, омад унга кулиб боқди. Ниҳоят, бутун дунё ул зотни буюк ҳукмдор, улуғ саркарда Темур дея ардоқлаб тилга оладиган бўлди” деган сўзлар билан бошланади. Романда Амир Темур қиёфаси тарихда кечган воқеа ва ҳодисалар билан вобаста, у билан бир сафда турган тарихий шахслар қуршовида, ҳақиқатга монанд ва муболағага бой эпизодлар ёрдамида кўтаринки руҳ билан тасвирланади. Энг муҳими, муаллиф соҳибқирон образини яратишда тарихий ва ҳаётий ҳақиқатдан узоқлашиб кетмайди, улуғ ҳукмдор қиёфасини XIV аср воқелиги фонида тасвирлаб беради.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида эса ғарблик олимлардан Хилда Хукхэмнинг “Етти иқлим ҳукмдори” ва Жан-Поль Рунинг “Темур” номли беллетристик китоблари, шунингдек, драматург Люсьен Керэннинг “Амир Темур” сахна асари юзага келди. Айниқса, француз адибаси Милена Ноковичнинг “Самарқанд осмонидаги марварид томчи” романи Амир Темур саройида ишқ-муҳаббат ўтида ёнган, орзулари рўёбга чиққан шаҳзода Халил Султон ва сарой раққосаси Шодимулкнинг ишқий саргузаштлари романтик пафосда тараннум қилинган асар сифатида ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Францияда бу роман ҳатто ўзбек Ромео ва Жульетта қиссаси сифатида баҳоланди.

Ҳозир ҳам ғарблик олим ва қаламкашлар Амир Темур ҳаёти — саркардалик маҳорати ва ҳукмдорлик сиёсати мавзуида илмий тадқиқотлар, тарихий-бадиий асарлар яратишни давом эттирмоқда. Француз темуршуноси, профессор Люсьен Керэннинг таъбири билан айтганда, соҳибқирон бобомиз “Жаҳон тарихида энг юксак мавқелардан бирини эгаллайди. Сабаби — у замонасидаги эски тузумни янгиледи, унга ўзгача йўналиш бағишлади. Амир Темур Марказий Осиёда ўрта асрни яқунлаб, Уйғониш даврини бошлаб берди. Ҳали заиф бўлган Европани турк истилосидан халос этди. Олтин ўрда давлатини парчалаб, Русия озодлигини таъминлади, фаровонлик келтирувчи савдо йўлларига равнақ берди. Шунингдек, у Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ халқлари маданиятининг юксалиши учун зарур барча шарт-шароитларни яратган буюк шахсдир” (Л.Керэн, А.Саидов. *Амир Темур ва Франция. Т., “Адолат”, 1996, 53-бет*).

Menqa xush xabar ayt...

ҲАЁТ УММОНИ

*Ўз-ўзича қайнаб ётар ҳаёт уммони,
Ҳеч ким унга масъул эмас, жавобгар эмас.
Чорасизлик боис жўшар инсоннинг қони,
Ҳаракатга солар уни кураш ҳар нафас.*

*Нодонликдир фақат бахтни куйламаклик ҳам,
Бир бахтсизлик эвазига бир бахт кулажак.
Ёмонликни кўравериб чарчаган одам
Охирида диндан чиқиб, осий бўлажак.*

*Одамзоддан бўлак барча мавжудотки бор
Ўзлигини қилолмайди асло тасаввур.
Инсон зотин қўлида йўқ зарра ихтиёр,
Қутқзади уни фақат Иймон, Тафаккур!*

2008. 20. 05

АЖДАҶО

*Қадимий эртақларда
Таърифлашиб дунёни,
Тилга кўп олишади
Уч бошли аждаҳони.*

*Аслида аждаҳога
Учта бош нега керак?
Ўлжани ютса бири,
Иккови пойлар сергак.*

*Инсон аждаҳо эмас,
Биттагина боши бор.
Барча савдони унга
Сигдирмоқлиги даркор...*

2008. 25. 05

МЕНГА ХУШ ХАБАР АЙТ...

*Менга хуш хабар айт, ёлгон бўлса ҳам...
Дарду машаққатлар ўтгайдир бари,
Ўксима, оёққа тургайсан деб айт.
Умрингнинг фараҳбахш, тотли онлари
Ҳали олдиндадир, кўргайсан деб айт.*

*Менга хуш хабар айт, ёлгон бўлса ҳам...
Дўстларинг бордир-ку ҳали дунёда,
Сени кулфатларда қолдирмас деб айт.
Ёвузлик бўлса ҳам ҳаддин зиёда,
Сени чангалига олдирмас деб айт.*

*Менга хуш хабар айт, ёлгон бўлса ҳам...
Олис муҳаббатинг сўнмаган ҳамон,
То ҳануз унутмай юрибди дегил.
Саргайган дафтарин варақлаб пинҳон,
У сени тушида кўрибди дегил.*

Менга хуш хабар айт, ёлгон бўлса ҳам...

2008.07.06

ЖАЙҲУН ҲАНГОМАСИ

(Ҳазил)

Ибройим Юсуповга

*Жайҳуннинг ул ёғида
Хоразмлик шоликор,
Жайҳуннинг бул ёғида
Қорақалпоқ чорвадор.*

Иккиси ҳам туну кун
Юмуш билан банд эди.
Феъллари ҳам ўхшашдир,
Эгизакмонанд эди.

Бироқ ўртада дарё,
Кўришиб бўлмас доим.
Яхшиям одамзодга
Овоз берган худоём.

Улар гоҳо бир-бирин
Йўқлашиб чақирарди.
Овозларин борича
Қирғоқдан бақирарди.

Кайф деган ҳам бор нарса,
У ҳам кўнгил бозори.
Бир пайт қорақалпоқни
Тутди носнинг хумори.

Носқовогин олдию
Кафтига қоқди, аммо
Бир чимдим ҳам чиқмади,
Тугаб қолмиш нос, оббо!

Энди нетиб бўлса ҳам
Босмоқ керак хуморни.
Дарёнинг нарёгидан
Чорлади шоликорни:

— Ҳой, ёшулли, йўқ дема,
Савобимга ботақол.
Мен учун ҳам бир отим
Носвойингдан отақол.

Овоз келди у ёқдан:
— Мана, носни отдим, — деб. —
Сен ҳам кайфин суравер,
Савобинга ботдим, деб.

Алқадилар бир-бирин,
Кўнгиллари бузилиб.
Туйқусдан қорақалпоқ
Ётиб олди чўзилиб.

Не дер эдик, бу ажаб
Ҳангома ҳам бас бўлди.
Хоразмлик нос отиб,
Қорақалпоқ маст бўлди.

2008. 01. 06

ФИРИБГАР ҚИССАСИ

Неча юз йиллар бурун,
Амир Темур замони.
Бепоён мамлакатнинг
Тинч эди тўрт томони.

Боғлар гуллаб, чаманда
Булбуллар чаҳ-чаҳларди.
Тирикчиликдан бўлак
Йўқ эди элнинг дарди.

Дарёлар тинса тинар,
Шамол ҳам тўхтар, бироқ
Эзгуликнинг ёнида
Ёвузлик доим уйғоқ.

Бу ҳудудда яшарди
Ғоят қув бир фирибгар.
Тегирмонга ташласанг,
Тобланиб чиқар баттар.

Унинг қутқу, домига
Тушмаганлар кам эди.
Ҳаттоки шахзодалар
У билан ҳамдам эди.

У гоҳо салтанатнинг
Номидан ҳам сўзларди.
Қайга борса, даставвал
Ғазнасини кўзларди.

Қушлар ҳам қўниб-қўниб
Қилгандек кўкда парвоз,
Бир кун кўзаси синиб,
Қўлга тушди найрангбоз.

Адолатдан бу дунё
Ҳамиша эмас холи.
Фирибгар осилсин, деб
Чиқди фармони олий.

Баланд дорнинг остига
Келтирдилар маҳкумни.
Жаллод сиртмоқ солай деб
Пайпаслади ҳалқумни.

Ажабо, елкаю бош
Туташиб кетган тамом:
Унинг бўйни йўқ эди,
Бўйни йўқдир, вассалом!

Бу ҳолни Яратганнинг
Ҳукми деб билишдилар.
Фирибгарни ҳудуддан
Бадарға қилишдилар.

Орадан йиллар кечиб,
Асрлар ўртасида,
Фирибгар пайдо бўлди
Бобуршоҳ ўрдасида.

Ҳиндуни лақиллатди,
Мусулмонни талади.
Ошни у еб, бошқалар
Товоғини ялади.

Шов-шуви бориб етди
Ҳазратнинг қулогига.
— Ташланг, — деди, — бадбахтни
Чўнг филнинг оёғига.

Мана энди, баччагар,
Уддаласанг қил фириб.
Уни филнинг олдига
Ташладилар келтириб.

Тогдайин фил шу заҳот
Топтайман деб хезланди.
Лекин бирдан гувраниб
Орқасига тисланди.

Филнинг ушбу қилиги
Одатига эди зид.
Фирибгарнинг оғзидан
Анқир эди бадбўй ҳид.

Бу ҳолни ҳам Яратган
Ҳукми деб билишдилар.
Фирибгарни Оградан
Бадарға қилишдилар.

Асрлар ўтаберди
Кўриб бахту кулфатни.
Фирибгар ҳам фатҳ этди
Турфа хил мамлакатни.

Бу дунёда аслида
Ҳеч кимга эмас осон.
Бухорога келганда
Тутди уни Олимхон.

— Кўринг, одил сиёсат
Юритаман, — деди у.
Фирибгарни зиндонда
Чиритаман, — деди у.

Аввал роса калтаклаб,
Ташна қилди қонига.
Сўнгра зиндонга тиқди,
Шерик қўйиб ёнига.

Орадан кунлар ўтди,
Ўтиб кетди ойлар ҳам.
Қалбларга шафқат солиб
Ҳайит келди мукаррам.

Фармон чиқарди Амир,
Унда жо шундай сўзлар:
— Авф қилинсин энг мўмин,
Энг батартиб маҳбуслар.

Фирибгарнинг шериги
Авфга илинмиш, аммо
Зиндоннинг ичида ҳам
Бошланди янги гавго.

Боқсалар, шерик ётар
Оёқ-қўли чалмашиб.
Фирибгар чиқиб кетмиш
Кулоҳини алмашиб.

Орадан йиллар ўтди,
Ёлгон яшнаб, чин куйди.
Кеча иштон кийганлар
Улгуришиб шим кийди.

Қайси кун бозорда
Бир томоша кўрдим заб.
Аллақандай кимсани
Судраб кетарди миршаб.

Мен сўрадим: — Айт, бунинг
Гуноҳи нима эди?
Миршаб-чи, парво қилмай:
— Буми? Фирибгар! — деди.

Шу тариқа заминда
Давом этарди ҳаёт.
Аммо, миришаб биродар,
Ўзингга бўл эҳтиёт!

2008.04.06

ЯНГИ АҚИДА

У деди: — Урф ҳозир шундай ақида:
Мен ҳам китоб туздим бобом ҳақида.
Хотира ёзиб бер, оғайни, сен ҳам,
Китоб тайёр бўлган, суратлари жам.

Бу деди: — Бобонгни кўрмаганман-ку,
Демак, ҳеч суҳбат ҳам қурмаганман-ку?!
У деди: — О дўстим, камтарсан-да заб,
Яхишлаб эслаб кўр, эсла яхишлаб.

2008.12.06

ТЎҒРИЛИК

Совчи дер: — Отахон, берингиз дуо,
Жуда тўғри йигит бўлгуси куёв.
Ота дер: — Тўғрилиқ яхиши-ю, аммо
Бундайлар рўзгорни эплай олмас-ов...

2008.12.07

БОЛАКАЙ

Болакай ўйинчоғин
Гоҳ тузатар, бузар гоҳ.
Болакайнинг қилиғи
Яратганга ўхшар, оҳ!..

2008.15.06

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

RANGGA BOY, RAMZLARGA BOY

Бугун ҳам зохирий, ҳам ботиний жумбоқлар забтида қолган Инсон икки ўт орасида лолу ҳайрондек гўё. Бир томондан, ташқи олам — глобаллашиб бораётган дунёда ечими бир-биридан мушкул муаммолар кетма-кет юзага қалқмоқда. Бошқа жиҳатдан, ички олам — инжаллашиб бораётган руҳиятда эса онг сарҳадларидан-да наридаги сирли маъволарга талпиниш тобора кучаймоқда.

Ўзбекистон Бадиий академиясининг Ёшлар йилига бағишлаб ўтказилган навқирон мусаввирлар кўргазмасидан жой олган аксар асарларда бу икки оламни бутун мураккаблиги билан рамзларда акс эттириш руҳи устувор.

1. Р.Нуриддинов. Лабиринт
2. У.Саидов. Хитоб
3. Н.Шарафхўжаева. "КУБ"
4. Ю.Алагир. Мавжудлик
5. У.Саидов. Тарих
6. С.Жабборов. Умр — оқар сув

5

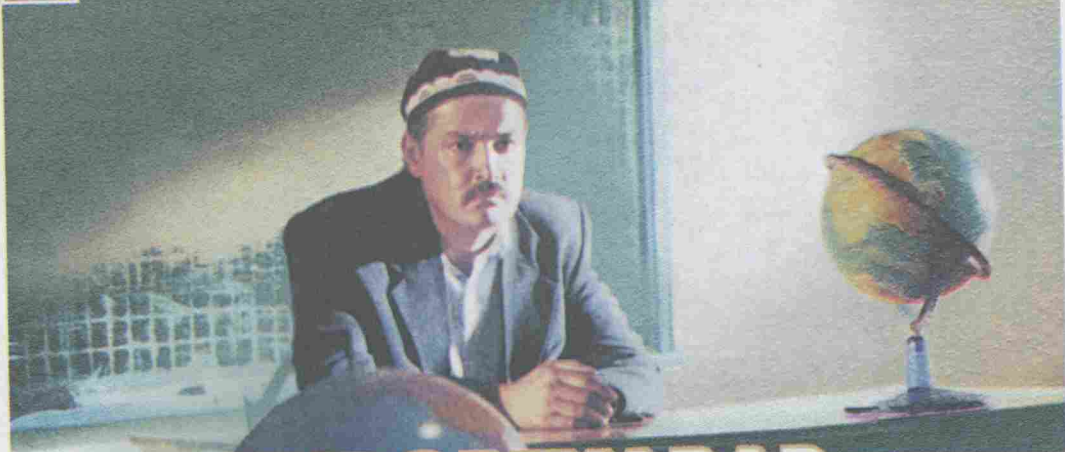

3

4

XUDOBEHABAR

Ҳикоя

*Мени само тушунгайдир,
Сен, эй инсон, тушунмайсан.*

Муҳаммад ЮСУФ

— Ҳа, Худо йўқ! — деди у қўққисдан овоз чиқариб.

Сўнг бирданига кулоғи тинчиди-қолди. Ҳалигина борлиқни “висир-висир”га ўхшаш енгилгина шовқин тутиб турган эди-ку. Айтгандай, синфхонада эмас-миди? Кўз олдидан хира парда кўтарилдию рўпарасида ўн беш чоғли бола пайдо бўлди. Ҳаммасининг кўзида — хайрат! Нима бўлди ўзи? Нега болалар китоб ўқиш ўрнига ундан кўз узмай ўтиришибди? Худди қандайдир изоҳ кутаётгандек. Эслади: болаларга хар сафаргидек дарсликни ўкиб ўтиришни буюриб, ўзи синф журналига бир нималар ёзган бўлди. Кейин хаёли чалғиди, ўзи билан ўзи баҳс-мунозара қила кетди.

Тўққизинчи синф — қап-қатта болалар эмасми, дарслик ўқиш қаёқда, икковора гапга тушиб кетган ҳаммаси. Бунга ўзиям кўниқиб қолганми ёки хаёл суриш чиндан ҳам мароқлимиди, ишқилиб кулоғини ражиётган шовқинга-да парво қилмасди. Шу асно... Ҳа-я, орада нимадир деди. Овоз чиқариб. Ниҳоят, беихтиёр оғзидан чиқиб кетган ўша гапни эслади. Эслади-ю, эти жимирлашиб кетди — болаларнинг нигоҳидаги маънони уқди.

— Ҳмм... Нима бало, домла кўрмаганмисанлар? — деди тўнғиллаб. — Қани, китобингни ўқиларинг-чи!

Болалар бир-бирларига қараб олгач, тагин “висир-висир” бошланди...

У тарихдан дарс беради. Аслида, болаларга дарс ўтиш унга ёкарди. Энди эса... қирқ ёшга ҳам кириб улгурмай, ишидан безди-қолди. Дарсликнинг хар

йили янгилашиши жонига тегдими ёки бугун айтган гапи эртага ёлгон бўлиб чиқаверганидан, тарих асли ёлгон-яшиқдан иборат, деган хулосага келдимиз, хуллас, бир йил бурун онаси қазо қилгач, ўқитувчиликдан бутунлай кўнгли қолди. Синфхонага киради, болаларга китоб ўқиб ўтиришни буюриб, ўзи синф журнаlines тўлдиради. Гоҳо болаларни бир-бир турфазади-да, “сенга неччи қўйиб берай”, деб сўраб, ҳаммасига айтган баҳосини қўйиб беради. Хайтовур болалардаям инсоф бор, аълочиси — “беш”, яхши ўқийдигани — “тўрт”, ундан нарисиз эса “ўлмагулик” баҳо сўрайди. Ўз билимидан ортиғини тиламайди-да. Шуниси қизиқ. Аммо биронтаси нега дарс ўтмайсиз, деб сўрамайди. Ўзбек-да. Эҳтимол кўча-қўйда ёхуд уйларида домланинг бу куйини ўзларича муҳокама қилишар, бироқ ҳеч бири юз келиб бир сўз демайди. Дарс ўтилмаслиги болаларнинг ҳаммасига маъқул келади, деб бўлмас-ку, лекин улар ўқишни унчалик хушлайвермаслиги рост. Мана, ҳозир ноябрь. Пахта терими барвақтроқ тугаб, аллақачон ўқиш бошланиб кетган. Болаларнинг ўтириши бўлса манови — ўн ё ўн беш ўқувчидан нарига ўтмайди. Балки шу сабабдан ҳам дарсдан бездимикан у...

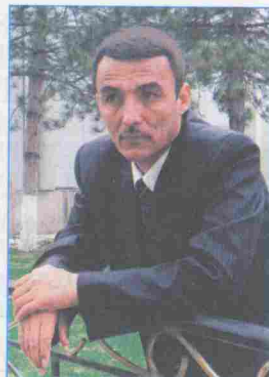
— Қани, — дея дабудурустан бир неча боланинг фамилиясини айтиб турғазди у. — Кимга неччи қўйиб берай?..

Қайтаётганида қотмадан келган, букрироқ мактаб қоровули ҳужраси олдида турган экан, худди бир иши бордай унга маъноли тикилди. У “бўпти, бўлмаса”, дея бепарво ўтиб кетавергач, “яхши боринг”, деганча қолди.

Авваллари у ишдан уйга қайтишга шошиларди. Дарси тугади дегунча уйга югурар, онаси, хотини ва қизи йўл қараб тургандек туюлар эди. Айниқса, онаси кўпроқ соғинадигандек эди: бирпас кўрмаса ҳам йиллаб кўришмагандек тутарди-да ўзини. Эҳтимол буни атайлаб қилмасди у. Онажонининг жону жаҳони соғинчдан иборатмиди-ей... Хотини бўлса... оддийгина кишлоқ аёли. Уни севмасди, деб бўлмайди-ку, аммо меҳри унчалик сезилмас, баъзи хатти-харакатларидан эса эрини тушунавермаслиги ҳам аён бўлиб қоларди. У эри билан қайнонасининг ўзаро суҳбатларини тинглаб, ҳайратга тушар, гўё бунинг охири қандай тугаркан, дея кутиб яшаётгандек эди. Қизчасини туғишда роса қийналиб, қайтиб фарзанд кўрмайдиган бўлиб қолгач ҳам унинг бу феъли-хўйи зиғирча ўзгармади.

У эса онаси борлиги учун, тўғрироғи, онасини ўлмайди, деб ўйлагани, эҳтимолки, онасининг ўлимини хаёлига ҳам келтирмагани учунми битта фарзанд — ёлғизгина қизалоқ билан қолиб кетганига-да парво қилмай яшайверибди.

Ишдан келасолиб, рўзғорнинг ул-булига, биттагина ошинган туёғи — бузоғига қараган бўлардию онасининг ёнига келиб ўтирарди. Онаси билан гаплашиб кўнгли ором топарди. Гўё дунёда онаси билмаган нарсанинг ўзи йўқ эди. Суҳбатдошини ўзига ром қилиб оладиган нимасидир бор эди унинг. Онаси баъзан кўп гаширар, баъзан эса лом-мим демай ўтираверарди. У майда-чуйда гаплардан тортиб, тариху сиёсатдан ҳам сўз очиб қолар, онаси эса

жимгина кулоқ солар, ора-сира жавоб йўсинида бирор гап айтса-да жуда топиб гапирар эди. Масалан, туркий сулолаларнинг хукмронлик даврларини ёки ҳар қандай тирик мавжудот ҳужайралардан таркиб топишини онаси билмаслиги мумкин эди. Лекин, бу ҳақда гап кетса ҳам у, худди кўрпага манғиз тикишни билганидек, ҳеч қийналмай тушунаётганга ўхшар эди.

Энди эса уйига ҳеч ошиқмайди. Онаси оламдан ўтгач, хотини ярим йилга ҳам чидамади, ҳе йўқ-бе йўқ кетиб қолди. Домлавачча билан ёш умрини хазон қилишни истамадими ёки қайнонасининг қазосидан сўнг уйдан файз кетгандек бўлдими, балки сўпайиб қолган эри индамасга айлангач, унинг онаси билан қиладиган ажабтовур суҳбатларини кўмсадими, хуллас, кизини етакладию онасиникига жўнаворди. Хотинида кўнгли йўқ эмас, аммо уйдаги тил-забонсиз бузоғи билан дардлашиши мумкин-у, минбаъд хотинига бу бахтни раво кўрмас эди. Эҳтимол, у билан гаплашганда кўнгли истаган ҳаловатни тополмасмиди. Буни хотини ҳам англади чоғи, тўрва-халтасини кўтариб...

Дарвоза хатладию кулоғига таниш хувиллаш урилди, купша-кундуз бўлса-да, ховли зимистондек туюлиб кетди. Бир лаҳза туриб қолди, сўнг юриш ҳам малол келаётгандек аранг одимлаб, лой сувоқли айвонга чиқди ва кўлидаги китоб-дафтарни сўрига ташлаб, ховлининг этак томонига қараб кетди. Йўл-йўлакай бузукқа кўз қирини солди — шу бир йил ичида ўсиш ўрнига кичрайгандай... Қайтишда бузукнинг остидаги гўнгни сопиғача тезакка беланиб кетган кетмон билан тўплаб олиб ташлади. Бу юмушни шошилмай, ҳафсала билан бажарди, кейин “молпақир”ни кўтариб, қўлда чиқариладиган сув қувури — “қачалка” олдига келди. Сув олиб, бузоғини суғорди, ўт солди. Юз-кўлини ювди-да айвон четида турган қўлбола плитани ёқиб, чой қўйди. Ахир, таомилга кўра, нимадир еб олиши керак-ку. Унинг тушлиги нима бўларди — чойу нон-да... Сўрининг четига ўтириб, чой қайнашини кута бошлади. Шу пайт дарсада айтиб юборган гапи туйқус миясига урилди. Тавба, нега бундай деди? Нима ҳақда ўйлаётувди ўзи? Чаток бўлди-да... Лекин эсини танибдики, Худони кўп ўйлайди. Файласуф бўлиб кетади ўзиям. Бир куни онасига шу ҳақда гапирганди, ўша қишлоқигина кампир нима деди денг, “Оллохни ўйлаш ҳам ибодат, болам”. Бунақа гапни у ҳеч кимдан эшитмаганди ва халихануз эшитмади ҳам. Онажони бўлакчайди-да... Худо йўқ эмиш!.. Шу гап ўзидан чиқдими? Ахир, бир вақтлар...

Институтни битириб, мактабда янги иш бошлаган кезлари эди. Юртда шўронинг ақлпешалари кутурган, қайта қуриш баҳона ҳокими мутлақ фирқанинг фармойишларидан илҳомланиб, динга, миллий урф-одатларга ғорат сола бошланган замонлар. Ҳатто эркаккепата хотинлар уйма-уй юриб, келинчақларнинг сепига тушган кўрпа-тўшакдан тортиб кўйлак-лозимигача санаб чиқарди. Фирқанинг қиладиган бошқа иши колмаганди чоғи, югурдақлари эрхотиннинг ётоғигача бостириб кираверарди. Улар қишлоқдаги тарихи юз йилдан нарига борадиган, энди кўмирхонага айланиб қолган кўҳна масжидни бузиб, ўрнига дўхтирхона қурадиган бўлишди. Бундай пайтда, одатда, ўқитувчилар тарғиботчига айланади. У эса имонпараст кексаларнинг гапи билан масжиднинг бузилишига қарши чиқиб, бир-икки йиғилишда ошқора гапириб

кўйди. Шов-шувлар фирка котибларигача етиб борган, албатта. Улар нима қиларди, ишни аввало раҳбарларга дағдағадан бошлайди-да. Ўшандаям мактабда ҳозирги директор раҳбар эди. Яқиндагина лавозимли бўлгани учун фирканинг кейинги мурувватларидан умидвор эмасми, елиб-югуриб юрарди. “Битта домлангни эплаб ололмасанг, нима қилиб ўтирибсан у ерда”, деб дўк уришгач, капалаги учган директор мажлис чақириб, тарих муаллимини бузгунчиликда айблади. Муаллим ҳам бўш келмади, кексалар номидан Тошкентга хат ёзди. Директор уни олдига чақириб:

— Сизга шу ғалвани нима кераги бор ўзи? Аши чолдевор мачитни отайиз қурмаган-у!.. — деди бўғилгудек бўлиб.

— Аши чолдевор, билсайиз, қишлоғимизни тарихи, — деди у. — Бундан ташқари, чоллар айтишича, мачит Худони уйи бўларкан. Худони уйини...

Директор унинг гапини бўлиб:

— Эй-й, сизи Худойизи деб ишдан ҳайдалиб кетайми, ука!.. — деди йиғлағудай алфозда.

Фирканинг куни битиб қолганмиди, пойтахтдан ўрис-ўзбек мутахассислар келиб, масжидни тарихий аҳамиятга эга, деб рўйхатга олиб кетди.

У директорнинг гапларини онасига айтган эди.

— Ашнақа дедими-я... Ҳм-м... Худони ишларида ҳикмат кўп-да, болам. Аши дириктиринг саккиз ойлик туғилган. Ўзи етти ой ё тўққиз ойлик туғилган болалар яшаб кетади, аммо саккиз ойлиги ўлади, дейишади. Дириктирингни ўлмай қолганида гап бор экан-да... — деган эди онаси ҳайратда қолгандек.

Ўша йили у уйланган эди. Аламзада директор бошлаб ўч олганини кўринг энди. Унинг исломий никоҳ ўқитганини “фош этиб”, фирка ташкилотига “сигнал” юборибди. Ўшанда ўқитувчиларга шаръий никоҳ ўқитмаслик тўғрисида махфий топшириқ берилган экан, уни мактаб жамоаси ўртасида муҳокама қилиб, комсомол сафидан ўчиришди. Хайриятки, комсомолу фирканинг ҳам, уларга паноҳ давлатнинг ҳам паймонаси тўлиб, замон бир эврилдию эсон-омон ёруғ кунларга ҳам чиқиб олинди. Онаси яна сирли жилмайиб, ўғлини донишмандона нигоҳи билан эркалаб кўйди: “Яхшиям замон айланди, болам, бўлмаса, сени номингдан “Худога ишонамайман”, деб ёзиб, суратинг-минан газетга чиқаришарди”.

...Плитадаги чойдиш шарақлаб қайнади. Хаёли бўлинди, эринибгина ўрнидан турди, ичкаридан чойнак-пиёла олиб чиқиб чайди, сўнг шама аралаш сувни айвондан нарироққа сочиб юборди. Чойнакни қайноқ сувда ҳам чайди-да, чой дамлаб, плитага кўйди. Бир оз доғланса жуда “кетади”-да. Яна уйга кириб, суви қочган яримта нон кўтариб чиқди ва пастак қўлбола курсичага ўтирди. Хотини шу курсичада ўтириб кир юварди. У вақтда бу курсича ҳовли четроғидаги олма остида ётарди. Хотин бўлмагач, хафсала билан кир ювиш қайда, уст-бошини ўзи апил-тапил бир мижғилаб олади. Шунинг учун курсича ҳозир плита ёнидан жой олган. У шу ерда ўтириб тамадди қилишни ёқтиради. Бу айниқса кеч кузакнинг аёзли кунларида одамга хуш ёқади, плитанинг тафтидан тана ҳузур қилади-да.

У чойни бир-икки қайтариб, яна плита устига кўйди. Бир оз ўтгач, оби-

тобида доғланган чойдан пиёлага қуйиб, бир тўғрам қотган нонни ботирди. Нон ивигач, худди тансиқ таом еяётгандек, иштаҳа билан кавшай бошлади. Бунча маза бўлмаса-я! Ҳар куни сархил таомлар тановул қилувчи бойваччалар ҳам бунчалик маза қилмас-ов, ҳойнаҳой. Худонинг ҳикматиям шунда-да — ейилажак таомнинг баракоти, ҳаром-ҳалоллиги ва ниҳоят, танага сингиш-сингмаслиги Ўзининг ихтиёридадирки, бу борада бандаси ожиз. У истаса, бир дона хурмодан ҳам нафсинг қонади, истаса, “тоғ-тоғ” неъматларни ямламай ютсанг ҳам очлигингча қолаверасан. Агар истаса, ҳалол таомларни сен учун ҳаром ва аксинча, ҳаром таомни сен учун ҳалол қилиб қўйгувчи зот У. Ўх-хў, дея жилмайиб қўйди ўзича, унча-мунча масжид имомини ҳам ўсал қилгулик алфозинг бор экан-ку, бола, жа фалсафа сўқиб қолдинг. Боягина ўзинг “Худо йўқ”, деб турувдинг-ку. У ёнида ҳеч ким бўлмаса-да, расмона хижолат тортди. Яна мактаб директорини эслади. “Сизнинг Худойингизни деб ишдан айрилишни истамайман”, деган одам тунов кун бутунлай бошқача сайраб қолса бўладими?!

Қишлоқнинг фермерга айланган янги бойларидан бири маҳалладаги тўйда роса офиз қўпиртирди ўзиям. Ўқувчиларга иссиқ овқат, аълочиларга стипендия беряпман, деди. Унингча, домлалар жуда ношукур бўлиб кетганмиш, шунча яхшилигини билмасдан “кавла-кавла” қилишаётганмиш. Бўлмаса-ку, домлаларга ҳам мурувват кўрсатмоқчи экан. Даврада у ҳам бор эди, фермернинг гапи офир ботди. Тил суяксиз-да, жа эрк берворди. Ҳе, ўша миннатли ошингдан ўргилдим деди-да, мактанаётган ишларининг бари қоғозда эканини, директор иккови тил бириктириб, ҳам пул, ҳам обрў орттираётганини шартга айтиб солди. Ҳа-да, болалар ҳафтада бир марта овқат ейдими-йўқми, қоғозда ҳар куни берилипти, деб ёзилади. Буни кўпчилик билади-ю, лекин... Ўзбекчилик-да... Эртасига директор уни хонасига чақириб, ўзича танбех берган бўлди. Қишлоқ болаларига ғамхўрлик қилаётган шундай фермернинг кадрига етмасликда, тухматчиликда айблаб ўдағайлади. “Болаларнинг ҳаққини есак, бир кун тешиб чиқади, шуни билмасайиз, худобехабар одам экансиз”, деди яна чекчайиб. У мийғида кулиб қўяқолди...

Нонни еб, чойни охиригача қурра-қурра ичди. Қўй ёни, қўй гўштига дамланган ош егандай маза қилди. Плитани ўчириб, чойнак-пиёлани тоқчага қўйди. Тоқчада доим бир қути сигарет билан гугурт туради. Ҳар замонда — овқатдан сўнг ёки арақ-парақ ичганда бир тутатиб олиш одати бор. Лабига сигарет қистириб, гугурт чақаркан, сандалга чўғни халироқ ташларман, ҳозир солсам, ярим кечага бормай совиб қолади, дея ўйлади. Ноябрьнинг охири — қишининг остонаси, кечалари анча-мунча совук. Босиб-босиб тамаки торгаркан, айвондан пастга тушди. Оғзи-бурнидан тутун бурқситганча, нигоҳи ҳовлининг аллақаерларида кезарди. Озғин, бунинг устига, совуқданми, мунғайиб турган бузоғига тикилиб қолди. Бузоғи зерикаётгандек ва ҳатто ғамгиндай туюлди унга. “Ҳах жонивор-а, бу кимсасиз хувхувистонда сенгайм жабр бўлди-да”. Гапи ўзига таъсир қилиб кулиб қўйди — хувхувистон. Қойил! Ё сотиб юбора қолсамикан-а? Бузоқ боқиб нимаям қиларди. Илгари ошинганим, деб асарарди. Энди ошинганининг кимга кераги бор? Тоқайта (аксинча),

жониворни қийнагани қолади. Юраги сиқилиб, уф тортди. Тентираган нигоҳи “качалка”дан берирокда бетон сувокни ёриб чиққан майсада тўхтади. “Ё Оллох, шу тобда — куз аёзида жон талашиб нима зарил-а, сенга?!” Майсага яқинлашиб, энкайди. Маккажўхори ниҳолига ўхшаш учта узун-узун япрок. Шу нозиккина ҳолига бетонни ёриб чиқибди-я. У теша билан эски мих топиб келди-да, чўнқайволиб майсанинг остини юмшата бошлади.

— Эрта ё индин қор ёғади, совуқ тушади. Барибир ўласан-ку, ниҳолгина! Бемахал дунёга келиб нима қилардинг? Ё баҳор келди, деб ўйладингми?..

Эрталаб мактабга кираверишда яна қоровулга дуч келди. У билан сўрашаркан, қўлига пул қистириб:

— Бешинчи соатдан кейин бўшайман, — деди маънодор қилиб.

— Хўп, домла, — қоровул баттарроқ букчайди. — Бемалол чиқоврасиз.

Унинг кўнгли ғаш эди, нима биландир андармон бўлиб, ёзилмаса, куннинг қариши маҳол кўринади. Шунинг учун қоровулнинг ва у баҳона топилажак хузурнинг “васли”ни кутиб, дарслар тугаганини ҳам билмай қолди. Қоровул қачондан бери унга муштоқ ўтирган экан. Омадни қаранг — хужрада ҳеч ким йўқ, кирчимол сочик устида бир-икки бурда нон, кичкина ликобчада майин тўғралган пиёз.

— Чарчамай чиқдийизми-ей, домла? — деди қоровул ўтиришга жой кўрса-тиб ва бурчакдаги тахта қути тагидан бир шиша арақ чиқарди. Ичи сарғайиб кетган пиёлаларга салкам тўлдириб қўйди-да, шишани яна қути остига яшириб, шивир аралаш хиринглади: — Дўст келиб, душманни ишини қилмасидан, қани, урдик!

Арақни бир нафасда сиққориб, нон билан пиёз ейишга тушдилар.

— Аммо дириктир билиб қолмасин, — деб қўйди у балки юзинчи мартами, қоровулнинг сотмаслигига ишонса ҳам.

— Ие, домла, қизикмисиз... — Қоровул шишани олиб, яна боягичадан қўйди-да, дарров жойига тиқиб қўйди. — Ораларингдаги гапдан хабарим бор-эй.

Пиёлани бўшатгач, нонни пиёзга қўшиб оғзига соларкан:

— Менга бўлди, қолганини ўзийиз... — деди.

— Ие-ие!.. — эътироз билдирган бўлди қоровул. — Бизга кўплик қип колар.

— Кечқурун ичасиз-да, ака.

Нон ҳам, пиёз ҳам тугади. Нафс ором олмаган бўлса-да, оғизда нордонроқ таъм қолди.

— Битта сигарет бўлгандами... — деб қўйди у тамшаниб.

Қоровул илдам турди-да, дераза ёригига қистирилган бир дона сигаретни олиб узатди.

— Биз нос чекамиз-у, омма сизга есть қиламиз-да, пошшо йигит, — деди улфати одамлардек шўх оҳангда.

У яйраб кетди.

— Хе, яшанг, ака, мана шунақа одатларизга борман-да!

Бирови нос чекиб, бири тамаки тутатиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

Унинг кўнгли хийла ёришди, кўнғироқ чалинганч ўрнидан турди. Дарвозадан чиқаркан, эрталабоқ хаёл қилган нарсасини эслади: уйда икки дона тухум бор, битта картошка билан қовурса, шоҳона тушлик бўлади. Устига битта пиёз ҳам тўғраб қўяди. Ох-ох, нон билан қўшиб, бир маза қилсин. Айтгандай, гузардан иккита нон олволиши керак.

Айни пешин намози тугаган чоғ — ҳов нарида тарқалаётган одамлар кўри-нади. У илкис сесканиб кетди-ю, аммо нега бундай бўлганини ўйлаб ҳам кўрмай йўлида давом этаверди. Нақшинкор пештоқлари кўчадан ҳам кўриниб турган масжид қаршисига етганда ҳашаматли дарвозадан имом чиқиб қолди. Ўзи тенги бу кишининг бошида ихчам салла, соқол-мўйлови ҳафсала билан қиртишланган, кийимлари бағоят оҳорли. У шу тоифа дин пешволарини учрати-тиб қолса, ўтган аср бошларида пайдо бўлган олифгароқ одамларни эслайди. Халқ уларни “фаранглар” деб атаган. Лекин бу гапни ҳеч тилига чиқармаган, ахир билиб бўладими... Қўли кўксига, имомга салом берди. Имом ҳам унга қараб турган экан, астойдил алик оларкан, бир муддаоси бордай, у томон кела бошлади. “Об-бо, — деди ичида гашланиб, — сўрашмоқчи, шекилли. Мановининг хиди...”

— Домла, сизда икки оғиз гапим бориди, — деди имом унга қўл узатиб.

У нафасини ютиб, қўшқўллаб кўришаркан, ўзини четроқ тортиди ва “қандай гап” дегандай имомга тикилди. Наздида, кайфи ошиб бораётгандай эди.

— Кеча бир-икки оқсоқолдан эшитиб қолдим... — деди имом салмоқлаб гапиришга уриниб.

Унинг диққати ошди.

— Мактабда болаларга ғалати бир гап айтибсиз. — Имом унга синовчан тикилди. — Бу гапдан оқсоқоллар кўп ранжиди. Сизни...

Унинг миясига қон тепди, ичидан тошиб келаётган ғазабни кўзлари ошкор этиб қўйди.

— Сиз имоммисиз ёки прокурормисиз, хожи ака? — деди овози титраб.

Имом довдиради.

У эса ўзини тўхтатолмади:

— Сиз бир ерда ишламайсиз, имомлик қиласиз, холос. Аммо уч милён сарфлаб, Ҳажга бориб келдийиз. Илоҳи, ҳажиз қабул бўлсин. Мен эса эсимни танибманки, ишлайман, лекин бунча пулни бир умр тер тўкиб ҳам тўпловмайман!.. — У имомга кўзларини олайтириб, ғазаб билан тикилди. — Ана шунақа, хожи ака? Сиз бор бўлгани учун ишонасиз, мен эса йўқ бўлгани учун... — Аммо “ишонамайман” деёлмади. Бирдан миясида шу савол ярқ этди: “Нима демоқчиман ўзи? Тавба!” Мастликда гоҳо ажабговур гаплар хаёлга келиб қолади-да, аксар холларда кўндаланг турган саволга аниқ жавоб бўлади шу.

Имом бўзариб кетди, лаблари титраб, кўзлари деворнинг ковагига ўхшаб қолди.

— Қолаверса, мактабда ҳалиям Дарвин таълимоти ўтилади, билсайиз керак. Демак, истаيمانми-йўқми, халиги гапни айтишга мажбурман!.. — у шундай деди-да, шартта бурилиб йўлига кетаверди. Ўн-ўн беш қадам юрган ҳам

эдики, имомнинг нафрат аралаш айтган гапи арақ таъсирида динг бўлган кулоғини тешиб ўтди:

— Худобехабар!..

Таққа тўхтади, аммо ортига ўгирилмади. Ичида нимадир қайт ортингга, имомнинг ёқасидан ол, дея ундарди. Яхшики, ўзини тийиб қололди, эҳтимол ростдан ҳам шунақадирман, деган фикр хаёлидан ўтди ва аламли жилмайганча, бошини силкиб қўяркан, яна йўлга тушди. Аммо энди овқатни ҳам, нон сотиб олишни ҳам ўйламасди. Боши, бўғзи, кўкси — бутун вужуди кизиб борарди. Ўзи истамаган, идрок этмаган ҳолда борлиғи уят аралаш нафратдан оташдек ёнарди. “Нима бўляпти ўзи менга, — деб ўйларди у. — Ахир, имомга бунақа гап айтмоқчи эмас эдим-ку! Ахир!.. Йў-ўк, мен аслида унақамасман. Нега доим ниятлариму ҳаракатларимнинг тескариси бўлади? Нега дилимдаги тилимга бутунлай бошқача бўлиб чиқади? Нима учун одамлар мен аслида қандай эканимни билмайди ёки уларга билдиролмайман? Нега?!..”

Ховлига кирибоқ дафтарини сўрига отиб юборди-да, этак томон юрди. “Қачалка”нинг олдидан ўтаётганда кечаги майсага кўзи тушди. Тўхтади. Тик турганча қараб қолди — сўлибди. Сўнг яна юра кетди. Қайтишда, “молпақир”ни олмади, хатто “интизор” кутаётган бузоғига ҳам қайрилиб қарамади. Тўшпа-тўғри майса ёнига келиб, чўнқайди. Сўлиб копти. Бағри ачишди, кимдир киприкларини юлиб олаётгандай туюлди. “Сени мен ўлдирдим, — деди ва ётиб қолган майсани тиклашга уринди. — Мен сен билан гаплаша оламан... Сен ҳам мени тушунадигандайсан... Аслида сенга яхшилик қилмоқчийдим! — Бўғзига нимадир тикилди, бетоқатлини, ён-атрофга термулди: аянчли нигоҳи ниманидир излар эди гўё. — Мен бузоқ билан гаплаша оламан!.. Мен уни... Мен ҳаммани яхши кўраман! Одамларни яхши кўраман. Нима қилайки, буни билдиролмасам?! Ёки улар ҳам билмаса, англамаса не қилай?.. Эй, Худо!.. Сен мендан беҳабармисан ёки мен сендан?..”

Унинг кўзларидан ёш тиркиради:

— Менга нима бўляпти ўзи, эй Худо?!.. — дея ингради. Кафтининг орқаси билан кўзёшларини артди, сўнг бошини чангаллаб ўкириб юборди: — Бувв!.. Соғиниб кетдим, бувижо-он!..

Шухрат РИЗО

KULGI VA YIG'CHI ORASIDA

Эссе

I

“Театр бу — жуда қизик, жуда содда ва жуда мураккаб организм. Азалдан театрнинг заҳмати́ни тортиб, ўзини унга бахшида қилган кишилар бу даргоҳни катта оилага ўхшатганлар. Бунда ҳамма бир-бирини яхши билади. Ҳамма ҳамма тўғрисида ҳамма нарсани билади. Лекин ҳамма ўзини ҳеч нарса билмайдигандек тутади.

Театр аҳли умрининг қарийб ярмини, балки ундан ҳам кўпрогини театрда ўтказди. Бир-бирини ҳурмат қилади. Мабо-до ёмон кўрса ҳам ўзига хос жозиба билан ёмон кўради.

Бу “оила”нинг ўз ота-онаси, фарзандлари, ҳар бирининг ўз можароси, қувонч-ларию ташвишлари бор...”

Булар — режиссёр Олимжон Салимов қайдларидан парчалар.

Жаҳон театр тарихида сахна билан бирга қоғоз-қаламга ружу қўйган сиймолар кўп. Улар гоҳи соҳанинг назарий асослари тақомилига хизмат қилган қайдлар, пьеса ё спектакль талқинларига оид амалий қўлланмалар, расмона пьесалар, фалсафий трактатлар ва яна сахнадошлари, замондошлари ҳақида хотиралар ёзиб қолдирганлар. Бу ҳол ўзбек театр намояндаларига ҳам хос. Шу маънода, театр режиссёри Олимжон Салимовнинг ҳам

назарий қайдларга мойиллиги тасодиф эмас, албатта. Айниқса, менга унинг — бутун умри театрда ўтган заҳматкашнинг кузатишлари, умумлашма хулосалари жуда қизик туюлади.

“Актёр, табиатига кўра, “оиласи”да доимо ўзини бошқалардан юқорироқ қўйишга интилади. “Мен ҳаммадан зўрман” деган маънода касбдошларидан ўзини устун қўйиш ҳисси унга ором бермайди. Ундаги ана шу ҳисни йўқотишга, “ўрнини кўрсатиб қўйиш”га чоғланган ҳар қандай куч, чунончи — режиссёр, ўша заҳотиёқ унинг қаттол душманига айланади. У ўзига ўзи белгилаб олган “поғона”дан пастга тушгиси келмайди... Бу — унинг профессионал ҳисси, бу ҳиссиз у яшай олмайди. Шунинг учун у доимо жонсарақ бўлади, ёнидаги “дўсти”нинг соясида қолиб кетмасликка ҳаракат қилади. Бу ҳис унга қанчалик халақит берса, шунчалик рағбатлантиради, ижобий натижаларга олиб келади”.

Дарҳақиқат, санъатнинг ўзи каби, санъаткор табиати ҳам бағоят қизик. Инчунун, актёрдан чиққан режиссёр Олимжон Салимовнинг ҳам. Мен Олимжон Салимовни актёр сифатида билмайман. Ижро этган бирорта роли, ҳатто бирор ролдаги суратига ҳам кўзим тушмаган. Гарчанд у 1969 йили 22 ёшида Тошкент Театр ва рассомлик санъати институти-

динг (ҳозирги Санъат институти) актёрлик факультетини битириб, 1982 йилгача Кўқон шаҳар мусикали драма театрида қирққа яқин роллар ижро этган бўлса ҳам. Очиғи, унинг актёрлик фаолиятини билишга қизиқмайман ҳам. Ишончим комилки, у яхши актёр бўлмаган. Негаки, “яхши режиссёр ҳеч қачон яхши актёр бўлолмайди”. Бу фикрни камина эмас, буюк Г.Товстаногов айтган. Йўқ, буюклар айтгани учун эмас. Менинг ҳам кўп йиллик кузатишларим давомида келган хулосам шу. Чунки режиссёр — фикрчан, интеллектуал салоҳияти юксак, воқеа-ҳодисаларга муносабати аниқ, кенг миқёсда мушоҳада юритадиган, театр соҳасининг ижодий ва техник компонентларини миридан-сиригача мукаммал биладиган, табиатан ўзига хос мураккаб Шахс. У — гўё тўхтовсиз тажриба ўтказётган тадқиқотчи, кашфиётчи олим, мутафаккир. Лекин унинг тажрибалари объекти инсон ва жамият, одамларнинг қалби ва туйғуларидан иборат бўлади. Кашфиётлари эса онгу шуурга фараҳ бахш этадиган, бутун вужудни ларзага солиб, хаёлларни самовий ҳайратларга чулғайдиган ҳодисадир.

“Темир хотин” менинг Фарғона театрида бош режиссёр сифатида саҳналаштирган биринчи спектаклим эди”, дейди Олимжон Салимов. Дарвоқе, мен ҳам уни айнан шу вақтдан, унинг бош режиссёрлиги даврдан бошлаб танийман. Бинобарин, мазкур спектаклини кўрганимдан буён унинг ижодий портретига чизгилар яшашга уриниб юраман. Фикримча, Олимжон Салимовнинг бош режиссёрлик рутбасига эришгунича даврдаги таржимаи ҳолига оид маълумотларга ҳам тўхталсак, тасаввур тугал, манзара янада ёрқинроқ бўлади.

Унинг режиссёрликка дастлабки уришлари 1982 йили Ҳамза номидаги Кўқон мусикали драма ва комедия театрида бошланган. М.Варфоломеевнинг “Гуноҳкор авлиё”, кейинроқ А.Вампиловнинг “Бир хонада — қўш хангома” спектаклларини саҳналаштириб, профессионал режиссёр сифатида фаолият юртишга тайёр эканини намён этгач, 1984 йили Фарғона вилоят мусикали драма

ва комедия театрига таклиф этилади. Бу саҳнада унинг илк иши Чингиз Айтматов қиссаси асосидаги “Соҳил ёқалаб чопаетган олапар” спектакли бўлди.

Орадан йигирма йил чамаси ўтиб, Олимжон ака ўша спектакли ҳақида, аниқроғи, унда бош рол — Ўрхун Бобо образини яратган нуруний актёр, Ўзбекистон халқ артисти Солижон Аҳмедов ҳақида эссе ёзди. “Уч ривоят”дан иборат бу битикларни ўқиб, фикрловчи инсоннинг қалбида кечган туйғу ва таассуротларни, хотираю кечинмаларни ўртоқлашишга беҳад иштиёқ уйғонганини, дилдошлик эҳтиёжи кўлига қалам тутқазганини ҳис қиласиз.

“...Ўрхун Бобо ажойиб инсон! Денгиз мисол қалбга, денгиз мисол матонатга, ишончга эга бўлган инсон. Қалби тўрида ажиб бир, ақл бовар қилмайдиган, ҳеч ким тасаввур эта олмайдиган дунё яратган ва бу дунёнинг борлигига ўзи астойдил ишонган, ўзгаларни ҳам унга ишонтирмоқчи бўлган, уларни-да шу дунёга киришини истаган одам...”

“Соҳил ёқалаб чопаетган олапар” қиссасида сув устига уя қуриб, ер юзиде қуруқлик пайдо қилган, унда эса ҳаёт, инсон ва турли мавжудотлар яралганидан нақл этгувчи Лувр ўрдаги тўғрисида ҳамда Ўрхун бобо ўз авлодининг ибтидоси деб биладиган она балиқ ҳақидаги икки ривоят келтирилади. Учинчи ривоят Соли ота Аҳмедовнинг ўзларига тегишли. Спектакль премьерасидан кейин актёр режиссёрга айтиб берган ривоят: “Одам Оллоҳ таолога умри озлигидан арз қилибди. Оллоҳ унга бор умр мавжудотларга тарқатиб бўлинганини айтиб, “Агар сен умрингни узайтирмоқчи бўлсанг, мендан фарзанд сўра. Мен сенинг умрингни фарзандинг билан узайтираман. Сен кўролмаган умрни фарзандинг кўради, сенинг умрингни узайтиради. Фарзандингга ҳам фарзанд бераман, умринг яна узаяди. Шу тариқа авлодинг кўпайиб, умринг қиёматгача давом этади”, деган экан”. Донишманд актёр ана шу ривоятдан хулоса чиқариб, “Менимча, спектаклимиз одамзоднинг умр узоклиги ҳақида” дея фикр билдиради. (Шундан кейин ҳам актёрни интеллектуал демай

кўринг-чи! Аммо бундайлар жуда кам, айниқса, бугунги кунда.) Режиссёрнинг хаёлларига қутқу солган фикр айнан шу. Отасидек бўлиб қолган ўша инсон ҳақида нимадир ёзишга даъват этган туйғу, куч ана шу фикр замирида етилган. Режиссёрнинг ҳам умрини узоқ қиладиган қувват унинг бедор ўйлари, бетизгин мушоҳадалари ўлароқ сахнада жонланган спектакллари ва уларни англаувчи, тушунувчи томошабинларнинг борлигинидир. Олимжон ака ҳамиша инсонни тушуниш, уни кашф этиш мақсади билан яшаётган, ижод қиладиган режиссёр. Унинг ўзини тушуниш эса янада душвор. Бу тилсимни очмоқ ҳар кимга ҳад эмас. Қолаверса, бу тилсим соҳиби ҳар кимни ҳам ўз дунёсига — кўнгил хазинасига яқинлаштиравермайди. Билмоқчимисиз, марҳамат, спектакллари кўринг, англанд, идрок этинг. Ундан ташқариси — дахлсиз, ўз салтанати. Ажабки, биз — дунё топмоқ иштиёқда юрган муҳиблар ҳам ўша хазинага бот-бот интилиб борамиз. Чунки унда ҳайрат бор, дард бор, ўйга толдирувчи, ўйлаганингиз сари руҳингизни поклагувчи бир нур бор ва яна дилни қувнатгувчи завқу шавқ...

II

Режиссёр Олимжон Салимовнинг театр дунёсида ўз ўрнини топишида “Темир хотин” спектакли алоҳида аҳамият касб этган десам, фикримга барча “шунос”у мухлислар қўшилса керак. Аслида Шароф Бошбеков номини адабиёт ва санъат оламида машҳур қилган асар шу пьеса эканини ҳам ҳеч ким инкор этмас. Ўтган асрнинг қайта қуриш, ошкоралик эҳтирослари жўш урган 80-йиллари адоғида вулқондек пайдо бўлган бу асар қанчадан-қанча катта-кичик сахналар юзини кўрмади?! Ҳаммасида аянчли воқеликнинг қувноқ, халқона, дардчил бир бадиий инъикоси бўлиб жаранглади. Аммо Фарғона вилоят мусиқали драма ва комедия театрида сахналаштирилган “Темир хотин” трагикомедияси ўзбек театр дунёсида фавқулудда бир ҳодиса бўлганини бугун, орадан роппа-роса йигирма йил ўтиб, яна баралла айтса бўлади, деб

ўйлайман. Ўша 1988 йил Тошкентда “Наврўз арафасида” Ўзбекистон театрлари фестивалида илк бор бу спектаклни кўрганимда, дастлаб қулгидан намиққан кўзларим томоша охирлариغا бориб асар қахрамони Кўчқор — Мамасоли Юсупов каби алам ва азобдан шашқатор ёш оқизганини бир умр эслаб юрсам керак.

Назаримда, спектакль бошланишида дарахтга чирмаб ташланган Кўчқор финалда ўз қисматининг қанчалар ноқорлигини англаб, хўнграб йиғлар экан, гўёки кўзёшлар селоби билан қалб аламларини ювиб, ўша ўзи бир умр ихтиёрсиз боғланган маънавий устунларни озод кўтариб, кўпориб, улоқтириб ташлайдиган қувват ва қудрат касб этадигандек таассурот қолдирган эди. Қандайдир исён руҳи қалбда устивордек, ортиқ бундай яшаб бўлмаслигини англатаётгандек эди. Бу халқимиз ҳаётида кўп ўтмай юз берган улкан ўзгаришларни олдиндан кўрабилган ва шуни бадиий ифода этган ёрқин бир спектакль эди. Шунинг учун ҳам мазкур асар “Наврўз арафасида” республика театр фестивалининг голиби деб топилиб, кейинги йил апрелида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида ўтказилган Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг “Наврўз — 89” фестивалига йўлланма олди ва у ерда ҳам муваффақият қозониб, Халқаро театр анжуманининг “Гран-при”сига сазовор бўлди. Ана шу эътироф олдидан юз берган воқеа Олимжон ака ҳаётида унутилмас хотира бўлиб қолди...

1989 йил 23 апрель. Баҳорнинг ўрталари бўлишига қарамай, ҳаво худди саратондагидек қиздиради. Қирғиз Давлат театри сахнасида “Темир хотин” спектакли ўйналяпти. Зал тўла томошабин. Асосан Халқаро фестиваль иштирокчилари, меҳмонлар, дунёга донғи кетган театр арбоблари, танқидчилар, нуфузли халқаро ҳайъат. Одатига кўра, ўз спектаклини радиотеатрдан кузатиб турган режиссёрга спектаклни ҳар ўйнаганда маромига етказган актёрлари нима учундир бу театр сахнасида қовушимсиз ҳаракат қиладигандек туюлар, у бундан асабийлашар, бегона сахнада камроқ репетиция қилгани учун ўзини ўзи койир эди. Охи-

ри чидаёлмади. Спектакль тугаб-тугамай, тез-тез юриб театрдан чиқиб кетди. Қаёққа кетяпти, қаерга бормоқчи — буни сира ўйламас, жаҳлда ёнганича боши оққан томонга жадал кетиб борарди. Бир вақт қараса, кўримсизроқ, аммо жуда гавжум пивохона олдида турибди. Юраги куйиб, боз ҳаво ҳарорати баландлигидан бетоқат кетаётган одамга бу бир нажот-дек эди. Тўғри бориб, пивохўрлар орасига ўзини урди. Базўр икки банка пиво харид қилиб, тош-ғишт бўлақларидан ясалган қўлбола ўриндиққа олиб бориб қўйди. Сотувчидан пивобоп газак олиб қайтса, барваста бир нотаниш одам битта банкадаги пивосини бамайлихотир симириб ўтирибди. Адашдим шекилли, деб ён-верига қараса, йўқ, ўша ўзи ҳозиргина банкаларни қўйиб кетган жой. Ажабланиб қаршисидаги одамга сўз қотмоқчи эди, у “ўтир, ич” дея ишора қилди. Томоғи қақраб кетганиданми ёки ҳовурини босиш учунми, иккинчи банкани шартта олдию бир кўтаришда бўшатди. Қаршисидаги одам жойидан жилмай, пивохона томонга ўгирилиб, имлаган эди,

бир йигитча югурганча тўрт кружка пиво олиб келиб қўйди-да, қирғизчалаб “хизмат бўлса, буюраверинг, оға” дея қўлини кўксига қўйиб ортига қайтди. Барваста одам яна “ол, ич” дея ишора қилди. Олимжон иккинчи кружкани ҳам бир кўтаришда сипқорди. Сўнг қаршисидаги одам қўлини чўзиб “Мен, Мар Бойжиевман, сен эса Олимжон Салимовсан, ҳозиргина спектаклингни кўрдим. Жуда таъсирландим. Раҳмат сенга”, деди. “Йўқ, спектакль ёмон кетди...” дея эътироз билдирди Олимжон ака. “Бекор айтибсан”, деб унинг сўзини кесди Иттифоққа таниқли драматург. Шу тариқа режиссёр ўз спектакли камчиликларини айтгани сари Мар Бойжиев уни муросасиз инкор этар, фақат мақтар эди. Баҳс кун қорайгунча давом этди...

1989 йил 24 апрель. Нонуштадан сўнг фестивалъ қатнашчилари, меҳмонлар, театршунослар “Темир хотин” спектакли муҳокамасига тўпланди. Ташкилотчилардан бири муҳокамани эндигина бошлаб турган эди ҳамки, эшик очилиб, Мар Бойжиев кириб келди. Тўғри йиғилиш

“Алихўжа— Хўжаали” спектаклидан кўриниш

хайъати олдига бориб, фестиваль ташкилий кўмитасининг аъзоси сифатида бугунги муҳокамада раислик қилишни ўзига топширишларини сўради. Кириш сўзидан сўнг спектаклнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида атоқли театр арбоблари ўз мулоҳазаларини билдира бошлади. Жумладан, машҳур актёр Кирилл Лавров “Ўз миллати дардларини бир спектаклга жойлаб, бу дардлар устидан қаҳ-қаҳ уриб кулиш — ҳақиқий халқчил муаллиф ва режиссёрнинг иши. Шу нуқтаи назардан “Темир хотин” спектаклини кейинги йилларда Ўрта Осиё театрларида юз берган ёрқин воқеа сифатида баҳолаш мумкин”, деди.

Москвадаги дунёга машҳур “Ленком” театрининг бадий раҳбари, режиссёр Марк Захаров эса “Мен қўлбола маиший воқеага шунча маъно сиғдириш мумкинлигига ишонмасдим. “Темир хотин” спектакли мени бунга тўлиқ ишонтира олди”, дея ўз эътирофини билдирди.

Ҳар қандай спектакль — ўнлаб кишиларнинг ижоди, меҳнати маҳсули. Шунинг учун ҳам у камчиликлардан буткул холи бўлиши қийин. Издиҳомдаги арбобу танқидчилар ҳам дастлаб обдон мактаб олгандан сўнг кўнгиллари тўлмаган нуқталар ҳақида гапирар, лекин Мар Бойжиев мақтов тугаб, камчиликлар айтила бошлаши билан асосли эътирозлар билдириб, барча танқидий фикрларни инкор этиб турар эди. “...“Темир хотин” спектаклидаги биргина кўриниш — колхозчи қизларнинг кетмон кўтариб, “Яна ўйнайлик, яна куйлайлик, / Иқболимиз порлоқ экан, даврон сурайлик”, дея ашула айтиб, рақсга тушганларининг ўзи фестивалимизга маъно ва файз киритди. Спектаклда кўтарилган муаммоларни сиз тушунмайсиз, ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз. Бу — бизнинг, жами ўртаосиёликларнинг умумий дарди, азоби. Мана, Шўро ҳукумати Шарқ аёлларига қандай “эрк”ни раво кўрди!..” Бинобарин, аёлларимизнинг аянчли қисматини ўз кўзи билан кўрмаган, кузатмаган одам спектаклни тушуниши маҳол эди. Гарчи дарду аламнинг саҳна санъати тилидаги юксак бадий ифодаси, яна ачиқ ҳақиқатнинг қаҳқаҳага йўғрилган бир шаклда

тақдим этилиши умумэтирофга сазовор бўлган эса-да, ўзгача турмуш тарзидаги кишилар наздида бу бир яхши томоша эди, холос. Мар Бойжиев эса спектаклни бутун минтақа ижтимоий ҳаётидаги воқеа, санъат воситасидаги бонг, ҳайқирик сифатида қабул қилган эди. Шунинг учун ҳам у спектаклни нафақат хорижлик арбобу мунаққидлар ва ҳатто ўз актёрлари ижросидан норози бўлган спектакль режиссёридан ҳам қизганган эди...

Кейинги йили “Темир хотин” спектаклининг бир гуруҳ ижодкорларига Ўзбекистон Давлат мукофотлари берилди. Олимжон Салимов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонига муносиб кўрилди. Орадан бир йил ўтиб, режиссёрга яна катта шуҳрат келтирган “Тошкентга саёҳат” спектакли саҳналаштирилди.

III

Модомики, мавзу “Тошкентга саёҳат” спектаклига кўчар экан, Ҳамза Ҳакимзода номини ёд этмаслик мумкин эмас. Аммо бу спектаклнинг адабий асосини Ҳамзага тааллуқли эмас, ижодий таржима дегувчилар бўлиши аниқ, албатта. Бироқ ҳозирча тайинлик хулоса касб этмаган бу фаразу тахминлар қандайлигидан қатъи назар, асарнинг тили, услуби, ифода усули, комик вазият, характер яратиш маҳорати... каби хусусиятларда Ҳамза руҳининг пойдорлиги яққол намоён! Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами”да илк бор эълон қилинган, тугалланмай қолган бу комедия фарғоналик ижодкор Бобораим Дарвешов ва Олимжон Салимов томонидан халқ томоша санъати репертуаридаги “асарча”лар асосида ижодий ишланиб, тугал гротеск комедия сифатида Фарғона театри саҳнасига олиб чиқилди.

70-йилларнинг иккинчи ярмида Ҳамза номидаги академик (ҳозирги Миллий) театрда саҳналаштирилган “Келинлар кўзғолони” комедиясида, кейинроқ Аброр Ҳидоятлов театридаги “Майсаранинг иши”да ўзбек миллий чолғуси — дойра бутун бир спектаклнинг умумоҳангини белгилаган етакчи бадий унсурга айланиши мумкинлигининг ажабтовур

намунасини кўриб, томошабин завку шавққа тўлган бўлса, бу топилмадан Олимжон Салимов ҳам “Тошкентга саёҳат”да ўзига хос усулда ижодий фойдаланди. Аслида дастлаб халқ анъанавий театрининг “позивной” ҳамда ўрни-ўрнида комик воқеа ва лавҳаларни бир-бирига узвийлаштирувчи восита бўлган дойра оҳанги “Тошкентга саёҳат”да бу вазифа билан бирга, ҳар бир лавҳа мазмунини очишга ва ҳар бир характер табиатини англашга хизмат қилувчи мусикий образ вазифасини ҳам ўтайди. Бу дойранинг шунчаки “ғижбадабанги” бўлмай, ҳар бир ҳолат ва персонаж учун алоҳида дойра қуйи ва усулини ишлаб чиқишни, профессионал чолғу ижрочилигини тақозо этар эди.

Бу фикрни машҳур поляк театр режиссёри Кристина Мейснернинг қуйидаги баҳоси ҳам тасдиқлайди: “Мен ўзбек чолғу асбоби (дойра) “Тошкентга саёҳат” спектаклида (ўз садоси билан) шунча маъно ифода қила олишидан ҳайратга тушдим. Ўзбек тилига тушунмасамда, дойра ижроси актёрлар ижросига жўр бўлганида асар мазмунига сўзсиз тушундим. Бу спектакл жаноб Салимовнинг муаллифлик спектаклидир” (“Контакт-94” халқаро фестивалидаги муҳокамада билдирилган фикр; Польша, Торунь шаҳри, 1994 йил 27 май). Бундан ташқари, спектаклда комедиянинг гротеск шакли асос этиб белгилангани учун хаёлотга кенг ўрин берилган, яъни реаллик билан ўйдирма ўйгунлигини таъминлаш мақсадида киноретро усули фаол ва табиий қўлланган эди. Пьеса қаҳрамонлари Асомбой ва хизматкорнинг саҳнага кириб келиши, сўнг икки севишган — Иброҳим ва Фотимахоним ҳамда бойни турли ҳолатда меҳмонхона хонасидан бездириб, ундан воз кечишга мажбур эздиган ҳар хил қиёфадаги персонажларнинг дастлаб пайдо бўлиши ва ўрни билан гоҳ ортга қайтиб, яна кўриниши каби ҳолатларнинг XX аср бошларидаги машҳур “соқов кино” тасмаларидаги ҳаракатланиши томошавийликни кучайтирган ва томошабинларни завқлантирган эди. Бу ўзбек театри учун қутилмаган янгилик бўлиб, спектакль бадий из-

ланишларнинг гоят замонавий ёрқин намунаси ўлароқ миллий театр санъати тарихидан жой олди.

Спектаклнинг ижодий тақдири ҳам гоят ҳавас қиларли: 1991 йили “Наврўз арафасида” Ўзбекистон театрлари фестивалининг голиби, 1992 йилда Тошкентда ўтказилган Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг “Наврўз — 92” халқаро театр фестивали бош совриндори, Халқаро театр уюшмалари конфедерациясининг (Москва) махсус мукофоти, 1994 йили Польшанинг Торунь шаҳрида бўлган “Контакт — 94” халқаро театр фестивалида “Миллий анъаналарни тиклагани учун” соврини... — бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Аммо энг юқори баҳони “Наврўз — 92” халқаро фестивалида ҳайъат раиси, атоқли режиссёр Темур Чхеидзе айтган эди: “Майсаранинг иши”, “Тошкентга саёҳат” спектакллари — ўзбек театрининг кейинги йилларда эришган бениҳоя ёрқин ютуқлари. Уларнинг ижодкорлари эса миллатнинг фахридир”.

Ана шу шону шуҳратлар, икки спектаклнинг довуғи Ўзбекистондан ўтиб дунёга юзланиб турган паллаларда Олимжон Салимов ўз театрида ва ҳатто ўзга театрларда ҳам яна тўрт-бешта спектакль қўйиб улгурди. Иномжон Турсуновнинг “Қоғоз қайиқчалар” (1989 йил), Алп Жамолнинг “Жафога вафо” (1990 йил), Эркин Воҳидовнинг “Олтин девор” (1992 йил) пьесалари асосидаги спектакллар ҳамда Солижон Ҳақимов театр студиясида Шароф Бошбековнинг “Тақдир эшиги” (1992 йил) ва Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театрида эса “Тошкентга саёҳат” (1993 йил) спектаклларини саҳналаштирди. Улар режиссура ва актёрлик санъати нуқтаи назаридан таҳлил этилса, барчаси ҳам жиддий мушоҳада ва мулоҳазаларга асос бўлади. Зеро, режиссёр Олимжон Салимов ижоди юксалиш палласига кирган, бу ижодкор ўз “мен”и, ўз услубини намоён этиб, миллий театримиз “обу ҳавоси”га дадил таъсир ўтказаяётган эди. “Контакт — 94” халқаро фестивалига бағишлаб чоп этилган “Контакт” журналида поляк мунаққидлари Олимжон Салимов ижоди хусусида бундай фикр билдирган эди: “...Режиссёр

Салимов ўзини карнавал ва импровизация унсурлари билан бойитилган ёрқин, серҳаракат театр томошалари қўйишга мойил санъаткор сифатида кўрсатди. Унинг спектаклларида ҳамisha жиддийлик ва кулги, юксаклик ва тубанлик, ҳажв ва бўрттириш ёнма-ён келади”.

Дарҳақиқат, режиссёрнинг саксонинчи йиллардан то ҳозиргача саҳналаштирган қай бир спектаклини олиб қараманг, кулги билан фожианинг ёки фожеий ҳолат билан абсурд даражасига келиб қолган кулгили вазиятнинг тасвири табиий омухталашиб кетганини, қайғу билан шодлик орасидаги инсоний тақдирларни кўрасиз. Бу унинг услуби, тобора қатъий ва изчил намоён бўлиб борган ижодий кредоси. Бу услуб нафақат бир спектакль доирасида кўринади, балки режиссёрнинг асар танлаш тамойилларини ҳам гўёки ижодий услуби белгилагандек. Бир гал жиддий муаммоли, фожеий ҳолат ва ечимдаги асарга мурожат этса, ундан кейин албатта комедия жанридаги пьесани қўлга олади ёки аксинча. Шу маънода, Олимжон Салимовнинг ижодий таржимаи ҳолига театр санъатининг йиғи ва кулгидан иборат қадимий рамзий белгисини муҳр қилиб қўйса бўлади. Бироқ, афсуски, нафақат ижодий таржимаи ҳолига, балки бутун инсоний тақдирига ҳам ўша муҳрни бошиш мумкин...

IV

У Юсуфжон қизиқ Шакаржонов номидаги Фаргона вилоят мусиқали драма театрига бош режиссёр сифатида қарийб ўн йил раҳбарлик қилди. Бунгача ҳамма номидаги Қўқон шаҳар мусиқали драма театрида ишлаб юганида ҳам уч йил чамаси директорлик қилиб, бошқарув илмининг амалий сабоқларини олиб улгурган эди. У Фаргона театрининг тарихи, салоҳияти ва республиканинг қирққа яқин театрлари орасидаги мавқеини яхши билар эди. Бош режиссёр этиб тайинланганидан сўнг бу театрнинг бутун ижодий ва ижтимоий ҳаётини нафақат билиш ва тасаввур этиш, шу билан бирга, ичдан кузатиб, англаб, юракдан ҳис

этиш имконига эга бўлди. Айни чоқда “театрда бош режиссёр алмашуви бундай жуда мураккаб жараён. Кўп йиллар ўз етакчиси билан анча-мунча натижаларга эришган жамоанинг янги “бош”ни қабул қилиши ўта драматик тарзда рўй беради. Бундан қабул қиладиган томон ҳам, қабул қилинадиган томон ҳам анча азият чекиши мумкин. Тарих бу жараён катта-катта ижодий жамоаларнинг парчаланиб кетгани ёки манаман деган улкан ижодкорларнинг фожиаси билан тугаганига гувоҳ бўлган”.

Олимжон аканинг битикларидаги бу фикрлар ҳаводан ёки ўзга бир ижодкор қисматидан олинган эмас. Ёки бу шунчаки хусусий ҳол ҳам эмас. Улар ўз ҳаётий тажрибаларининг акс садоси, аниқроғи, сабоқлари...

Яна ёзувларга мурожат этамиз: “Мен бир вақтлар чет эллик бир режиссёр хонаси деворида қандайдир суратми, диаграммами, шунга ўхшаган нарсани кўриб, бу нима, деб сўраганимда, “Бу — мен билан актёрларим ўртасидаги муносабатлар, — деб жавоб берган эди у. — Мана бу ўртадан ҳар томонга тортилган чизиқлар — актёрлар. Улар доимо марказдан қочувчи, индивидуал кучлар. Уларнинг ҳар бири — бир “дунё”. Мана бу ҳалқасимон чизиқлар мен билан сен — режиссёр. Биз бирлаштирувчи кучмиз. Биз доимо ўша “индивидуал дунё”ларни бир-бири билан боғлашга, бирлаштиришга ҳаракат қиламиз. Актёрлар эса, ҳадеганда бирлашишни хоҳлайвермайди. Улар ҳар бир қилган ишларида, аввало, ўзлариникини олдинга суришни хоҳлайди. Иккинчи ёки умумий бўлиб қоришиб кетишни истамайди. Биз эса бу кучдан фойдаланиб, ўз мақсадимизга эришишимиз керак. Уддасидан чиқа олсак, ишимиз яхши бўлади, чиқа олмасак, улар ўша “дунё”лигича қолаверади...” “Мана бу ерда актёрларнинг “чизиқлари” бир жойга йиғилиб, ўзлари яна бир “ўргимчак уяси”ни ташкил қилишибди-ку?” “Бунинг ижодга дахли йўқ. Бу — низолар! Улар, керак бўлса, менга қарши ана шундай бирлаша олади. ...Бу ерда ҳазил кетмайди...”

“Менинг спектаклларимда банд бўлмаган актёрлар ҳар доим мендан норози

бўлишган. Бундай ҳол қайси театрда йўқ дейсиз! Ишсиз қолган актёр бу — режиссёр чўнтагидаги бомба. У ҳар дақиқада портлаши мумкин. Унда режиссёрнинг ҳолига вой..." (М.Туманишвилининг "Режиссёр театрдан кетади" китобидан).

Назаримда, ортиқча изоҳга ҳожат йўқ. Олимжон Салимовни ҳам шундай қисмат ҳамиша таъқиб қилар эди. Чунки у бошқача бўлолмасди, умумоқимга кўшила олмасди. Тўғри, у ҳам инсон, ўзгача شوху бутоғи йўқ. Ҳамма қатори театрга келади, ҳамма қатори кетади. Кимдандир кам, кимдандир кўпроқ маош олади. Ижоддан ташқари, шахсий ҳаёти, маиший турмуши бор.... Қўйингки, барча одамларга, хусусан, ижод аҳлига хос бўлган турмуш ташвишлари унга ҳам бегона эмас. Бироқ нега айнан унинг, бош режиссёрнинг (мен бу ўринда ижодий "мен"ига эга бўлган ва уни намоён қилолган шахсларни назарда тутаман) қисмати ҳамманики каби эмас? Нега айнан у фитна, таҳдид, тазйиқлар нишонига айланади?! Жавоб ўша — аллақайси чет элик режиссёр хонасидаги диаграмма ва М.Туманишвили китобида акс этган ҳақиқат!..

У театрга ҳаммадан олдин келишни одат қилган. Чунки жимжитликда театрни айланиб чиқади, ҳар бир цех, хона, репетиция зали, сахна ва фойени кўздан кечиради. Камчиликлар, носозликлар бўлса, ўзига қайд қилиб, иш бошлангач, ҳар бир мутасаддига керакли топшириқларни беради. Ижодий жараён — репетицияларга қадар (актёрлар одатда бошқалардан кўра ярим соат, бир соат кечроқ иш бошлайди) ҳамма нарсани тахт қилдириб қўяди, худди моҳир уста энг аввало дастгоҳини артиб, суртиб, тозалаб, мойлаб қуйгандек. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Театрнинг яқиндагина нишонланган 60 йиллик юбилейи муносабати билан ҳаммаёқ бирмунча тартибга келтирилган бўлса ҳам, "тарки одат амри маҳол" дегандек, у вақтли келиб яна бир айланди. Фойедан ўтиб бораркан, дафъатан юбилейга атаб осилган суратлар орасидаги ўз суратига кўзи тушди. Кўрдию жойидан жилолмай қолди. Унинг "кўзлари ўйилган" эди... Шу

турганча қимирламай, узоқ тикилди. Кўзлари "ўйилган кўзлар"да эди-ю, хаёли тамомила бошқа ўйлар билан банд, ўзини ўзи тафтиш қилар, "нима учун?" деган оғриқли савол гирдобиди бутун дарду дунёси ғалаён урар эди... Қани энди, ҳаммасига қўл силтаб боши оққан томонга, "оёқ етганча кетса"... Шундай бўлди ҳам. Мудраб ўтирган қоровулга нарвон топтириб, суратини "ечиб" олди-да, тўғри кўчага чиқиб, кетганича кетди. Бир неча кун театрга бормади, боролмади. Чунки у бир нарсани сезган эди. Агар спектаклга келган бирон бир болапақир шўхлик қилиб, чизиб-ўйиб кетгандир деса, бола тугул баскетболчининг ҳам бўйи расмларга етмайди. Кейин яна у "шўрлик" ойна остига жойлаштирилган. Буни нарвонсиз, бир одамнинг ўзи эп-лаштира олмайди, ахир! Кимдир нарвон топиб келиши, кимдир суратни суғуриб олиб... Демак, театрда "ўргимчак уяси" пайдо бўлган! Эҳ-ҳэ!.. Энди дардингни кимга айтсан?! Ўн йил... ўн йил-а?! Йўқни бор қилиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб, Фарғона музофотидан нарини кўрмай-билмай ўтаётган жамоани ўн йилда дунёга олиб чиққани учун олган "мукофот"ини қаранг! Унинг ҳар бир спектакли, ҳаққирост, юрагининг бир парчаси. Ҳар бир спектаклни юрак ўйноғида, минг битта мулоҳазаю мушоҳада билан ижодий тўлғоқда сахнага олиб чиққан эди. Асар тўғри танландими, ҳамма ижодий компонентлар бир мақсадга йўналтирилганми, актёрларга вазифалар тўғри тақсимланганми — ижро, безак, мусиқа, чирок ва ҳоказолар бари унсуригача эринмай ўйланиб, обдон текшириб борилади. Ўнлаб саҳифалар қораланади. Бинобарин, бир эмас, икки эмас... то қиёмига етди деб ҳисобланмагунча ўнлаб, керак бўлса, юзлаб марта ҳар бир ижодий унсур, парча, лавҳа назардан ўтаверади, тафаккур бир дам тинмайди. На ўзини, на ўзгани аяйди. Қаро терга ботиб ишлайди, ишлатади. Хўш, бундай аёвсиз ниқтовга қайси юрак дош беради?! У деярли ҳар бир спектакль премьерасидан сўнг "йиқилади". Юрак ҳаддан ташқари катта юкни тортиб берганидан кейин қаттиқ толиққанини сездиради. Ях-

шики, бу юрак соҳибининг меҳрибони — аёли, қизи бор. Ўғли ҳам бор. Аммо у — ўғил бола, меҳри ошкора эмас. Лекин хотини шундай вақтларда бошқа ҳолатлардагидек муштипар ва кўникувчанлигини йиғиштириб, уни бир қур тин олмоққа мажбурлашда қатъият кўрсатади. Бир сидра муолажа олиб, қувватга киргач, яна ўша кори аъмол. Яна асаб, яна азоб, яна изтироблар... Бу — унинг ҳаёт тарзи, маънавий эҳтиёжи. У бошқача яшашни ҳам, бошқача ишлашни ҳам тасаввур қила олмайди. Асл ижодкорлик шундай бўлади. Рухнинг юксалиши, илҳом онлари — илоҳий неъмат. Унга эришмоқнинг йўли эса юракни бўлақлаб, қурбонлик келтиришдир. Яна Ҳазрат Навоийга салламнолар айтасиз:

*Рози эрмасмен кўнгил чокини
пайванд этсангиз,
Қолгонин ҳам кошки парканди
парканд этсангиз.*

...Хуллас, ана шу фидойилик эвазига эришилган барча шону шараф, алёру олқишлар, унвону имтиёзлар, сафару саёҳатлар бари учун “миннатдорлик” ўйилган кўзларда ўз ифодасини топди. Демак, ортиқ бу даргоҳда қолиб бўлмайди. Ўзига ҳар қанча таскин бермасин, нимадир муттасил шуурига қутқу солар, онгига “бўлди, кетиш керак” деган фикрни қуяр эди.

Йўқ, фақат ўша бетамизлик учунгина бу фикр қатъийлашган эмас эди. Бу анчадан бери сезилаётган, чекка-чеккада давом этиб келаётган, майда гина-кудурат, ғийбат билан бошланган нохушликнинг ошкора ифодаси эди. “Режиссёрни театрдан “кетказиш” қийин иш эмас. Талантли одамнинг ҳамиятига тегишнинг ўзи кифоя. У бирпасда мувозанатини йўқотади, саросимага тушади. Ич-ичидан ўзини ўзи кемиради. Химояланиш йўлини билмайди. Яккаланиб қолади. Яна бир “туртки” билан эса ҳаммасидан воз кечиб, “ўз хоҳиши билан” театрдан кетади” (Олимжон Салимов қайдларидан). Энг алам қилгани ўша майда ғийбатларга сафар ва унвонлардан бенасиб қолганлар “мой” сепса, бош режиссёр шарофа-

тидан етти ухлаб тушига кирмаган мартабаларга эришган маслакдош дўстлар у меҳр кўйиб тарбиялаган шогирдлар бепарқ қараб тургани эди... Орадан кўп ўтмай, Олимжон ака пойтахтдаги ўзбек Ёш томошабинлар театрига бадий раҳбар бўлиб ўтди... Бу энди бўлак тарих.

Аммо шунинг якунида яна бир воқеани эслаб ўтмасак бўлмас. Олимжон Салимов янги театрга ўтганидан сўнг Польшадан, Торунь шаҳрида ўтадиган “Контакт — 94” халқаро театр фестивали ташкилий қўмитасидан “Тошкентга саёҳат” спектаклига таклифнома келади. Бу вақтда Олимжон ака “Тошкентга саёҳат”ни Муқимий номидаги мусиқали комедия театрида ҳам муваффақиятли сахналаштириб улгурган эди. Шунга қарамай, у Халқаро фестивалга Фарғона театри спектакли билан боради. У ерда “Миллий анъаналарни тиклагани учун” махсус соврини билан тақдирланиб, халқаро театр жамоатчилиги эътирофига яна бир бор сазовор бўлади. Торунь шаҳрининг марказий кўчаларига Олимжон Салимовнинг бўй баробар суратлари осиб ташланади...

V

У табиатан тортинчоқроқ одам бўлгани учунми, янги театрга, янги жамоага бир муддат кўниқолмай юрди. Бадий раҳбар этиб тайинланганига бир йилдан ошса ҳам, янги асар қўя олмади. Репертуарни, жамоани узоқ ўрганди. Бу театрнинг нимага қодирлигини чамалади. Уни замонавий театр нуқтаи назаридан тубдан ўзгартириш кераклигини, унга ҳар жиҳатдан янги ҳаво, янги қиёфа бағишлаш зарурлигини тушунди. Ва бу ишни иложи борича беталофат, босқичма-босқич амалга ошириш йўллари излади. Шу мақсадда анчадан бери хаёлан тайёрланиб юрган лойиҳа — “От йиғлаган томонда” спектаклини сахналаштиришга киришди.

Ёзувчи Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” ва “Ойдинда юрган одамлар” қиссаларини Олимжон Салимов ягона бир сценарий-пьеса ҳолига келтириб, унинг сахна вариантини тайёрлай бошлади.

Постановкачи рассом билан жуда мураккаб техник конструкция ўйлаб топди. Доира бўйлаб бир неча штанкетларга ўрнатилган эгар-жабдуқлар. Гоҳи кўпқари таассуротини бериш учун қий-чув, қичқир-қик садолари остида эгар-жабдуқлар доира бўйлаб шитоб айланади — дунё чархпалак, ҳамиша ҳаракатда. Ўша эгар-жабдуқларнинг бири Тарлонники — гўёки Тарлоннинг ўзи. Зиёдулла вақти-вақти билан ана шу эгарга бағрини бериб, юракдан сўзлашади. Дарду аламларини, умид-қувончларини айтиб сирлашади. Унинг энг яқин биродари, сирдоши шу тилсиз жонивор. Рост-да, тил-забонли, икки қўл, икки оёқли мавжудот — одамлардан нима яхшилик кўрди! Одамларга қўлидан келган яхшилигини аямаса, мол деса мол билан, жон деса жон билан хизматини қилса, бировга беэиён подасини боқиб, ўз дунёси билан юрса-ю, яна маломатдан, ғийбатдан боши чиқмаса — қани адолат, қани ҳақиқат?! У ўзининг бир умрлик охи, армони бўлиб қолаётган фарзанд неъматига эриша ололмаётгани учун ич-ичидан ўртаниб, одамови бўлиб юрса-ю, яна ўша бир қарич тилли махлуқлар яраларини тирнаб, юракларини пора-пора қилиб турса...

Режиссёр ана шу фожей ҳолатнинг жуда салмоқли бадиий ифодасини топишга муваффақ бўлади. Томошабинни Зиёдулла чавандознинг руҳий кечинмаларига қалбан яқинлаштириб, уни ҳам тозаришга, маънавий покланишга ундайди. Асл санъатнинг бош вазифаси ҳам шу эмасми?!

Ўта жиддий, трагик спектаклдан сўнг у ўз ижодий тамойилига содиқ қолиб, енгил жанрга ўтди. Буюк Мольернинг “Учар табиб” пьесасини Шароф Бошбековга миллий хусусиятларимизга мослаштирилган талқинда қайта ёздириб, саҳнага олиб чиқди. Фожиадан сўнг сиқилиб кетган инсон бирдан қувонч ва шодликка етишса, тўлқинланиб, кўнгил гашликларидан қандай форигланса, мунгли қўшиқ — “От йиглаган томонда”дан кейин режиссёр ҳам, театр жамоаси, актёрлар ҳам шўх-шаён ҳаракатларга, енгил кулги, хушҳол муносабатлар оламига шундай фарқ бўлди. Дилларни завққа

тўлдирувчи ўйноқи мусиқа оҳангларига мос ҳаракатларга, импровизацияга қурилган, рангу жилоси мўл спектакль яратилди. Бош рол ижрочиси Абдусамад Жўрабоев минг бир найранг ишлатиб бўлса-да, яхшилик уруғини сепувчи, қувноқ табиатли, беозор ёқимтой китмирликлари билан томошабин кулгисини кўзгайдиган табиб образини талқин этди. Спектакль ўзбек Ёш томошабинлар театрида бошланган ижодий ўзгариш ва янгиланишлар тасодифий ёки вақтинчалик эмас, балки жиддий ва изчил эканининг ўзига хос намоиши бўлди.

VI

Олимжон Салимов бадиий раҳбар, режиссёр сифатида, аввалроқ таъкидлаганимиздек, ўзига ҳам, қўл остидагиларга ҳам гоят талабчан. Айниқса, спектакллар саҳналаштираётган чоғда. Бу, албатта, биргина унга хос хусусият эмас. Жаҳон, жумладан, рус ва ўзбек режиссура санъати вакилларининг аксарига бундай ҳолат кузатилади. Ва очиги, шу ваддан кўпгина режиссёрлар таъқиб, тазйик, ниҳоят қувғинга учрайди. Соҳибқирон бобомиз айтмоқчи, “Салтанат сиёсат била ростдур”. Шу каби режиссёр ҳам ўз “салтанат”ида сиёсатини ўтказмас экан, муваффақият қозонмоғи душвор. Назаримда, Олимжон Салимовнинг Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театридаги (ҳозирги Миллий театр) икки спектакль устида ишлаш жараёни фикримизга далил.

Дастлаб 1995 йили Ҳамза театрида (Иккинчи жаҳон урушидаги ғалабанинг 50 йиллигига бағишлаб) ёзувчи Саид Аҳмад романи асосида “Уфқ” спектакли саҳналаштирилди. Бу лойиҳага ҳам Олимжон Салимов, одатдагидек, муаллиф ортидан эргашувчи эмас, балки у билан тенг ижодкор сифатида киришди.

Романнинг марказий мавзуларидан бири — уруш ва шу даврда ўзбекларнинг ташқи ҳам ички дунёсида кечган жараёнларни тадқиқ этиш, уларнинг жасорати, фидойилиги, ор-номуси каби масалалар. Бироқ Олимжон Салимов булар ҳақида саҳна воситасида ҳикоя қилишни

бош мақсад қилиб белгиламади. Чунки, бу “гап”лар ярим аср давомида кўп ва ҳў айтилган, ҳатто сийқалана бошлаган. Режиссёр бошқача йўл тутди. Унинг учун уруш оқибатида инқирозга юз тутган фожеий тақдирлар бош мақсад бўлди. У Икромжонни, урушда оёғидан ажраб, не-не балолар билан юзма-юз бўлиб келган асосий қахрамонни ясама ватанпарварликнинг образли тажассумига айлантормади. Гарчи баъзи ижрочилар режиссёр иродасидан ташқари шу талқинни маъқул топиб, жонлантирган бўлса-да. Олимжон Салимов учун ўглининг фронтдан қочганини эшитган Икромжон мисолида ор-номус билан оталик изтироблари тўқнаш келган, чуқур ички зиддиятдаги қахрамон муҳим эди. Режиссёрнинг Турсунбойни буткул қора бўёқларга чапламай, уни тушунишга, ёшлик ва севги сурури билан беташвиш юрган ўспириннинг туйқус ўлим даҳшатлари рўпарасида эсанкираб, қишлоғига қочиб келгани учун таҳқирлайвермасликка интилиши ҳам Икромжондаги ўша зиддиятни кўрсатишга йўналтирилган.

Спектаклда гоё инкишофи учун хизмат қиладиган ва муқаддимадан то якуний саҳналаргача қизил ип бўлиб ўтадиган шартли мизансаҳналар бор эди. Бир тўда навқирон йигитларни жангоҳларга кузатаётган қизлар маҳзун кайфиятда саҳнадан унсиз “оқиб” ўтади. Бу гўё умр қарвонида сўнгсиз армон, кўнгилларга мудом қайғу соладиган туйғулар рамзи бўлиб туюлади. Спектаклнинг ўзига хос поэтикасини белгиланган бу манзара томошабин таассуротини қуюқлаштирадиган бир топилма сифатида эсда қолган. Ана шуларнинг барчаси, ўз навбатида, бир бутунликда спектаклга муайян қиймат бағишлаган эди.

Бундан сўнг Олимжон Салимов отахон театрд а иккинчи спектаклни саҳналантиришга киришди. Бу Абдулла Орипов пьесаси асосидаги “Соҳибқирон” спектакли эди.

1996 йили ЮНЕСКО халқаро ташкилоти буюк бобокалонимиз Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан бу санани дунё миқёсида нишон-

лаш ҳақида қарор қабул қилди. Табиийки, улуғ жаҳонгир бобомиз шарафига мамлакатимизда ва хорихда кенг миқёсли тадбирлар ўтказиш режалаштирилди. Булар орасида Ўзбек давлат академик драма театрида “Соҳибқирон” спектаклини саҳналантириш масаласи ҳам бор эди. Асар, гарчи саҳна асари сифатида қоғозга тушган бўлса-да, у кўпроқ бир қадар маърифати бор томошабинга мўлжалланган эди. Уни саҳнага мослаш, ҳаракатлар билан бойитиш, томошавийликни кучайтириш зарур эди. Айни чоқда, Амир Темур номи узоқ вақт тарихимизда ёвуз ҳукмдор сифатида кўрсатиб келингани оқибатида бу буюк шахснинг миллий қахрамон ўлароқ тақдим этилиши уни буткул қайтадан идрок этишни, ўтмишга янги нигоҳ билан қарашни тақозо қиларди. Шу сабабли спектакль янги тарихий талқиндаги дастлабки жиддий бадиий асарлардан бўлгани учун, унга муайян маънода ижтимоий-расмий тус берилди. Натижада беадоқ кўриклар, қабуллар авж олиб, катта-кичик амалдорларнинг бўлса-бўлмаса аралашаверишлари, “ол-кўш, кўш-ол” қабилидаги талаблари ҳаммасидан ошиб тушди. Буларга режиссёр тишини тишига босиб чидар эди. Аммо фақат принципал аҳамиятга молик бўлмаган масалаларда шундай эди. Юксак қахрамонлик, тантанавор рух, маҳобат устувор бўлган спектаклда Амир Темур сиймоси халқ ва мамлакат бирлиги учун курашган, адолатни бош шийор билиб, ўз юртида улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширган буюк давлат арбоби, ватанпарвар шахс сифатида кўрсатилди. Соҳибқирон сиймоси ўтмиш даврлардаги Жалололдин Мангуберди, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа миллий қахрамонлар образларини гавдалантиришининг саҳна аънаналари руҳига тўлиқ мос бўлиб, бу истиқлолнинг дастлабки йилларида халқимиз дунёқарашини ўзгартириш мақсадига мутаносиб эди. Гарчи ўтган аср биринчи ярмидаги ота-боболаримиз психологияси билан аср охирларидаги авлод руҳиятида кескин фарқ бўлса-да, ижтимоий-сий воқеликнинг муайян даврларида юз берадиган глобал ҳодисалар таъсирида

қишиларнинг ҳиссий-патетик майлларини қўзғаш, уларни маълум мақсадга йўналтириш усуллари ва бунда, жумладан, санъатнинг беқиёс ролидан самарали фойдаланиш имконияти ўз аҳамияти ҳам долзарблигини сақлаб қолади. “Соҳибқирон” спектаклини яратиш талаби ва жараёни, фикримча, режиссёрни шундай ечим ва талқинга олиб келди. Бинобарин, спектакль бошқачароқ саҳнавий тадқиқий тамойилларга мойил ижодкор-режиссёр томонидан саҳналаштирилганига шохидлик берувчи лавҳа ва талқинлар, ечим ва мизансаҳналар ўрни-ўрни билан сезилиб турса-да, бош ғоя ва мақсадни намоён этишда ижтимоий воқелик талаби асосий омил бўлиб қолди. Аммо илмий-назарий хулосаларнинг қандайлигидан қатъи назар, “Соҳибқирон” спектакли томошабин эътиборини тортадиган, унга маърифий тушунча ва эстетик завқ берадиган асар сифатида Миллий театримиз репертуаридан жой олди.

VII

Одатдагидек “оғир сўлишдан” сўнг кўнгил яна қувноқ садоларга, шодон қаҳқаҳаларга майл кўрсатди. Таклиф бўйича Фарғона ва Ўш ўзбек мусиқали театрларида саҳналаштирилган Мольернинг “Парижга саёҳат” (Ш.Бошбеков талқинида), Шароф Бошбековнинг “Зўрдан зўр чиқса...” комедиялари катта дарёга шўх ирмоқлар мисоли қуйилиб кетди. Шундан кейин Олимжон Салимов ўз ижодий изланишларида буткул янгилик бўлган ўзгача бир саҳнавий лойиҳа устида ишлай бошлади....

“Кўнгил... янгилик қидирадур” деб ёзган эди беназир шоиримиз Абдулҳамид Чўлпон. Дарҳақиқат, фикрловчи инсон, тинимсиз ишловчи тафаккур ҳаммиша недандир қониқмай, неларнидир излаб-ахтариб ором топади. Яшовчан ижоднинг табиати шу. Чироқ ҳам, маёқ ҳам янгилик истаги.

Тахминан мана шундай кулиш ва сўлиш берадиган, серистеҳзо, айна чоқда бағоят самимий, гўёки болаларча содда, телбаларча ишонувчан кайфият уйғотадиган, сўзсиз, фақат ҳаракат, мимика, кост-

юм, грим ва мусиқага қурилган “Боз масхарабоз” спектакли дунёга келди.

Бир қарашда, шунчаки енгил, беэтибор туюладиган ўйин-томоша охирига бориб шунчалар салмоқ ва жиддият касб этадики, ана шундай кулги ва йиғи орасида ҳаётнинг, тирикликнинг улкан фалсафасини идрок этасиз. Худди буюк К.Станиславский айтганидек, томошабин театрга кўнгилхушлик учун киради-ю, ундан мушоҳада, ўй билан чиқиб кетади.

“Боз масхарабоз” спектаклининг шуҳрати ҳам аввалгиларидан кам бўлмади. 2000 йили Германиянинг Мюлхайм шаҳрида “Ан де Рур” театрида ўтган Марказий Осиё ва Эрон мамлакатлари театрларининг халқаро фестивалида, 2001 йили Миср Араб Республикасининг Қоҳира шаҳрида ўтган аънавий халқаро экспериментал театрлар фестивалида қатнашиб, спектакль “Шарқ ва Ғарб аънавлари ҳамкорлиги учун” совринига сазовор бўлди. Шу йили бош рол ижроқили Муҳаммадисо Абдулхайров “Йилнинг энг яхши актёри”, Олимжон Салимов “Йилнинг энг яхши театр режиссёри” дея эътироф этилиб, “Офарин — 2001” ижодкорлар танлови голиблари бўлишди.

VIII

Олимжон ака “Боз масхарабоз”дан кейин ўз театрида Абдулла Авлонийнинг “Адвокатлик осонми?”, Дзуиндзи Киноситонинг машҳур “Турна патлари”, Карло Гоццининг “Икки мўъжиза” (“Қирол буғу”), Ж.Мольер асарлари асосида Шароф Бошбеков талқинида “Алихўжа — Хўжаали” ва “Дискотека” пьесалари бўйича турли спектакллар яратди. Улар ҳақида ҳам матбуотда асосан илиқ фикрлар бўлди, Халқаро фестиваль ва театр кўрикларига таклифлар тушди. Уларда ҳам Олимжон Салимовнинг режиссёрлик иқтидори қайта-қайта эътироф этилиб, турли мукофот ва совринлар билан тақдирланди. У энди халқаро миқёсга чиқди. Тан олиб айтиш ўринлики, Ўзбекистон театр режиссёрлари орасида фақат Олимжон Салимов дунёнинг турли мамлакат театрларида спектакллар қўйиб юрибди. Ҳозиргача ҳисоб йигирмага

борди. Германия, Бельгия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон театрларида унинг спектакллари йиллар давомида репертуарлардан тушмай, уларнинг ўз фестивалъ ва ижодий гастролларида муваффақиятли намоиш этиб келинмоқда. Агар республикамизнинг бошқа театрлари ва майдонларидаги Олимжон Салимов сахналаштирган спектакллар, байрам томошаларини ҳам қўшиб ҳисобласак, санок элликка яқинлашади. Санок санок билан-у, аммо осонгина айтиладиган рақамлар ортида қанча ижодий изланиш, ўй-мушоҳада, қалб кўри, хаёлот парвози, рухий пўртаналар, ҳайрат таважжўхлари борлигини ҳамда булардан сўнг келадиган жисмоний зўриқишу юрак хуружлари — бари бир махраж остида тасаввур этилса, Олимжон Салимов деган Шахнинг ўрни сўнгги чорак асрлик ўзбек миллий театр тарихи ва маънавиятида нечоғлиқ залворли экани яққол намоён бўлади.

Дарвоқе, яна қадр хусусида. “Киши ўз юртида авлиё эмас” деган учирма ибора бор. Дарҳақиқат, юртдошингиз ҳақида ўзга юртда, ўзга бир олимнинг жўяли мақтовларини ўқисангиз ё эшитсангиз, қувониб кетасиз. Шу маънода, Германиянинг Нюрнберг шаҳри “Мумпец” театрида, Қозоғистоннинг Олмаотадаги Мухтор Ауэзов академик драма театрида Олимжон Салимов сахналаштирган спектакллар ҳақидаги фикрларни ўқиб, санъат, айни мисолда театр санъати халқларни, мамлакатларни яқинлаштиришда бекиёс рол ўйнаши мумкинлигини амалда ҳис этасиз.

“Мумпец” театри Олимжон Салимовнинг “Қумдаги икки масхарабоз” спектакли билан бир неча ой давомида Америка Қўшма Штатлари шаҳарларида гастролда бўлган. 2001 йил 16 июнь куни премьераси ўйналган бу томоша режиссёри нюрнбергликларнинг алоҳида муҳаббатини қозонган шекилли, орадан етти йил ўтиб, яна бирор спектакль қўйиб бериш учун Олимжон акани Германияга таклиф этишмоқда. У эса яқиндагина Олмаотадан қайтди. Икки ой давомида Мухтор Ауэзов номидаги театрда Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта”сини сах-

нага қўйди. Бундан тўрт йилча аввал айнан шу театрда “Ат жылаган тун” (“От йиғлаган тун”) спектаклини қўйиб, қозоқ театршунослари ва жамоатчилигининг катта олқишига сазовор бўлган эди. Мана, ўша спектакль ҳақида қозоқ санъатшуноси нима деб ёзган: “Спектакль асосий қахрамонлари томошабин диққатини бошданок жамлаб олиб, воқеалар якунига қадар қўйиб юбормади. Бир лавҳа иккинчи лавҳага шундай узвийлашиб кетдики, актёрларнинг бутун изтироб ва туйғулари томошабин қалбига кўчиб ўтди” (“Экспресс К” газетаси, 2004 йил 19 июнь).

2004 йил июнида премьераси ўйналган бу спектаклнинг ҳануз репертуардан тушмай, аксинча, вақт ўтган сари томошабинни кўпроқ жалб этаётгани режиссёр Олимжон Салимовнинг катта истеъдоди, қолаверса, ўзбек режиссура мактабининг юксак салоҳиятидан далолатдир. Шунданми, худди “Мумпец” театри каби Мухтор Ауэзов театри жамоаси ҳам Олимжон ака билан яна бирга ишлаш истагини билдирди.

Ўзбек Ёш томошабинлар театри янги биносининг иккинчи қаватида бадиий раҳбарнинг шинамгина хонаси бор. Хонага киришингиз билан чапдаги жавонларга тахланган китоблару турли фестивалъ ва танловларда олинган совринлар ҳамда ўнг томон деворига осилган Шекспир даври либосларининг тасвирий эскизлари эътиборингизни тортади. Бир сафар хонага кирганимда қизиқиб сўрасам, Олимжон ака ўша эскизларга тикилиб, “Бу менинг орзуим — “Ромео ва Жульетта”ни сахналаштиришни анчадан бери ўйлаб юраман”, деди. Бироқ театрнинг икки-уч сана аввал мослаштириб қўчиб ўтилган янги биноси, янги сахнаси бу орзуни амалга ошириш имконини бермаётган эди. Нафақат бу, Ёш томошабинлар театрининг кўпгина яхши спектакллари, жумладан, “От йиғлаган томонда” ҳам шу сабабли репертуардан вақтинча олиб қўйилди. Шукрки, энди-энди сахна сахнага ўхшаяпти.

Дарвоқе, янги бино ҳақида. 2005 йил бошларида шаҳри азим Тошкентнинг Эски жўва қисмлари қайта қурилиши му-

юсабати билан бир қатор тарихий бинолар билан бирга ўзбек Ёш томошабинлар театрининг кўхна биноси ҳам бузиладиган бўлди. Олимжон ака ҳам кўп қатори кўчиш тараддудига тушди. Янги бино — Абай кўчасидаги собиқ “Билимлар уйи”, “Китобхонлар жамияти” жойлашган бинони театрга мослаштиришга киришди. Албатта, даставвал ишни сахнадан бошлади. Ҳаваскорлик театрига ҳам ихчамлик қиладиган мажлислар зали ва унинг президиум учун мўлжалланган кичкина сахнасини тубдан ўзгартириш, жиллакурса, у қадар мураккаб бўлмаган декорацияларни жойлаштиришга бўладиган оддий сахна яратиш ҳаракатига тушди...

Олимжон ака ана шундай катта-кичик ташвишлар билан юрган кезларда Тошкентда ижодий сафарда бўлган Мухтор Ауёзов театри бадий раҳбари — эски қадрони уни йўқлаб келиб қолади. Тасодифан унинг хонасидаги эскизларни кўриб, режиссёрнинг орзусидан хабар топгач, Олмаотага қайтиб, орадан ўн беш кунлар чамаси вақт ўтгандан сўнг театрга сим қоқди. Орзусини амалга оширишга таклиф этди. Шу тариқа 2007 йил охири ва 2008 йилнинг дастлабки ойларида Мухтор Ауёзов номидаги Қозоқ давлат академик драма театрида “Ромео ва Жульетта” спектакли сахналаштирилди.

Режиссёрнинг пухта ўйлаган концепциясига кўра, спектакль бағоят маҳобатли кўримда бўлиб, унда қарийб эллик нафар актёр иштирок этади. Оммавий сахналар билан кўшса, етмиш киши ҳаракатда. Демак, шунча ижодий вазифа белгилаш, шунча костюм тиктириш, грим, парик ва ҳоказо ва ҳоказо. Яна уларни бир сахнада жамлаш, ҳар бирининг ўрни, вазифасини кўрсатиш, сахнавий композиция, ҳаракатлар, мизансахналар муаносиблигини таъминлаш, ҳар бир сахна кўринишига уйғун мусиқий образ топиш, бизнинг Осиё менталитетига унча мос бўлмаган болалар ўйинлари, қиличбозлик сахналарини табиийликда намойиш эта билиш барчаси — сўзлаганда осон. Бу миқёсли фикрлашга, эпик тафаккурга қодир, сахна бўшлигини пьеса воқеалари кенгликларига мувофиқ муаносиб-

ликда тўлдира биладиган, айти чокда сахнада ҳаракатланувчи ҳар бир персонажда индивидуалликни кўриб, уни намоеън қила оладиган режиссёрликни тақозо этарди. Шу билан бирга бундан 400 йил аввал Европада яратилган асарни XXI аср руҳи ва ташвишлари билан яшаётган Осиё мамлакатига сахналаштириш, спектаклни замон дардлари, воқелигига ҳамоҳанг жаранглата билиш гоятда мураккаб вазифа эди.

Бу спектакль манфаатлар қурбонига айланган соф муҳаббат ҳақида бўлди. “Талқин тўғри ва замонавийдир” дея бу фикрни қозоқ олимаси Гулнора Абикеева ҳам таъкидлайди: “Назаримда, Ромео ва Жульетта муҳаббати спектаклда асосий мавзу эмас. Режиссёр бизнинг эътиборимизни кўпроқ муҳаббатни мавҳ этадиган ҳодисаларга қаратади. Режиссёр ўз кўримини ўтказишга қаттиқ уринади ва бизга фавқуллода эсда қоладиган усуллар билан таъсир кўрсатади. Энага Ромеонинг Тибальтни ўлдиргани ва Веронадан ҳайдаб юборилгани ҳақидаги хабарни етказиши сахнасида Жульеттанинг оёқлари остида бир томчи қон доғи (чирок ёрдамида) пайдо бўлади ва бу доғ бутун сахна бўйлаб катталаша бориб, Жульеттанинг кийимларига ўтади ва қиз ўзини қон кўлобидан қутқара олмай, даҳшат ичра қичқириб юборади. Танасида титроқ туради. Спектаклда ана шундай режиссёрлик урғулари талайгина ва улар режиссёр гоёсини юзага чиқаришда самарали хизмат қиляпти”.

IX

Мазкур битикларни режиссёрнинг қайдлари билан бошлаган эдик, ниҳоясини ҳам ўша ёзувлардаги бир фикр билан якунласак:

“...Режиссёрни театрдан “кетказиш” унчалик қийин иш эмас. Уни топиш, уни тарбиялаш, уни театрга олиб келиш, унга имконият яратиб бериш, унинг иқтидоридан фойдаланиш, у билан, унинг ишлари билан фахрланиш, уни ардоқлаш қийин. Уни эҳтиёт қилиш қийин! Ўзини ҳурмат қиладиган ҳар бир миллат бунинг урдасидан чиқа олиши керак!”

80

ILM ZAHMATI, ADIBLIK ZAVQI

Илмий ва бадий тафаккурнинг ҳар бири ўзига хос алоҳида ижтимоий онг шакллари ҳисобланади. Одатда тадқиқотчилар уларнинг мана шу жиҳатига эътибор қаратади. Гоҳида бу икки тафаккур шаклини бамисоли ўт билан сувдек, бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бу ҳақда сўз кетганда, ўз вақтида матбуотда “физиклар ва лириклар” мавзuida авж олган илмий ва ижодий баҳсларни эслашнинг ўзи кифоя.

Бундай ҳолнинг жиддий асослари ҳам йўқ эмас, албатта. Чунончи, илм-фанга хос тафаккур асосан мантиққа, интеллектга, холис, совуққон мушоҳадаларга суянса, бадий ижод ва санъатда қалб эҳтирослари, ҳис-туйғулар, хаёл, фантазия асосида ҳаёт ҳақиқатини қайта яратиш тамойили устунлик қилади.

Шу билан бирга, ижоднинг бу икки соҳасини бир-бирига тамомила зид қўйиб ҳам бўлмайти. Негаки, хаёл, фарз, фантазия, эҳтиросларга берилиш илм-фан кишиларига ҳам бегона эмас. Агар шундай бўлмаганида, Исаак Ньютоннинг буюк кашфиётлари, Альберт Эйнштейннинг эҳтимоллик назариясидек илмий таълимотлар дунёга келмас эди. Шунингдек, бадий ижодда ҳам мантиққа, тафаккурга асосланиш бўлмаса, сўз санъ-

ати ҳам, бошқа санъат турлари ҳам бу қадар куч-қудрат касб этмаган бўлар эди.

Тасаввур қилинг, биз Алишер Навоий бобомизни нима учун фақат “улуг ўзбек шоири” дейиш билангина чекланмасдан “буюк мутафаккир шоир” деб эъзозлаймиз. Чунки, Алишер Навоий аввало ўз даврининг буюк мутафаккири, алломаси, донишманди эди. Айнан ана шу фазилатлар унинг ижодига тенгсиз жозиба, улғвор руҳ ва фалсафий теранлик бағишлаган.

Ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг биргина “Бобурнома” асарини эсга олайлик. Бу қомусий асар ўз даври тарихи, жуғрофияси, сиёсати, табиатшунослиги, этнографияси, маданияти, санъати ва бошқа соҳалари бўйича нодир маълумотларга бойлиги билан жаҳон адабиёти ва илм-фанида яққол ажралаиб туради.

Хуллас, адиблик ва олимлик фазилатларининг бир инсон сиймосида мужассам бўлиши маданиятимиз тарихида мумтоз анъана сифатида яшаб келяпти ва ижобий натижалар ҳам бермоқда. Айниқса, ўтган XX асрда Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Ойбек, Фафур Гулом, Хамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Асқар Мухтор каби маърифат пешволари, машхур адиблар замонамизнинг

забардаст тарихчиси, адабиётшуноси, файласуфи сифатида ҳам баракали ижод қилгани кўпчиликка яхши маълум.

Бугунги кунда ана шу қутлуғ аънани давом эттириб, ҳам бадиий, ҳам илмий ижод оламида садоқат билан хизмат қилиб, халқимиз эҳтиромига сазовор бўлиб келаётган улкан адибларимиздан бири Пиримқул Қодировдир.

* * *

Аввало шуни айтишимиз керакки, ҳаётга ва одамлар тақдирига олимона, яъни тадқиқотчилик нигоҳи билан қараш Пиримқул Қодиров учун умр бўйи орттирилган ҳаётий ва маърифий-илмий билим-малака натижасигина эмас. Балки бу бетакрор истеъдод соҳибининг шахсияти ва ижодий табиатининг бош хусусиятидир. Буни, эҳтимол, “бадиий тадқиқотчилик” деб атаса бўлар. Сирасини айтганда, илмий-фалсафий тадқиқотчилик – ёзувчининг барча асарлари ички тузилишини белгилайди. Унинг асарларидаги тасвир ва ифода ҳаётни илмий-фалсафий англаш туфайли алоҳида жозиба касб этади.

Адибнинг “Қалб кўзлари” (“Маънавият” нашриёти, 2001 йил) китобидан кўпгина бадиалар, ўйлар, эсдаликлар ўрин олган. Дарвоқе, тўпلامда “Фалсафий лавҳалар” деб аталган яна бир туркум бор. Туркумининг бундай номланишининг ўзиёқ муаллиф илмий тафаккурга мойил ижодкор эканидан дарак беради. Лавҳаларнинг мазмун-моҳияти эса бу фикрни янада ойдинлаштиришга имкон беради. Масалан, туркумдаги “Саховат” деган лавҳада Фарғона водийсидаги Сари Челек кўли тасвирланган. Адиб ана шу кўл тимсолида бошқалар кўрмаган ажиб бир ҳолатни илғаган: Сари Челекка атиги иккита кичик ариқча қуйилгани ҳолда, ундан бутун бир дарё оқиб чиқиб, юзлаб метр пастга шалола бўлиб қуйилар экан. Бунинг сирини нимада? Адиб манбага шу нуқтаи назардан қараб, обдон ўрганиб, пировардида масаланинг “таги”га етган. Маълум бўлишича, кўлнинг тубида кўп

булоқлар бор экан. Пиримқул Қодиров шундай тадқиқотчиликка руҳан, табиатан мойил шахсдир.

Этиборли жиҳати, ёзувчи кўлнинг “сир”ини аниқлаш билан чекланиб қолмайди, балки бу ўзига хос сиру синоатнинг моҳиятини теран фалсафий талқин этишга ҳам киришади. Сари Челек кўли адибга бамисоли ўз оиласидан, ён-атрофидаги одамлардан, халқдан, жамиятдан кўпдан-кўп маънавий неъмат олиб, яна уларни халққа, бошқаларга инъом этаётган саховатли инсонлар рамзидек бўлиб туюлади. Лавҳанинг замирида яна бир муҳим фалсафий-илмий хулоса мужассам. Унда талқин этилганидек, табиат — инсон учун буюк ибрат мактабидир. Қани энди, биз ҳам Сари Челек кўли заминга оби ҳаёт инъом этаётгани каби эл-юртга, жамиятга маънавий бойлик улаша олсак. Бу ёзувчининг хулосаси, қалб сўзидир.

Пиримқул Қодировнинг “Қадрим” қиссасида газчилар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Асарни ўқиган китобхон муаллифнинг газшунос бир мутахассис даражасида билимга эга экани, айниқса, инсон қалбини нозик ҳис этишига тан беради.

Адиб тарихий мавзудаги асарларга кўл уришдан аввал кўпдан-кўп манбаларни, тарихий воқеалар юз берган жойларни йиллар давомида миридан-сиригача ўрганган. Ўзининг таъбири билан айтсак, “ёзувчи шахсан ўзи кўрмаган воқеаларни ичдан астойдил ҳис қилгунча ўрганади, сўнг худди ўзи кўргандай, ўзи бошидан кечиргандай ишонарли тазрда тасвирлаб беради”. (“Ўйлар” китоби, 1971 йил, 107-бет). Бунга ишонч ҳосил қилиш учун устознинг исталган тарихий асарини таҳлил қилиб кўриш мумкин. Жумладан, “Она лочин видоси” романининг “Тоғларга тирмашган булутлар” боби шундай манзара тасвири билан бошланади: “Шоҳруҳ Мирзо суюкли маликаси Гавҳаршодбегимга атаб Ҳиротнинг кўкракдор жойига оқ мрамрдан уч ошёнлик қаср қурдирган. Қаср атрофидаги бағри кенг боғда сарвлар, баланд бўйлик ва майда барглик лисонут-тайр ва сано-

бар дарахтлари саф тортган. Жийдага ўхшаган кумуш ранг барглик бу азим дарахтлар қуёшда жийдадай оқиш бўлиб кўринади ва оқ мрамор қасрга жуда мос келади...”

Шу бир парча табиат манзарасини битиш учун ёзувчи Хиротдаги тарихий Гавҳаршодбегим кўшига бориб, уни шахсан кўздан кечириши ёки ушбу кўшк тўғрисидаги тарихий маълумотларни хижжалаб ўрганган бўлиши зарур эди.

Бу оддий бир манзара тасвири тўғрисидаги фикр. Ҳолбуки, айна бобда тарихий нуқтаи назардан янада қийин бир масала — Гавҳаршодбегим ҳаётидаги бетакрор бир лаҳза, унинг ўзига хос тарихий-руҳий кечинмалари тасвири берилган. Бунинг учун ёзувчи қанчадан-қанча манбаларни синчковлик билан ўқиб, энг керакли чизгиларни, бетакрор инсоний муносабатлар тарихини, худди болари нектар йиққанидек, битта-битталаб топганини ҳаёлан тасаввур этибоқ адибнинг машаққатли меҳнатига таҳсин айтамыз.

Маълумки, илм-фанда аниқ далил-исботнинг қадри баланд туради. Пиримқул Қодиров ҳам олим-адиб сифатида объектив реалликни, бугунги ҳаёт ва тарих ҳақиқатларини, таъбир жоиз бўлса, “ҳужжатлилиқ”ни жуда хурмат қилади. Унинг деярли барча тарихий романлари тарихий шахсларга бағишлангани ёки замонавий мавзулардаги айрим асарлари ҳам ҳаётинг прототипларга таянгани — фикримиз далилидир. Муҳими шундаки, ёзувчи ўтмишга доир манбалар ва ҳужжатлар, реал воқеа-ҳодисалардан замонамизга дахлдор ўткир мазмун-моҳият топа олади. Ўз ижодий услубининг бундай хусусиятини адиб қуйидагича изоҳлайди: “Асрлар китоби”ни ўқиганингиз сари тарих томонидан яратилган ҳаётинг драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен ўз фантазиямдан кўра “тарих фантазияси”га, яъни чиндан содир бўлган воқеаларга ва

яшаб ўтган тарихий шахслар тақдирига кўпроқ асосландим”.

Табиийки, улуғ тарихий шахслар сиймосини бадиий жонлантиришга чоғланган ижодкор олдида катта масъулият туради. Бу — ана шу шахсларни ҳаётинг, ишончли тарзда, ҳар жиҳатдан тўқис гавдалантира олиш масъулиятидир. Бунинг учун ижодкорда маҳорат билан бирга чуқур тарихий билим ҳамда кенг миқёсда фикрлай олиш қобилияти ҳам бўлмоғи керак.

Пиримқул Қодиров ана шундай сифатларга эга бўлган адиб ўлароқ Амир Темур, Шохруҳ Мирзо, Гавҳаршодбегим, Алишер Навоий, Бобур Мирзо, Акбаршоҳдек буюк шахслар сиймосини ҳаққоний кўрсата олди. Шу боисдан унинг тарихий асарлари қайта-қайта нашр этилса-да, халқимизда уларга маънавий эҳтиёж ортиб бормоқда. Бу асарлар кўплаб хорижий тилларда ҳам чоп этилиб, адабиётимиз шуҳратини оширишга хизмат қилмоқда.

* * *

Мустақиллик даври Пиримқул Қодировнинг ижодий эзланишларига янги куч-ғайрат бахш этди. Ёзувчининг ҳар бир асари ҳам шаклан, ҳам мазмунанг адабиётимизда ўзига хос воқеа бўлмоқда. Сўзимизнинг исботи учун адибнинг сўнгги йилларда китобхонларга тақдим этган икки асарини эслайлик. Уларнинг бири “Тил ва эл” (2005 йил), иккинчиси — “Амир Темур сиймоси” (2007 йил) деб аталади.

Таърибалар шуни кўрсатадики, илмий бадиа жанридаги бундай асарларни яратиш учун ёзувчи истеъдоддан ташқари забардаст тафаккурга, интеллектуал салоҳиятга ҳам эга бўлиши даркор. Илмий бадиада, Пиримқул Қодиров ўзининг “Тил ва эл” асари муқаддимасида айтганидек, ижодий ниятга айланган мавзу ва масала олимлик нигоҳи ила кўрилади ва кўрилган, ҳис этилган, анланган ҳақиқат адиблик қалами билан талқин этилади. Яъни, илмий бадиада илмийлик ва бадиийлик

ўзаро уйғунлашиб кетади. Айнан шу хусусиятига кўра, у алоҳида жанр табиатиغا эга бўлган асар ҳисобланади.

Хуллас, илмий бадиа жанрида ижод қилиш муаллифдан ҳам адибликни, ҳам олимликни талаб этади. Бордию, бу икки қанотнинг бири заиф бўлса, илмий бадиа кўкида парвоз қилиб бўлмайди.

Бизнинг адабиётда бу жанрнинг юксак намуналарини илк бор устод адиб Садриддин Айний яратган. Айтайлик, Ибн Сино, Алишер Навоий ёки Мирзо Абдулқодир Бедил тўғрисида тадқиқотлар, илмий мақолалар бисёр. Аммо Садриддин Айнийнинг худди шу сиймолар тўғрисида ёзганлари илмий тадқиқот бўлса-да, адибнинг шахсий дунёқараши, кўнгил сезимлари, ижодий ҳаёлот имкониятларидан ҳарорат олиб, қизиқарли ва ўзига хос адабий асарларга айланган. Бундай ижод намуналари нафақат тадқиқот, балки ўзига хос адабий асар сифатида ҳам яшаб қолади ва китобхон уларни ҳар ўқиганида янгича маъно топади, завқ ва сурур туяди.

Устоз Озод Шарафиддиновнинг қадимги юнон файласуфи Сукрот ҳақидаги йирик мақоласи ҳам илмий бадианинг ёрқин намунасидир. Бу мақолада Сукрот буюк донишманд ва бетакорор шахс сифатида ишонарли тасвирланган. Бу илмий бадиани ҳам ўқиб зерикмаймиз.

Адабиётшунос олим Наим Каримовнинг “Чўлпон” китоби, гарчи “маърифий роман” деб аталса-да, аслида етук илмий бадиадир. Унда буюк шоир, ҳассос қалб эгаси Абдулҳамид Чўлпоннинг ҳаёти, тақдири, ички олами, кўпчиликка номаълум айрим воқеа-ҳодисалар, нозик тафсилотлар атрофлича таҳлил этилган. Ушбу асар воситасида биз, китобхонлар, Чўлпонни янада теранроқ англаймиз.

Яна бир мулоҳаза. Илмий бадиа жанри миллий адабиётимизда мустақиллик даврида қайтадан жонланди. Бунинг муҳим сабаблари бор, албатта. Аввало, бу даврга келиб эркин тафаккурга, турлича қарашларга кенг йўл очилди. Қолаверса, ижодкор зиёлиларимиз миллий ва умум-

инсоний қадриятларни адолат мезонлари асосида қайтадан идрок этишга катта иштиёқ билан киришди. Бундай ижтимоий-маънавий эҳтиёжни қондиришда давр талабларига ҳозиржавоб бўлган илмий бадиа жанри муҳим аҳамият касб этди.

Пиримқул Қодиров табиатан замоннинг, ўтмишнинг ойдинлик киритилиши ўта зарур бўлган, баҳсли, муаммоли масала ва мавзуларини қаламга олиб, ўзининг бу борадаги қарашларини ҳар томонлама пишиқ-пухта баён қилишга интиладиган адиблардан. Унинг “Тил ва эл”, “Амир Темур сиймоси” илмий бадиалари айнан ана шундай интилишлар маҳсулидир.

* * *

Пиримқул Қодировни олим сифатида иккита мавзу айниқса қизиқтириб келади. Уларнинг бири — ўзбек адабий тили муаммолари. Иккинчиси — миллий тарихимизнинг энг ёрқин, айна пайтда мураккаб саҳифалари. Масалан, ёзувчининг “Тил ва дил”, “Халқ тили ва реалистик проза” номли илмий рисоаларида, асосан, ҳозирги ўзбек тилининг бадиий-эстетик имкониятлари, атоқли сўз санъаткорларининг тил маҳорати ғоятда қизиқарли тарзда таҳлил этилган.

Шуниси қувончлики, устоз адибимиз миллий адабий тил соҳасидаги тадқиқотларини собитқадамлик билан давом эттирмоқда ва ўз олдига янада каттароқ вазифаларни кўйиб, изланишлар олиб бормоқда. Айниқса, она тилимиз давлат тили мақомига эга бўлгани, мамлакатимиз мустақилликка эришгач, илм-фан ва бадиий ижод соҳаларида юзага келган янги имкониятлар олим-адиб тафаккурига қанот бағишлади. Бугунги кунга келиб Пиримқул Қодиров даврий адабий тилимизни улкан ижтимоий-тарихий феномен сифатида таҳлил этипти. “Тил ва эл” китобининг ўзига хослигини айнан ана шундай ёндашув белгилайди.

Китобнинг илк саҳифаларида мамлакатимиз Президенти Ислон Каримовнинг

“Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарига муружаат этилади. Сабаби — “Тил ва эл” китобининг ижодий ғояси Юртбошимизнинг ана шу дастурий асари таъсирида туғилган. Давлатимиз раҳбарининг бу асарида миллатимиз, давлатимиз тарихини қайта ўрганиш, бу борадаги асл ҳақиқатларни халқимизга етказиш, дунё миқёсида тарғиб этиш масалалари зиёлиларга жиддий вазифа сифатида белгилаб берилган эди. “Тил ва эл” китоби ана шу вазифани ҳалол ва сидқидилдан бажариш йўлидаги катта амалий қадамлардан бири бўлди.

Таъкидлаш керакки, “Тил ва эл” адабиёт ва адабий тил тарихидан ҳикоя қиладиган шунчаки бир китоб эмас. У миллатимизнинг Туронзаминда неча минг йиллардан буён яшаб, ўзига хос цивилизация ва маданият яратиб келаётганини адабий тил тарихи воситасида илмий исбот этишга йўналтирилган фундаментал асардир. Китобнинг илк саҳифаларида миллоддан аввалги VII асрларда яратилган Алп Эр Тўнга ҳақидаги дoston миллатимизнинг тарихий илдиэларидан далолат берадиган адабий ёдгорлик намунаси сифатида олиб қаралади.

Афсуски, илм-фанда Алп Эр Тўнгани афсонавий шахс, деб қараш тамойили ҳозирга қадар устунлик қилиб келмоқда. Ҳатто айрим олимлар Алп Эр Тўнга ҳақидаги юқорида зикр этилган шеърий ёдгорликни ўзбек адабий тилининг илк намуналаридан бири сифатида қарашни ҳам қабул қила олмайди.

“Тил ва эл” китобида тарихий далиллар асосида қилинган илмий таҳлиллар бу масалага ойдинлик киритди. Алп Эр Тўнга тарихий шахс бўлганини қадимий манбалар ҳам тасдиқлайди. Хусусан, Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобида бу улуг шахс ҳатто Бухоро шахрининг қайси жойида дафн этилганигача аниқ қайд қилинган. Яна бир жиҳати — аждодларимиз томонидан Алп Эр Тўнганинг ўлими ҳақида тўқилган кўшиқлар деярли уч минг йилдан буён яшаб келяпти. Модомики, халқ баҳодир фарзанди доғида йиғлаб

марсиялар айтган экан, бу кўзёши ва изтироблар афсона бўлиши мумкинми?

Бинобарин, “Алп Эр Тўнга” битигининг тили миллий адабий тилимизнинг кўҳна асосларидан бири экани ҳам ҳақиқатдир. Тўғри, бу асар парчаларини биз бугун олимларнинг таржималари орқали ўқиймиз. Лекин, шу билан бирга, “Тил ва эл” китобида айтилганидек, “Алп Эр Тўнга” ёдгорлигида ўнлаб сўзлар борки, улар ҳозирги ўзбек тилида ва кенг омма нутқида ҳамон сақланиб келмоқда. Шу биргина далилнинг ўзиёқ бу қадимий битикнинг миллий адабий тилимиз, миллий тарихимизнинг шаклланишида сарчашма бўлиб хизмат қилганини англатади.

Кези келганда, бошқа халқлар тарихидаги шунга ўхшаш ҳолатларни эслаб ўтиш фойдадан ҳоли бўлмас. Масалан, ҳозирги греклар фақат луғатлар ёрдамида тушуниладиган, тили деярли “ўлик тил” ҳисобланган “Илиада” ва “Одиссея” дostonларидан зинҳор тонгани йўқ. Аксинча, бу улуг ёзма ёдгорликлар тилини ўз она тилининг қадимги шакли, деб эътироф этади. Ёки руслар ҳам XVI асрда яратилган “Слово о полке Игореве” дostonини махсус изоҳлар асосида ўқийди ва уни бебаҳо миллий кадрият сифатида қадрлайди, у билан фахрланади. Шу маънода, Пиримқул Қодиров “Алп Эр Тўнга” ёдгорлигини, тарихий ва илмий далилларга таянган ҳолда, миллатимиз учун маънавий ва лисоний илдиз сифатида таҳлил этар экан, бу эътиборга молик қарашдир.

Китобда XII асрда яшаб, ижод қилган буюк сиймо Аҳмад Яссавий ва унинг миллий адабий тилимиз ҳамда адабиётимиз тарихидаги бекиёс ўрни ҳам таҳлил этилади. Муаллиф таъкидлаганидек, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий ва Рабғузий яратган адабий ёдгорликларда мумтоз ўзбек адабиётининг илк хусусиятлари кўзга ташланади. Бу зотлар оддий халқ тилида ижод қилган. Шу билан бирга, “Тил ва эл” китобида эътироф этилганидек, Аҳмад Яссавий ҳикматлари тили-

мизни тасаввуф атамалари билан бойитиб, миллий бадиий тафаккурни янги поғонага кўтарди.

Аҳмад Яссавий ўз замонида она тилимизнинг ҳимоячиси ва тарғиботчиси бўлиб майдонга чиққан. Бироқ ҳозир айрим тадқиқотчилар Яссавий ҳикматларининг тили ўзбек адабий тили эмас, деган фикрни билдирмоқда. Пиримқул Қодиров бундай қарашни асосли равишда рад этади. “Тил ва эл” китобида баён этилганидек, асл ҳақиқат куйидагича: “Албатта, Аҳмад Яссавий ҳикматлари Марказий Осиёда яшайдиган туркийзабон халқларнинг тил бойликларини ўзида акс эттиради. Шунинг учун қозоқ, туркман, қирғиз халқлари ҳам уни ўз шоирлари деб биладилар. Айни вақтда улар Яссавий ҳикматларини ўз тилларига таржима қилиб ўқийдилар”. Ўзбек китобхонлари эса Аҳмад Яссавий асарларини таржимасиз ўқийди. Бу далил Яссавий тили ўзбек тили намунаси эканини яққол кўрсатиб турибди.

Яна бир муаммо — илм-фанда кўп йиллардан буён “Чигатой тили”, “Чигатой адабиёти” ёки “Қорахонийлар адабий тили”, “Олтин Ўрда адабий тили”, “Олтин Ўрда — Миср адабий тили” деган, тайинли илмий асосга эга бўлмаган қарашлар ҳукм суриб келади. Жумладан, таниқли туркшунос олимлар Э.Нажиб, А.Самойловичларнинг туркий тилларга бағишланган китобларида шундай атамалар учрайди. Пиримқул Қодировнинг “Тил ва эл” китобида бу каби қарашларга жавобан илгари сурилган фикрлар илмий ҳолислиги билан ажралиб туради. Адиб-олимимиз ҳақ: миллий тил ривожини хонлар, ҳукмдорлар номи билан боғлаб талқин этиш мутлақо асоссиз. Тилни халқ яратади ва ривожлантиради. Ўзингиз ўйланг, Сайфи Саройининг бир муддат Мисрда яшаб ижод этганини рўқач қилиб, унинг асарлари тилини “Олтин Ўрда — Миср адабий тили” деб талқин этиш ҳатто баҳсга ҳам арзимаиди-ку? “Тил ва эл” китобида тасдиқланганидек, улар Олтин Ўрда муҳитида яшаб, ўзбек

тилида ижод қилган ва ўз асарларида Аҳмад Яссавий аънаналарини давом эттирган шоирлардир. Сайфи Саройи ўз асарини “Гулистони бит-турки” (яъни “Туркий Гулистон”) деб атагани ҳам бежиз эмас. Ҳа, Олтин Ўрда муҳитида ҳам ўзбек тили ҳукмрон эди.

Агарда миллий тил ва адабиёт ривожига ҳукмдорларнинг таъсири тўғрисида сўз кетадиган бўлса, Пиримқул Қодиров қайд этганидек, бундай эътирофга соҳибқирон Амир Темур даҳоси кўп жиҳатдан муносибдир. Аввало, Амир Темур ва темурийлар даврида миллий ўзликни англаш туйғусининг кучайгани туркий тилдаги адабиёт ривожига шароит яратди. Қолаверса, Амир Темур ўз давридаги тарихчилардан оддий, ҳамма учун тушунарли тилда асарлар яратишни талаб қилган, ўзи эса “Темур тузуқлари”дек нодир асарни содда ва равон тилда ёзган.

Айнан шу даврда туркий шеърият равнақ топди. Алишер Навоий ва Бобур Мирзо каби мутафаккир зотлар ўзбек тилини дунёнинг буюк тиллари қаторига кўтарди. Айниқса, Алишер Навоий ўз ижодида жамики туркий халқларнинг тил бойликларидан кенг фойдаланди. Буюк аждодимиз, шунингдек, араб ва форс тилларидан минглаб сўзларни адабий тилимизга олиб кирди. Уларнинг барчаси ўзбек адабий тилининг луғавий, семантик ва эстетик имкониятларини беҳад кенгайтди. Пиримқул Қодиров “Алишер Навоий — ўзбек адабий тилини мумтозлик даражасига кўтарган сиймо” деган йирик бадиасида ана шундай қарашларни илгари суради.

Алишер Навоийдан кейин Бобур Мирзо ўзбек адабий тилининг мумтозлик мақомини янада юксалтирди. Бобур Мирзо шеъриятида, “Тил ва эл” китобида қайд этилганидек, реализм янги чўққига кўтарилди. Бу шеърият — матонатли руҳият кўзгусидир. Бобур ҳатто тақдиридеги “юзи қаролиғ” кунларни ҳам шеъриятдан яширмади. Мардона, реалистик услуб, айниқса “Бобурнома”да

аниқ кўзга ташланади. “Бобурнома” — миллий адабий тилимиз дурдоналаридан бири. “Бобурнома” тилининг жозибасини ҳатто хорижий мутахассислар ҳам эътироф этади.

Китобдаги сўнги мўъжаз бадиа “Мумтозлик шарофати ва масъулияти” деб аталади. У китобга “Хотима сўз” тарзида берилган бўлса-да, алоҳида мустақил бўлимдек таассурот уйғотади. Унда ҳаққоний ёритилганидек, ҳозирги ўзбек тилида бадий мўъжиза дейишга муносиб асарлар яратилгани ажодлар аъналарини изчил давом эттириляётганидан далолат беради.

Хуллас, “Тил ва эл” китоби — катта меҳнат самараси. Олим-адибимиз китоб устида ишлаш жараёнида ўтмишда ва ҳозирги кунда Ватанимизда яратилган, шунингдек, Марказий Осиёнинг бошқа давлатларида, Россия, Туркия, Эрон ва Фарб давлатларида ўзбек адабий тили ва адабиёти билан боғлиқ қандай манбалар, маълумотлар бўлса, уларнинг аксариятини тўплаб, синчиклаб ўрганади. Ҳар бир манба ва маълумотга холис ва илмий асосда ёндашади.

Пиримқул Қодиров ўзбек адабий тилининг кўп асрлик тарихий тараққиёт йўли ҳақида сўз юритар экан, аъналарнинг кучи ва боқийлиги хусусида ҳам ибратли фикрлар билдиради. Ўйлаймизки, “Тил ва эл” китоби Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит-турк”, Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарлари каби янги тарихий шароитда миллий тил равнақи ва кадр-киммати учун кураш масаласига бағишланган. Янги китоб тил таҳлили орқали миллий ўзлигимизни англашга хизмат қиладиган кучли тадқиқотдир.

Пиримқул Қодиров “Амир Темур сиймоси” (2007 йил) китобида юксак салоҳиятли тарихчи олим эканини намоён этди. Амир Темур сиймоси адиб-олимини кўп йиллардан буён қизиқтириб келади. Мустаҳаб мафкура ҳукм суриб турган бир вақтда “Гулистон” журналида Соҳибқирон “Тузуқлар”ини эълон қилиш-

га киришилди. Бу юртимиз маънавий ҳаётида катта воқеа бўлди. Лекин бу қувонч узоққа чўзилмади — асарни нашр этиш тўхтатиб қўйилди. Пиримқул Қодиров ўшандаёқ асарнинг тўлиқ матнини таржимондан сўраб олиб, ўқиб чиқади ва кўнглида Соҳибқиронга нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром туйғулари уйғонади. Шундан кейин, 90-йилларда улғу бобокалонимизнинг Ватанимиз тарихидаги буюк ўрни ва хизматлари тўғрисида адибнинг кўплаб мақолалари матбуотда кетма-кет чоп этилди.

“Амир Темур сиймоси” илмий бадиасининг мазмун-моҳияти тўғрисида хоҳлаганча гапириш мумкин. Бироқ, биз бу ўринда асарнинг учта энг муҳим жиҳатини таъкидлаб ўтиш билан чекланамиз.

Маълумки, миллий ва жаҳон темуршунослигининг кемтик жиҳати — Соҳибқироннинг болалик, ўсмирлик йиллари тўғрисида маълумотлар йўқлиги эди. Шу боис, бу давр ҳақиқати гўёки қуюқ туман ичида қолиб келаётган эди.

Олим-адибимиз Эронда диққатга сазовор бир тарихий манба топиб, соҳибқирон бобомизнинг болалик ва ўсмирлик даврига оид ғоятда қимматли маълумотларни халқимизга етказди. Топганлари эса “Амир Темур сиймоси” китобининг энг қизиқарли саҳифаларини ташкил этди. Адибнинг ёзишчи, Темурбек беш ёшидаёқ Хўжа Илғор қишлоғида Мулла Алибек деган муаллимнинг мактабида савод чиқарган экан. Диққат қилинг: беш ёшида! 14 ёшида отаси уни Кеш шаҳридаги Абдулла Кутуб мадрасасига ўқишга беради. Худди шу мадрасадан у кўпгина мумтоз шоир ва аллоаларнинг китоблари қатори Мавлоно Жалолиддин Румий, озар шоири Маҳмуд Шабистарий асарлари билан ҳам танишган экан... Мактаб ва мадраса кўрган бундай маърифатли зотга нисбатан саводсиз, деб айтилган тўхмат ва маломатларни эсланг. Афсуски, бундай нотўғри ёндашув хорижлик айрим муаллифларнинг асарларида ҳамон сақланиб келмоқда. Қани эди, улар Пиримқул аканинг китобини ўқиб, асл ҳақиқатни кечикиб бўлса-да, англаб олишса.

Китобдаги иккинчи эътиборга сазовор жиҳат шундан иборатки, сеvimли адибимиз баъзи табаррук тарихий манбалар — масалан, Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”лари билан ҳам айрим нуқталарда асосли баҳсга киришади. Чунончи, муаллиф Шомийнинг “Зафарнома” асарида Амир Темур мўғул хони Туглуқ Темур хузурда садоқатли мулозим даражасида ҳар доим боши эгик бўлган, деб ёзган фикрлари тарихан тўғри эмаслигини исботлаб беради.

Ниҳоят, “Темур тузуклари” асари ҳақидаги баъзи англашилмовчиликларга мазкур илмий бадиа чек қўяди, деб ишонамиз. Гап шундаки, “Темур тузуклари” деган асарнинг тарихан мавжудлигини жаҳондаги бир қатор йирик олимлар (жумладан, рус олими, академик Бартольд ҳам) инкор этиб келмоқда эди. Бундай қарашларнинг асоссиз эканини академик Бўриной Аҳмедов бирмунча исботлаб берган эди.

Пиримкул Қодиров эса ўз тадқиқотида, аввало, бундай шубҳаланишларга нималар асос бўлаётганини холис ва атрофлича баён этади. Масалан, “Тузуклар” Соҳибқирондан шаҳзодалар ва невараларига деярли васият ўрнида ёзиб қолдирилган бўлиб, табиийки, унинг омалашиб, барча бирдек севиб ўқийдиган асарга айланиб кетиши ўша даврларда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Амир Темурнинг ўзи кенг тарқалишини истамаган бу манба тадқиқотчилар учун ҳам кейинги асрларда жиддий жумбоқларни келтириб чиқарди.

Шундан кейин муаллиф ўз китобида “Темур тузуклари” соҳибқирон қаламига мансуб асар эканини исботлайдиган кўпгина жиддий далилларни, хусусан, Бобур Мирзо каби темурийзодаларнинг тарихий далолатномаларини эслайди. Улар эса “Темур тузуклари” реал тарихий ҳужжат бўлгани ва соҳибқирон томонидан битилгани тўғрисида аниқ гувоҳлик беради...

Хуллас, “Амир Темур сиймоси” илмий бадиаси ана шу учта муҳим жиҳати билан ҳозирги адабиётимиз ва тарих фанимизда алоҳида мавқега эга бир асар ва тадқиқот сифатида ажралиб туради. Бу китобга ҳам хорижлик мутахассислар қизиқиш билдириши табиий. Агар у чет тилларга таржима қилинса, халқаро миқёсда ўзбек адабиёти ва тарих фанининг мустақиллик йилларидаги ажойиб бир ютуғи сифатида эътироф этилиши муқаррар.

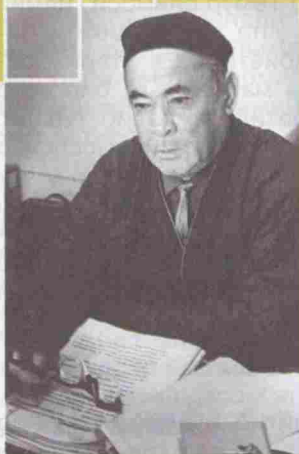
* * *

“Авваллари айтиб бўлмайдиган бир сирни энди айтишим мумкин, — дейди адиб “Кўрган-кечирганларим” туркумига кирган мақолаларидан бирида. — “Уч илди”дан бошлаб “Олмос камар” ва “Авлодлар доवони”гача ёзган асосий нарсаларимнинг ҳаммасида мустабид мафкурага маънавий қаршилик кўрсатиш ҳисси, халқимизни унинг хавф-хатарларидан асраш истаги, бизни миллат сифатида йўқотишга қаратилган шафқатсиз сиёсатдан одамларимизни, дилимиз ва тилимизни ҳимоя қилиш мақсади менга энг кўп илҳом ва куч берган ҳислар, истак ва мақсадлар эди” (“Қалб кўзлари” китоби, 109-бет).

Бу сўзларда адибнинг бутун ижоди, барча асарлари асосида ётган ўзига хос ғоявий-бадиий дунёқараши мужассам, десак, ўринли бўлади.

Жаҳон ва миллий адабиётимиз намояндаларида кузатиладиган “мутафаккирлик истеъдоди” Пиримкул Қодиров учун ниҳоятда эъзозли ва ибратли мактабдир. Адиб шундай мактаб тарбиясида камол топди, у ўзида ҳам шундай салоҳиятни шакллантириб, ривожлантириб боришга доимо интилиб яшади. Шу боисдан Пиримкул Қодировнинг ҳар бир асари — ўзига хос бир дунё ва уларнинг барчаси бир бутун ҳолда адабиётимизда бетакрор бир ижодий юксакликни яратади.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ

ADIBNING TAQDIRI

* * *

Кўшиқ деганлари нима ўзи? Кўшиқ — инсон боласининг армони, сўз билан тугал ифодалаб бўлмас гами ё шодлиги, юрак тугёнларининг ифодаси. Кўшиқ бу ашула холос, деганлар янглишади. Деҳқоннинг даласи ҳам, бас-такорнинг ноласи ҳам, рассомнинг суйган полотносию боғбоннинг гулдастаси ҳам, шоирнинг шеъри, нонвойнинг қуёш каби ханда отган патири... қўйинг-чи, кўнгилни яшнатувчи ҳалол меҳнат ва унинг натижаси — бари кўшиқ. Нимагаки дил берсангиз, кўнгил берсангиз, у кўшиққа айланиб қолади, кўшиқдай товланади, жилоланади, ярақлайди, кўзни, кўнгилни олади. Дил бериб, дил ёзиб ишлаган косиб хунармандга, хунарманд санъаткорга айланади. Ҳар бир касб, хунарнинг ўз моҳири бор, соҳирию санъаткори бор.

Жумладан, игна билан қудук қазиш сингари машаққатли бўлган таржимонликнинг ҳам.

Аммо... таржима қилаётган асарингиз дилинги армони, жонингизнинг дармони, ушалмаган орзу-тилакларингиз ойинаси бўлса-чи?..

Ундами, унда бу кўшиқларнинг қўшиғи бўлади!

Олти ёшида онаси ўлди. Кейин... отаси уни ўзи билан Андижоннинг Булокбошисига — янги хотинининг қишлоғига олиб борди. Муштдай боланинг ўғай она кўлида ҳоли не кечаётгани билан отанинг кўпам иши бўлмаган шекилли, ёши тўққизларга борганида ярим кечаси уйдан қочиб, адир орасидаги хилват йўлга тушиб олди, шундай зулматда изғийдиган бўрию шоғоллардан жон ҳовучлаб, йигирма чақирим йўл юриб, эртаси чошгоҳда она шаҳри Ўшга, холасининг уйига кириб борди. Бироқ замон оғир эди, меҳрибонлари ҳам қийналиб кун кўришарди, уни янги шаҳарда очилган етимхонага топширишди. Ана шундан бошлаб унинг

хаётида янги, аввалгисига сира ўхшамайди кунлар бошланди.

Кейинчалик шу бола таниқли ёзувчи бўлиб етишди. Мен унинг “Фаргона тонг отгунча” романини ўқиган чоғимда асар мазмунини тўлиқ тушунадиган ёшда эмас эдим. Фуломжон билан Ҳаётхон, улар орасидаги муҳаббат, унга қарши турган қора куч — жаҳолатдан ҳам кўра, бир этак боласи билан очин-тўқин кун кечираётган Матқовул, унинг бемор қизи кўпроқ эсимда қолган. Эҳтимол, ёзувчининг суяк-суягига сингиб кетган оғир турмуш шунга сабаб бўлгандир.

Аммо бунинг кўпчилик билмайдиган бошқа жиҳати ҳам бор бўлиб чиқди: эллигинчи йиллар охирида роса доврुक қозонган бу роман... қамокда битилган экан. Асардаги воқеалар охирлаб, икки ёш севгисининг фожиалари тасвирига келганда, азбаройи таъсирланганидан маҳбус ҳиқ-ҳиқ йиғлаб ёзар, қамокхона кўриқчиси эса уни ўз аҳволига қуяётир деб ўйлаб, эшик нарисидан туриб “Ну не плачь, срок пройдёт, освободишься”, деб таскин берган бўларди. Совет турмасида чет эллардаги каби стол-стул бўлмасди, биров қоғоз келтириб ҳам бермаган — адиб романни не бир мўъжиза билан “одиначка”сига келиб қолган иккита эски газетанинг сатрлари орасидаги гугурт чўпича келадиган жойга майда ҳарфларда қалам билан битар эди.

Эвоҳки, турмадан чиқаётганида бояги икки газетанинг минглаб сатрлари орасига не азобда битган асарини назоратчилар тортиб олишди, қанча ялинса ҳам қайтариб беришмади. Уйига келгач, романни хотирасида тиклаб, қайта ёзиб чиққан бўлди. Ҳа, биз билган “Фаргона тонг отгунча” илк нусха эмас, чунки ёзувчи турмадан чиққани билан, роман чиқа олмади, панжара ортида қолди...

* * *

Аслида, бу унинг иккинчи қамалиши эди. Инсон умрини, айниқса, зиёлилар ҳаётини барбод қилишнинг ҳавосини олган тузум аждарҳоси бундан йигирма йилча аввал ҳам уни бир домига тортган эди. Нима айби бор эди, дейсизми? Гуноҳи —

келажак ҳаётни алвон рангларда кўргани, шунга ишонгани бўлди. Авжи йигит ёшида эди, ўзи каби ўқимишли, бўлажак врач бир қизни севиб қолди-да, унга ишқ изҳор этиб, бирга оила қурайлик, деб хат ёзди. У замонда қиз боланинг юзига “мен сизни яхши кўраман” деб айтиш хийла одобсизлик саналарди-да. Хати эгасига етиб боришдан аввал синчков одамлар кўлидан ўтишидан беҳабар йигит мактубни бир яшил конвертга солди-да, почтага ташлади. Аммо орадан бир ой ўтса ҳамки, шифокор қиздан жавоб бўла бермади. Интизор юрган кунларининг бирида нуфузли газетада кўққисдан “Яшил конверт” деган фельетон босилиб чиқди. Фельетонда “ёш ёзувчи ўртоқ Мирзакалон Исмоилий бўлғуси врач қизга хат ёзиб, унга — комсомолкага ўйланмоқчи эканини баён қилган, яъни ўқимишли қизни уй чўрасига айлантириш ниятида бўлган, демак, у — хотин-қизлар озодлигига қарши унсур” деган гаплар бор эди. Турмага тушди. Республика газетасида фельетон чиқадиган бўлса, исзиз кетмаслиги шарт эди. Умид билан ўсиз бўй чўзаётган ниҳолни синдириш, қайиришнинг ҳам ваҳшиёна бир гашти бўлади, шекилли.

Ундай эмас деса, мана бу галгисига топган баҳоналарини қаранг: у кимгадир ҳукуматдан норозилигини айтган эмиш. Мирзакалон ҳайрон бўлди:

— Мен бунақа гап айтмаганман, — деди тергов қилаётган ўрис йигитга дадил. — Ким сизларга мен ҳақимда шунақа деган бўлса, юзлаштиринг!

— Хўп, юзлаштиришни талаб қилсангиз, юзлаштирамиз.

Йигит ўрнидан туриб, ён эшикни очди-да, аллакимни чақиритишни буюрди. Кириб келган гувоҳни кўриб, Мирзакалон анграйиб қолди — йиллар давомида бир хонада ишлаб келадиган оғайнисини. Ранги оқариб кетибди.

— Ия, Илёсжон, мен сизга шунақа деганманми?

— Ҳа, айтгансиз.

— Нима деб айтганман?

— Хорижда яшаш мазза-да, дегансиз.

— Э тавба, қачон айтганман?

— Хў анави, чет эл киносини ўзбек тилига дубляж қилиш учун томоша қилиб ўтирган чоғимизда.

— Бу гап ёлгон, менга тўхмат, ўртоқ терговчи! Мен бунақа демаганман, чунки бундай дейишим мумкин ҳам эмас.

— Ия, — деди терговчи йигит илжаиб, — нега бундай дейишингиз мумкин эмас?

— Чунки... дубляж қилинадиган киноларнинг бари Масков тасдиғидан ўтган. Шу ҳолда улар одамларда янглиш фикр уйғотиши мумкин эмас-ку?

— Сиз гапни айланторма, саволга жавоб беринг! Шунақа деганмисиз?

— Йўқ. Бундай деёлмайман ҳам. Негаки, мен бир камбағал деҳқоннинг етим боласи эдим. Ташландиқ эдим. Ҳукумат мени боқиб ўстирди, таълим бериб, элга таниқли ёзувчи қилди. Қанақасига норози бўлай?

— Хей, гражданин! — дея бақирди терговчи “ғувоҳ”га ўгирилиб. — Бу ерда бир одамнинг тақдири ҳал бўляпти, тўғриси айт, шундай деганми?

— Ҳа, ўртоқ терговчи, шунақа деган, — деди ўзидан кўрқиб қолган Илс.

Тамом. Кесилди-кетди! Маҳбуслар “дебсан” моддаси деб айтадиган жиноятда айбланди. “Дебсан” дегани, бирон “ғувоҳ” шу одам фалон кун шунақа деган, деб айтса бўлди, “сен шундай дебсан”, деб қамалади. Энг даҳшатлиси — шундай кўрсатма беришдан бош тортган одамнинг ўзи жиноятчига айланар эди.

Қозоғистоннинг бир пучмоғида, кўнғир тусли бир тоғ биқинида йиллаб “ўтирди”. Ҳар куни эрталаб турма ичига шалоқ бир юк машина келиб, уни олиб кетади-да, тоғ этагига бориб тўхтади. Бундан нари юролмайти. Мирзакалон ерга тушади, тоққа ўрлаб чиқиб боради. Тепа ёқда ёстикдай-ёстикдай тошлар бор. Ўшаларни ташиши шарт. Даст кўтаришга куч етмайди. Шунинг учун битта тошни чамалаб, чўккалайди, уни тиззаси устига суриб чиқариб, қорнига тортади, аввал бир тиззасини, сўнг иккинчисини ростлайди, жон-жаҳди билан уриниб, ўрнидан туришга интилади, йўлда чарчаси, тошни кўтариб турганича тин ола-

ди. Машина ёнига аранг олиб келиб, шофёр ёрдамида кузовга ортади. Сўнг ҳансираб, жиқ терга ботиб, яна тоққа қараб юради...

Ойлар, йиллар шу зайлда ўтди. Тунлари эса жони темирдан бўлган бу одам “Фарғона тонг отгунча” дея роман ёзар эди...

Ким билади, балки у “чет элда яшаш яхши” деган гап учун қамалгани йўқдир, чунки бунинг бўхтон эканига терговчи ҳам амин бўлди-ку? Эҳтимол, қамашларига бундан йигирма беш йиллар илгари — ҳали ўқувчи маҳалида улуг шоир, улкан таржимон Чўлпонга котиблик қилгани сабаб бўлгандир?

Ўшанда Чўлпон “менга бирон хушхат йигит котиблик қилиб ёрдам берса яхши бўларди”, деган экан. Мактабидан унинг ҳуснихатини, зеҳнини лойиқ кўриб, Чўлпон олдига юборишди. Бир неча ой шоир уйига қатнаб, ҳар куни у ўгираётган арабча бир романни ёзиб олгани чин. Албатта, Чўлпон билан бирга бўлиш унинг учун самарасиз кетгани йўқ. Чўлпон руҳиятидаги қизгин ватанпарварлик, миллатга муҳаббат ёш йигитга ҳам беихтиёр юққан эди. Котиблик қилганидан бошқа “айби” йўқлиги учун ўшанда қутулиб қолган. Аммо, яна ким билади дейсиз?

Ё, “Сўна” романини таржима қилгани учун мана шу мудҳиш “дебсан” моддасига тўғри келадиган тўхматни ўйлаб топишганмикан? Эҳ, “Сўна”...

* * *

1966 йили Евгения Таратута деган москвалик адабиётшунос Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига, Мирзакалон Исмоилий номига мактуб йўллади. Хатида XX аср бошларида жуда машҳур бўлган инглиз адибаси Этель Лилиан Войнич ижодини тадқиқ этишга киришганини хабар қилиб, унинг “Сўна”си ўнлаб тилларга ўгирилгани, аммо бу таржималарнинг ҳеч бири ўзбекча таржимачалик муваффақият қозонмагани ва ўзбек “Сўна”сичалик кўп нашр этилмаганини ажабланиб қайд қилган, бунинг сирини шу асарни ўгирган

Исмоилийнинг ўзидан сўрашни маъкул топганини айтиб, адибдан шу ҳақда ёзиб юборишни илтимос қилган экан.

Орадан ҳафталар ўтади, ҳафталар кетидан ойлар, аммо Евгения хоним Мирзакалон Исмоилийдан жавоб ололмади, жавоб — сукут бўлади. Олима билан ўрнатилмажак илмий ҳамкорлик юз очмай қолади. Одамохун, ҳатто мактаб ўқувчиси ёзган соддагина саволга ҳам эринмасдан, эриниш қаёқда — бир дунё ҳаяжон билан мактаб битадиган адиб бу гал нега сукут сақлади экан?

Олиманинг хати-ку, олтмишинчи йилларнинг гапи. Аммо Мирзакалон Исмоилий ўша хат тўғрисида, унга жавоб битиб, таржимаси ютуғининг сабабини ёзиб юбормаганини менга етмиш саккизинчи йилнинг кеч кузида ҳам, гўё шунчаки суҳбат орасида эслаб қолгандай, ниҳоятда эҳтиёт билан айтиб кетган эди (ўша вақтда мен Тил ва адабиёт институтининг топшириғига кўра Мирзакалон Исмоилийнинг таржимонлик фаолиятини ўрганаётган эдим).

Ўша куни домла нега бу гапни айтганига, рости, эътибор қилмаган эканман. Негаки, университетни эндигина битирган ёш йигит чоғим, Мирзакалон Исмоилийдек одам билан кўришиш, хонадонидан рўбарў ўтириб суҳбатлашишнинг ўзи хаёлимни олиб кетган, домланинг айтганлари қулоғимга кириб-кирмай, у киши нима деса, ҳаяжон билан бош ирғаб ўтирган эдим-да. Бироқ кейинги кунларда бу гап хаёлимни тез-тез банд қилаверди. Чунки ёш олиманинг ҳурмат билан берган саволи жавобсиз қолгани ажаблаларли эди. Ахир, у даврда бирон ёзувчига қай бир шахтёр ёзган (унинг номидан битилган) тўрт-беш сатрлик “мактуб” ҳам матбуотда бир-икки ой доврқ қилинарди-да.

Икки-уч ҳафталардан кейин учрашганимизда тагин шу ҳақда гап очдим.

— Э, ҳалиги хатми? — деди Исмоилий ўйчан. Бирпас тек қолди. — Ҳа энди, нима деб ёзишни билмадим-да. Ёза олмас эдим. “Сўна” — ёшлик, ёшлар ҳақидаги асар... — деб бир оз сукут сақлади. — Тўғри гапни ёзиш осон эмас-да, — деди

адиб худди бола каби жавдираб. — Биз ҳам у кезлар ёш эдик, романтик эдик, юртимизни асардаги ўша Артур, Жеммалар каби севардик...

— Э, бўлди, тушундим, домла, — дедим юрагим ҳаприкиб, — гап буюқда экан-да. “Сўна”нинг ҳозиргача тўрт марта чоп этилиши ҳам бежиз эмас экан, энди билдим, — дедим алланимани ўзимча пайқаган бўлиб, ҳам қувониб.

— Ҳа, тўғри тушунганга ўхшайсиз, — деди домла синчков текилиб. — Бу асар тўрт марта чоп этилди (“Сўна” яқинда олтинчи марта нашр этилди. — **З.И.**), аммо мен ҳар галги нашри олдидан уни бошқатдан кўриб чиқаман, яна тузатиб, пардозлайман. Чунки “Сўна”ни худди ўзим ёзгандек яхши кўраман...

“Сўна” таржимаси ютуғининг сири... Шу зайл у айтилмай қолиб кетди. Ёзувчи уни ёзмади, баён этишга юраги бетламади, айтиб ёш олиманинг дилига озор етказмасликни ҳам маъкул топиб, сукут сақлади. Аммо бу сукутнинг боисини ўттизинчи йилларда адабиётнинг сеҳрли оламига чақнаган кўзларини катта очиб кириб келган, умидларга тўлиб ижод қилаётган чоғида гулдай ёшлигини қаттол сиёсат изғиринлари ҳазон қилиб учуриб кетиб, йиллаб қамоқларда ўтирганлардан сўраб бўлмади, эллигинчи йилларда, етарли ҳаётини тажриба орттириб, она юртнинг ўктам бир ўғлонига айланган, эл қорига айна камарбаста бўлаган вақтларида тагин турмага ташланган аламдийдалардан ҳам сўраш керак эмас. Айтмайди улар, маҳзун сукут сақлашади, холос...

* * *

Орадан қарийб ўттиз йилча вақт ўтди. Ҳозир ўйлаб қоламан: Мирзакалон Исмоилий ким эди? Қандай одам эди?

“Сўна” — ватан ҳақидаги асар. У суюкли Италияни босқинчи Австрия чангалидан озод, хур кўришни ҳаётининг мақсади деб билган Артур, Жемма сингари ёш италияликларнинг қурашлари ҳақидаги роман. Бир жиҳатдан, Артурни Италия миллий қаҳрамони Жузеппе

Гарибальдининг бадиий образи деса бўлади. Чунки Артур ҳам худди Гарибальди сингари ўн йилча Жанубий Америкага кетиб қолади ва курашларда чиққан ҳолда Италияга қайтиб келади. Аммо энди жанглarda орттирган ўнлаб жароҳатлари беҳад келишган, хушсурат йигит Артурни тамом бедаво бир қиёфага келтирган, оёғи ҳам чўлоқ бўлиб қолган эди. Италияда уни ҳатто севган қизи Жемма ҳам танимайди. Бу эса Артур учун айна муддао. Чунки Жемманинг иродаси ҳали ватан учун ўзини фидо қилиш даражасига етмаган. Аммо “Сўна”нинг найзаси шу қадар ўткирки, очиқ жанглarda доврўқ қозонган довиорак Гарибальдидан фарқли ўларок, Артурга босқинчиларга қарши курашишда тўғаноқ бўладиган хоин, кўрқок, олчоқ ва малъун ватандошлари билан сиёсий муҳорабалар олиб боришга ҳам тўғри келади. Рақиблар бошида эса Артурнинг энг яхши кўрган кишиси, бу ёруғ дунёдаги бирдан-бир жигарпораси, отаси — кардинал Монтанелли ҳазратлари турарди! Демак — ё Отани танлаши керак эди Артур, ё ватани. Бошқа йўл йўқ эди унинг учун. Йигит Италия учун ҳамма нарсадан, ҳатто ҳаётдан воз кечади. Унинг ўлими босқинчиларга нафрати сўниб, лоқайд бўлиб қолган одамларнинг ҳам қалбини поропора қилади, мурасасиз кураш дами етиб келганини ҳаммага англади. Роман ана шундай кескин драматик кураш лавҳаларига жуда бой.

Инқилобий курашлар нашъасига тўлиқлиги, ижтимоий табақаланишга қаршилиги, атеизмга мойиллиги боис, “Сўна” совет даврида кўп эъзоз топди. Аммо унинг туб маъзи, асосий ғояси — ватан озодлиги, миллат ҳурлиги эди. Эрк учун жон тиккан буюк миллатпарвар Чўлпонга котиблик қилган, унга шогирд тушган Мирзакалон Исмоилий ана шуни яхши англади. Англагани учун ҳам асарни худди Артурнинг ёшида — нақд йигирма еттисида куйиб-ёниб таржима қилди. Ва ўз фарзандини асраб-аввайлаган, папалаган ота сингари, ҳар галги нашридан олдин қайта-қайта сайқаллади, одамлар қалбига йўл топиши учун фотиҳа бе-

риб кузатди. Умид қилдики, шу романи ўқиган ўнтадан битта, юзтадан битта, ҳеч бўлмаганда — мингтадан битта ўзбекнинг қалбида эрк орзуси, озодлик истаги уйғонармикан деб. Шунга интилгани, шуни астойдил истагани учун ҳам “Сўна”ни такрор-такрор таҳрир қила берди...

* * *

Айрим бадиий асарлар қаҳрамонининг ҳаёти муаллиф тақдирига муштарак келишини сиз ҳам кўп эшитгансиз, азизим. Шунинг учун ҳам Мирзакалон Исмоилий ҳаётининг баъзи жиҳатлари унинг “Фарғона тонг отгунча” романи бош қаҳрамони Фуломжонга уйқаш бўлиши табиий. Аммо адибнинг ҳаёти у зўр муҳаббат билан таржима қилган “Инсон тақдири” (М.Шолохов) қиссаси қаҳрамони Андрей Соколов тақдирига янада мувофиқ келганига не дейсиз?

Мирзакалон Исмоилийлар авлоди Иккинчи жаҳон уруши даҳшатларини бошдан кечирган. Уларнинг онг-шуури ҳам, қалами ҳам жанггоҳларда тобланди. Бас, дунё адабиётининг урушга қарши энг кучли асари бўлмиш “Инсон тақдири” қиссасини Исмоилий ўгириши ҳам бежиз эмас.

Биз Шолоховнинг жимжимасиз, дўлвор, аммо мукамал услубига “Инсон тақдири” таржимасининг нақадар муқобиллиги ҳақида ҳозир сўз очмаймиз. Унинг мавриди бўлак. Ёдингизда бўлса, Соколов асарнинг охиrhoғида уйига бомба тушгани, бола-чақаси ўша маҳал уйда бўлганини ҳикоя қиларкан, *“была семья, свой дом, всё это лепилось годами, и всё рухнуло в единый миг, остался я один”*, дейди. Мирзакалон Исмоилий ҳам эллигинчи йиллар қатагондан келиб қараса, уй-жойи, бола-чақаси-ку турибди, аммо илгари оилавий дўст тутинган, давраларда алёр айтадиган ошналарининг биронтаси келиб болаларидан ҳол сўрамабди, ҳамма унинг уйдан оёғини тортиб кетган экан...

Немисларга асир бўлиб, минг азобларни бошдан кечирган, ундан қочиб ўтиб яна не қаҳрамонликлар кўрсатган

Андрей Соколов тинч даврда шофёрлик қила бошлайди, уруш оқибатида етим бўлиб қолган бир болакайни ўғил қилиб боқиб олади ва ҳоказо. Хуллас, унга янги ҳаёт эшиклари яна очилгандай бўлади. Аммо фалокат оёқ остида: у минган юк машинаси сирганчиқ лой йўлда бир хонтиннинг сигирини салгина туртиб юборади. Бунинг учун суд уни ишдан бўшатади. Соколов олти яшар асранди ўғилчаси билан бошқа ерга иш қидириб кетаётган бўлади. Урушдан қайтиб келиб яна қизгин ижодга берилган Мирзакалон Исмоилий эса кунлардан бир кун сиртдан — арзимас, аммо ўзи учун ҳаётий масалада бир каттакон билан сал тортишиб қолади, оқибат, “Қизил Ўзбекистон” газетасидаги масъул ишидан бўшатилади (чунки келишувчанлик, ёлғондан бўлса ҳам ён бериш унинг табиатига ёт эди, принципиал масалаларда андишабозлик қилиб ўтирмас, ноҳақ одамни, у отаси бўлса ҳам, кечиролмас эди, бу жиҳатдан Исмоилийнинг табиати “Сўна”даги Артурни эслатади).

Бояги катта, кейинчалик янада каттарди, минг хил ташвиш орасида эҳтимол бу воқеани унутиб юборгандир ҳам, аммо шотирлар жуда хушёр эди — деярли ҳамма тақдирланадиган қанча Октябру қанча Биринчи май байрамлари келиб-кетаверар, аммо унга бирон бир унвон тугул, оддий бир медаль ҳам тегмас эди. Урушда олган биргина “Қизил Байроқ” ордени бор эди, холос.

Лев Толстойнинг 150 йиллигига бағишлаб Навоий театрида ўтказилган тантанали кечага уни таклиф ҳам этмадилар, кимдандир эшитиб қолиб, бир четга келиб ўтирди ўзи. Ҳолбуки, Толстойни ўзбек халқига танитишга энг кўп ҳисса қўшган ижодкор айнан Мирзакалон Исмоилий эди, рус адабининг “Анна Каренина”, “Тирилиш” деган икки катта романини ўгирган, “Уруш ва тинчлик” таржимасини теран таҳлил этиб, мақолалар ёзган ҳам шу одам эди. Дарвоқе, ўлимидан сал олдин “Хизмат кўрсатган санъат арбоби” унвони берилди. Ўзбек халқи учун бир умр меҳнат қилиб, ўн асрлик адабиёт тарихида энг кўп асар ўгирган

Қисматдошлар

адиб меҳнатининг эътирофи шу бўлди. Ҳолбуки...

Ўзбекнинг маданияти, маънавияти ўз ўзидан бино бўлган эмас. У ўнлаб ва юзлаб исмоилийларнинг машаққатли умри, тақдири... эвазига қад ростлаган.

* * *

Гарчи Мирзакалон Исмоилий таниқли романавис адиб бўлса-да, у аввало таржимон эди, ҳаётдаги аъмоли асосан шу иш бўлган.

Таржима қийинчилигини кўп одам билмайди. Бу соҳанинг нони қанчалик қаттиқ эканини лоақал бир-икки бет хатни ўгириб кўрган киши англайди. Мирзакалон Исмоилий эса... икки юздан ортиқ асарни таржима қилган. Улар ичида “Москвадан узоқда” сингари минг-бир ярим минг бетлик, ўнлаб 700-800 саҳифалик романлар бор. “Ҷолиқуши”нинг бизда худди Туркиядагидек машхур бўлишига ҳам Мирзакалон Исмоилий сабаб.

Мен Лев Толстойнинг адиб ўгирган “Анна Каренина” романини ўқиганимда, унинг Толстой ижодига бу қадар бақамти келадиган ижод намунасини яратганидан, гоҳо эса, башарти Толстой ўзбек тилида ижод қилганида худди шундай ёзган бўларди, дейдиган даражага етказганини кўриб ҳайратга тушганман.

Мана, Левин билан Китининг никоҳи. Черковда хор куйлаяпти: “Благо-сло-ви, вла-дыко!” медленно, один за другим, колебая волны воздуха, раздались торжественные звуки” — “Ҳавони тўлқинлантириб,

аста-секин, бирин-кетин тантанали овозлар янгради: “**Ё пар-вар-ди-гор, ўзинг мададкор!**”. Қалай? Яна бир мисол: “**Да, бог даёт крест, и даёт силу нести его**” — “Худо **жабрини** берганда **сабрини** ҳам кўшиб берар экан”.

Роман ана шундай зукколик билан ўзбекчалаштирилган.

Мирзакалон Исмоилий таржимада услуб устаси эди. Унинг қаламидан чиққан асарларни ўқисак, ҳар қайси муаллиф услуби теран эгаллаганига, асар мавзуи ва руҳига кириб борганига ва буларни она тилимизда бекиёс маҳорат билан қайта тикланганига гувоҳ бўламыз.

Мана, Радищевнинг “Петербургдан Москвага саёҳат”и таржимаси:

“Я взглянул окрест меня — душа моя страданиями человечества уязвлена стала. Обратил взор мой во внутренность мою — и узрел, что бедствия человека происходят от человека, и часто от того только, что он взирает непрямо на окружающие его предметы. Ужели, вещал я сам себя, природа толико скупа была к своим чадам, что от блудящего невинно сокрыла истину навеки? Ужели сия грозная мачеха произвела нас для того чтоб чувствовали мы бедствия, а блаженство николи?” — “Мен теваарак-атрофимга назар ташлаган эдим — одамзоднинг қаттиқ азоб-уқубат тортаётганини кўриб, қалбим садпора бўлди. Ана шундан кейин ўз ботинимга нигоҳ солиб кўрдимки, одам боласининг бебахтлиги одам ваҳждандир, кўп вақт бу ҳол тевааракдаги нарсаларга одамнинг тўғри қарамаганидан келиб чиқади. Ўз-ўзимга дедимки: оё, табиат ўз пушти-камарларига шу қадар хасисдирмиким, адашган бегуноҳлардан ҳақиқат йўлини яширибдир. Оё, бу даҳшатли ўғай она фароғат оғушига эмас, фалокат гирдобигами ташлаш учун бизларни яратибдир?”

Ана шундай тилу услуб соҳиби бўлган Мирзакалон Исмоилий Радищевнинг “Саёҳат”ини ўғирганида ҳали ўттиз ёшга ҳам кирмаган эди.

Аммо исмоилийларнинг ўттизи... ўттиз еттинчи йилларга тўғри келди. Бу даврда қатағоннинг қаҳридан ҳамма юрак олдирган эди. Мирзакалон Исмоилийнинг

таржимага ўтишига ҳам ана шу қаттол сиёсат сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Хўш, нега таржима соҳасига? Негаки, бир вақтлар хурриятни орзу қилган жадидлар бунга эришиш учун миллатни уйғотиш зарур деб, миллатни уйғотувчи куч эса маърифат деб билишган. Мирзакалон Исмоилий ҳам дунё адабиётининг энг сара асарларини таржима орқали она халқига етказиб, уни маърифатли қилиш, уйғотиш умидида бўлган.

Аммо адиб маданий-маърифий жабҳадаги фаоллик билан қаноатланиб қолган эмас. Чўлпонга ҳаммаслак бўлган Исмоилий сиёсий ғоясини — эрк тилагини ҳеч қачон унутмади. Унинг “Озод инсон ҳақида кўшиқ” деган (биргина) асарини олиб қарайлик. Бу ҳикоя, гарчи жангда шахид кетган бир ўзбек аскари ҳақида бўлса ҳам, сарлавҳада кўринганидек, асосий ғоя — эрк, хуррият эди. Адиб ана шу ғояни “ўтказиш” учун йўл топган: митингда сўзлаган бир ўрис командир тилидан... “сен ҳеч қачон куллиқда яшашга рози эмас эдинг, гарчи бу даҳшатли муҳорабада қурбон бўлдинг, аммо авлодларинг албатта эрка эришади, эй озодлик гулини ҳидлаган инсон!” дея баралла айтган.

Яна “Фарғона тонг отгунча” романига қайтайлик. У билан Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи орасида муайян ўхшашликлар, мувофиқ образлар бор. Аммо айният даражасида эмас. Чамаси, бу ўринда Чўлпондан таъсирланиш, шунингдек, асарлари ҳам, ўзи ҳам Шўро тузуми томонидан маҳв этилган устознинг руҳи, бадиий оламини эшлашга, тиклашга интилиш бордай.

“Фарғона тонг отгунча” романи уч китобдан иборат бўладиган эди. Аммо дилогия ҳолида қолиб кетди, трилогия бўлолмади. Мен бир кез адибга, бу тўғрида ўқувчиларга ваъда берилганини эслатсам, у грипнинг асорати қолганини, кўпроқ ишласа боши оғришини, шу туфайли асарни ёзиш қийин бўлаётганини айтди. Эҳтимол, шундайдир. Аммо Мирзакалон Исмоилий ўшандан кейин ҳам миллат ахлоқи тўғрисида бир неча ўткир публицистик китоб чоп эттирди. Уларни ёзиш икки китоби тайёр романни давом эттиришдан қийинроқ

бўлса қийинки, осон эмас эди. Энди ўйлаб қарасам, адиб учинчи китобдан бир-икки парчани эълон қилгач, ҳафсаласи совуган кўринади. Чунки бу қисм Октябрь тўнтариши ва у берган “бахтли ҳаёт ҳақида эртақ” бўлиши лозим эди. Буни ёзишда адиб чиндан ҳам қийналган кўринади.

“Фарғона тонг отгунча” романининг якуни ёдингиздами? Ҳозир кўпчилик буни эслай олмайди, эсламайди ҳам. У... “Яшасин истиқлол!” деган сўз билан яқунланган. Ва айтиш мумкинки, Исмоилийнинг бадий ижоди, ёзувчилиги ҳам шу роман билан, унинг охиридаги ана шу “Яшасин истиқлол!” деган сўз билан ниҳоя топган. Бу сўзни айтиш учун, айниқса, бу гапни олтмишинчи йиллар чигиригидан ўтказиш учун ёзувчи қанчалар ўйланган экан?

Бу қирқ йил аввалги гап. Ўша, иккинчи китоб чоп этилган 1968 йилда мен ёш эдим, “истиқлол” деган сўзни ҳеч эшитмаган, маъносини ҳам билмас эдим, чунки истиқлол ҳаётда тугул, луғатларда ҳам йўқ сўз эди. Ҳозир эса унинг маъносини билмайдиган болани тополмайсиз. Уни илк бор адабиётимизга, шу орқали шууримизга олиб кирган одам ҳам ана шу Мирзакалон Исмоилий бўлади.

Бугун ҳурликдан дам уриб, “Шўро даврида эзилгани”дан нақллар сўзлаётган, аслида ўша тузумни эртаю кеч алқгани эвазига турфа унвонлар билан сийланиб, бир шода орден-медални ярақлатиб таққанларга ҳам дуч келамиз. Ана шундай дамларда беихтиёр Мирзакалон Исмоилий сингари ижодкорлар — миллатга фидойи, эрка ташна бўлган, бу йўлда қўлдан келганича курашган, аммо умр бўйи қадр тополмаган маъсум инсонлар ёдингизга тушади. Уларнинг тақдири...

* * *

Халқ оломон ёки шунчаки аҳолидан нимаси билан фарқланади? Албатта, бунинг батафсил, ҳеч бир кам-кўсти йўқ қомусий таърифини социологлар беришади. Аммо менинг жўн тушунишимча, ўз миллий қадриятларини англайдиган, уларни кўнглининг меҳробида саклайдиган, улар учун жонини ҳам аямайдиган эл — халқ бўлади. Ўзининг асл фарзандларини сохта фидойилардан фарқлай билмайдиган, уларнинг қадрига етадиган миллат ҳам халқ деб аталишга лойиқ...

Бағрибутун кунлар

КАМОЛОТ YO'LI – RIYOZATDIR

Чахорёр халифалар давридан сўнг Сурия, Ироқ ва Миср амирликларида дунёвий ҳаётнинг устуворлашгани дин ҳаётининг мазмунига айланган кишиларни жамиятдан четлашишга мажбур қилди. Чунки Пайғамбар алайҳиссалом ишини давом эттиришга бурчли бўлган амир ал-мўъмининлар шариатдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ўтган, ҳашаматли ҳаёт ва айшират ижтимоий идеалга айлана бошлаган эди. Тақводорлар жамиятда тобора илдиз отиб бораётган нафс балосидан сақланишнинг ягона йўли тоғ-тошларга чиқиб кетиш ва ғорларда яшаш деб билди. Улар зоҳидлар деб аталди. Демак, зоҳидлик узлатга чекиниш демакдир. Суфийлик ҳам асли зоҳидликдан бошланган. Ташқи муҳитдан узилиб, қалб ҳаловатига эришган зоҳидлар Пайғамбар алайҳиссалом Ҳиро тоғида хилватда ўтирганидек, кечаю кундуз Оллоҳнинг зикри билан машғул бўлган. Чилладаги зоҳидлар йиллар давомида тинимсиз ибодат қилиб, натижада каромат соҳибига айлана борган. Илмий адабиётларда бу тоифа мистиклар деб аталади. Биз уларни валийлар, суфийлар дейишга одатланганмиз.

Эътиборга олиш жоизки, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мистиклар Х асрнинг охирларигача ҳам суфий деб аталмаган. Бунинг сабаби бор эди. Уша даврларда суфий деганда фақат Ироқда, унинг Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларида шаклланган мистик гуруҳлар тушунилган. Тасаввуф таълимотига бағишланган дастлабки икки асар — Калободийнинг (вафоти 990 йил) “Китоб ат-таарруф” ва Саррожнинг (вафоти 988 йил) “Китоб ал-Лума” асарларида, асосан, Бағдод мактаби вакиллари ҳақида маълумот келтирилгани ҳам шундан далолат беради. Уша даврларда суфийларнинг айримлари халифаликнинг дунёвийлашувига мутлақо бефарқ бўлиб, ирфоний ғояларга берилган эди. Баъзилари эса, шариат пешволари билан жиққамушт бўлар, бир-бирини динни сустлаштиришда айблар эди. Шариат олимлари суфийларга бидъатни ёювчи ботил гуруҳ сифатида қараса, суфийлар шариат уламоларини нафс балосига учраган ва исломни заифлаштирган тоифа, деб айблар эди.

Бу даврда Эрон ва Марказий Осиёдаги улук тақво соҳиблари, валийлар турли номлар билан, жумладан, аҳли маърифат, аҳли

хақиқат, орифлар, солиқлар, зоҳидлар, фақирлар, ҳақимлар, маломатийлар деб аталган. Булар орасида суфийларга ўхшаб уюшган жамоа фақат маломатийлар эди.

Маломатийлик Хуросоннинг Нишопур шаҳрида IX асрда вужудга келган. Маломатийлик ҳаракатининг бошланишига худди Ироқдаги каби ана шу даврда Нишопурда ҳам авж олган диний-мазҳабий келишмовчиликлар сабаб бўлган. Тарихдан маълумки, ўша вақтларда Нишопур ғарбда Бағдодга, жануби-ғарбда Шероз ва Форс кўрфазига, шарқда Марказий Осиё ва Хитойга бориладиган савдо йўли чорраҳасида жойлашгани боис Хуросоннинг Марв, Хирот ва Балх каби марказий шаҳарларидан ҳисобланар эди. У тоҳирийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (820-873 йиллар) пойтахтга айлантирилди. 945 йилда Бағдод бувайҳийлар қўлига ўтиб, суннийлар таъқиб остига олина бошлагач, Нишопур амалда сунний жамоанинг бош шаҳри бўлиб қолди. Сунний олимлар, ҳунармандлар, тожирлар Нишопурга оқиб кела бошлади. Ислом оламидаги турли илмий, фикҳий-мазҳабий, фалсафий ва суфий мактабларнинг мунозара майдони Нишопурга кўчди. Уламининг катта даъволар билан турли назарияларни илгари суриши, шариат пешволарининг ҳукмдорлар эътиборидан қолмаслик илнжида ҳийлаи шаръийга ўтиши юксак билим ва пок имонга эга теран фикрловчи диндорларнинг ички норозилигини уйғотди. Улар жамиятда тобора ёйилиб бораётган иллатлардан қочиш учун зоҳидлардан фарқли йўл тутди. Яъни, баҳсларда сукут сақлаш, дин олими шаънига номуносиб ҳисобланган хатти-ҳаракатлари билан риёдан сақланишга уринди. Шу боисдан улар суфий деб номланмади. Бироқ, барибир, суфийлар каби шариат пешволарининг жиддий зарбасига учради. Шариат аҳли томонидан ёғдирилган аёвсиз маломатлар уларни маломатийлар номи билан машур қилди.

IX асрга келиб, Бағдоддаги суфийлар жамоаси Ироқ маънавий ҳаётида етакчи кучга айлана бошлади. Боязид Бистомий (вафоти 874 йил) ва Жунайд Бағдодий (вафоти 910 йил) шахсиятлари ислом олами мистиклари идеалига айланди. Суфийларга нисбатан муносабат ўзгарди: беписандлик ўрнига эҳтиром кўрсатила бошлади. Нишопурлик олим Абу Абдурахмон Сулабий (вафоти 1021 йил) биринчилардан бўлиб, Хуросон мистикларини суфийлар қаторига қўшишга уринди. У “Табоқат ус-суфия” тазкирасида Нишопурдаги уч маломатий мактабининг бирини бошқарган Абу Усмон Ҳирийнинг (вафоти 910 йил) Бағдодда таълим олган суфий бўлганига урғу бериб, маломатийларни суфийларнинг бир тоифаси қилиб кўрсатди. Шу тариқа, Хуросон суфийлари тарихи янада илгарироқ давр, машхур мистик, Нишопур маломатийлик ҳаракатининг асосчиси Ҳамдун ал-Қассор номи билан боғланди.

Сулабий “Суфийлар табақаси” асари муқаддимасида мусулмон мистикларини “ҳол арбоблари” (арбоби аҳвол) деб атайди. Китобга табаъ тобеъиндан бошлаб ўзининг замонасигача маълум ва машхур бўлган улуғ тақводорларни, жумладан, валий даражасига кўтарилган барча маломатийларни киритади.

Сулабийнинг маломатийларга бағишлаб ёзган “Рисолаи маломатийа” асари ҳам бор. Унда суфийлар ҳақида гапирганда, “хос аҳли” атамасини ишлатса, маломатийларни “хоссат ул-хосса”, яъни “хосларнинг хоси” деб улуғлайди.

Шундай қилиб, XI асрдан бошлаб Бағдод ва Хуросон мистик мактаблари ўртасига ворисийлик чизигини тортиш бошланди. Бу жараён Қушайрийнинг “Рисолаи фи илм ал-тасаввуф”, Хужвирийнинг “Кашф ал-маҳжуб” асарларида изчил давом эттирилди. Кейинги даврларда барча мистик мактаб ва

йўналишлар тасаввуф номи остида умумлаштирилди. Тасаввуф диний-ирфоний билишнинг етакчи таълимотига айлангандан сўнг нафақат Бағдод ва Хуросондаги мистик жамоалар, балки суфий бўлмаган тақводор ва билимдон олимлар ҳам суфийлар деб атала бошланди. Суфийларнинг ижтимоий нуфузи шу даражада юксалдики, илгари яшаб ўтган олимлар ҳақидаги хотираларда, аслида суфий бўлмаса ҳам уларга суфий сифатини қўшиб улуглаш анъанага айланди. Шу жараёнда моддий манфаат юзасидан ўзини суфий кўрсатишга уринган нопок таъмагир кимсалар ҳам кўпайди. XV асрга келиб, асл суфийларни сохта суфийлардан ажратиш замоннинг долзарб муаммосига айланган шекилли, улуғ мутафаккир Абдурахмон Жомий “Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс” тазкираси муқаддимасида суфийларнинг тоифа ва даражаларини батафсил тасниф этиб берди.

Жомий мазкур асарида тасаввуф аҳли даражаларини уч табақага бўлиб кўрсатади. У суфий деб аталишга фақат олий табақага юксалган тақводорлар, яъни валийликка етишган инсонлар лойиқ, деб ҳисоблайди. Валийликнинг ўзи ҳам икки турга — “валояти авом”, яъни барча мўъминларга хос валийлик ва “валояти хоса”, яъни хос кишиларга мансуб валийликка ажратилади.

Муаллиф валояти авом ҳақида батафсил тўхталмаган. Бу ўринда у тариқат пешволари, хусусан, нақшбандия пирларининг “ҳар бир кишида валийлик хислати мужассам” деган ақидасидан келиб чиқиб, шарҳга ҳожат сезмаган бўлиши мумкин. Алломанинг диққати, асосан, “хослар валояти”ни тушунтиришга қаратилган. Тазкирада айтилишича, хосларга мансуб валийлик тасаввуф аҳли табақаларининг энг юқори, олий поғонасида турувчи арбобларда зоҳир бўлади. Жомий уларни “восиллар”, яъни Оллоҳ васлига ноил бўлганлар ва “комиллар”, яъни камолотга эришганлар, деб атайди.

Олий табақа восиллик ва комиллик мартабасига етишган муқарриблар, яъни Оллоҳга яқинлик ҳосил қилганлар табақасидир. Жомий бу табақа вакиллари Пайғамбаримиздан кейин турувчи зотлар эканини қайд этиб, уларни ҳам икки тоифага ажратади: “Биринчисини, машойих дерлар”. Машойихлар Расулulloҳга эргашишда камолот даражасига етиб, вусул мавқеига муяссар бўлгандир. Ушбу мақомда уларнинг зиммасига халқни Расулulloҳ суннати асосида тарбиялаш юклатилган. Улар “комили мукаммал” инсонлардир. Улар “айни жамъ”да ғарқ қилиниб, тавҳид шарафига мушарраф этилгандан сўнг халқни нажот сари етаклаш ва камолот даражаларини ўстириш учун ортга, яъни жамиятга қайтарилгандир.

Иккинчи тоифа мажзублар тоифаси. “Камолот даражасига эришгандан сўнг улар фано бағрида шундай ночор аҳволга тушиб ҳалокатга учрадики, улардан на хабар, на из қолди. Уларга халқ орасига қайтиш nasib қилмади. Васлга эришган бу тоифага халқни тарбиялаш вазифаси топширилмади”, деб қайд этади Жомий.

Ўрта табақа муқаррибликка номзод бўлган сулук аҳли табақасидир. Жомий унга олти тоифани киритади. Булар — мутасаввифлар, маломатийлар, зоҳидлар, фақирлар, ходимлар ва обидлардир. Жомий мутасаввифлар ва маломатийларни бошқалардан юқори қўяди ва уларни Олий мақсадга интилувчилар деб атайди. Улар илоҳий ҳақиқатни изловчилардир. Қолган тўрт тоифа Оллоҳ жамолини кўришни истовчилардир (муридони важхуллоҳ). Уларнинг олий мақсади жаннат даъвоси ва охират савобидан умидворликдир.

Жомий ҳар бир тоифага хос белгиларни аниқ ва равшан тушунтириб ўтади. Масалан, мутасаввифлар шундай жамоаки, нафснинг баъзи сифатларидан қутулган, суфийларга хос айрим ҳол ва васфларга эришиб, руҳоний йўлнинг ниҳоясига етай деб қолган. Аммо хануз нафсни батамом мағлуб эта

олмаган. Шунинг учун аҳли қурб бўлган суфийларнинг вусули даражасига ета олмаган. Суфийлар ва мутасаввифлар шу жиҳатларга кўра бир-биридан фарқланади.

Маломатийлар Оллоҳга ихлос ва садоқат қоидасига қаттиқ риоя қилади ва тоат-ибодатини халқдан яширишга уринади. Солиҳ амалларни бажаришни бурч деб билади. Улар учун тоат-ибодат ва солиҳ амалларни халққа кўз-кўзлаш риёкорликдир. Буни Жомий мухтасар тарзда: “Маломатийлар шундайки, яхши ишини кўрсатмас, ёмон ишини яширмас”, дея ифодалайди. Мутафаккирнинг фикрича, бу тоифа ҳар қанча азиз ул-вужуд, шариф ул-ҳол бўлмасин, моддий дунё пардаси (ҳижоби вужуди хилқат) уларнинг назаридан батамом кўтарилмаган. Улар ўз аъмол ва аҳволини қанчалик яширса ҳам, аммо вужудий ва нафсоний истаклардан батамом холи бўлолган эмас. Ана шу нарса уларга Тавҳид жамолини мушоҳада этишга монелик қилади. Уларни суфийлардан ажратиб турадиган жиҳат шуки, Оллоҳ жазбаси суфийларни “Мен”идан ва моддий дунёдан батамом айириб ташлаган. Шу сабабдан суфийлар тоат-ибодат ва эзгулик бобида рухонияти ва вужуди орасида фарқ сезмайди. Улар моддий олам таъсиридан ҳимояланган. Ҳақ таоло суфийларни ўзига шундай қаратиб қўйганки, уларнинг назари Ундан бошқага тушмас. Лозим топса, тоатларини яширади, зарурат сезса, ошкор қилади. Улар Оллоҳнинг хос бандаларидир.

Зоҳидлар шундай тоифаки, иймон нури билан охираат жамолини мушоҳада қилади. Дунёни қабиҳ деб билади ва унинг зийнатидан воз кечади. Таркидунё қилади. Уларнинг суфийлардан фарқи шуки, зоҳиднинг жамиятдан юз буриши нафсининг истаги билан бўлади. Зотан, жаннат талаби — нафс талабидир. Суфий эса Оллоҳ жамоли истагида икки оламдан воз кечган. Демак, зуҳдда ҳам юксак мартабага эришгандир.

Ушбу таърифлардан Жомийнинг мутасаввиф ва маломатийларга алоҳида эҳтиром билан қарагани сезилади. Айни эҳтиромни фақирлар ҳақидаги бўлимда ҳам кўриш мумкин.

Фақирларнинг мол-дунёси, ҳеч вақоси йўқ. Улар жаннат талабида мол-дунёдан воз кечган. Бунга уч нарсадан бири сабаб бўлган дейди Жомий: охираат ҳисоб-китобидан кўрқув; фақирлар бойлардан жаннатга олдин киради, деган ақида; тоат ҳаловати, хотиржамлик кайфиятини қўлга киритиш ва уни зиёда қилиш мақсади.

Жомий фақирлар тоифасининг сулук аҳли ичидаги ўзига хос фарқли жиҳатларини ҳам кўрсатади. Маломатий ва мутасаввиф жаннат эмас, Оллоҳ талабгори бўлиб, унга яқинлашиш истагида бўлса, фақирлар жаннат талабгоридир ва шу жиҳати билан ўз нафсига ён босувчидир. “Суфийларнинг фақирлардан фарқи шундаки, суфий мақомига эришганлар учун фақир ва гино (бойлик) масаласи Ҳақ иродатида йўқ бўлиб кетган, маҳв бўлган. Фақирнинг мақсади эса чекланган. Бироқ суфий даражасига эришган ҳар бир одам фақир мақомидан бешак ўтади. Бу шароит ва заруратдан келиб чиқади. Зотан, фақир ҳеч бир амал, ҳеч бир ҳол ва ҳеч бир мақомни ўзига хос деб билмайди, яъни тан олмайди. Фақир ҳақиқати шундаки, унда на вужуд бор, на зот ва на сифат. Маҳв узра маҳв, фано узра фанодир”, дейди Жомий.

Фақир ва зоҳид ўртасидаги фарқ шундаки, фақирлик зуҳдсиз ҳам бўлаверади, яъни фақир зоҳидга ўхшаб дунёни тарк этса-да, унинг дунёга бўлган рағбати сўнмаслиги мумкин. Худди шунингдек, зоҳид бўлиш учун ҳам фақирлик шарт эмас. Масалан, киши бой бўлса ҳам, дунёга кўнгил қўймаслиги мумкин.

Жомий наздида, фақир икки хил бўлади: расмий ва ҳақиқий. Фақирларнинг расмийси, мулки бўлмай, ростдан ҳам ночорликда яшайди. Ҳар қанча давлати бўлса ҳам, мол-дунёга берилмасдан яшаган одам эса ҳақиқий фақирдир. Ҳақ

таоло баъзи авлиёлар зоҳирини бойлик либоси билан безайди, шу сабабли айрим зоҳир аҳли уларни дунёга кўнгил қўйганлардан, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, улар ҳақиқий фақирдир ва ўз ботинини уларни тушунмайдиганлардан яширгандир.

Аммо баъзи машойихлар расмий фақирликни ихтиёр этади. Сабаби, халқни анбиёлар йўлига эргаштиришда фақир суратида тарғиб этиш самаралидир. Улар халқни дунё лаззатларига эмас, Ҳақ даргоҳига даъват этади.

Ходимлар шундай жамоаки, улуғ тақво соҳибларига хизмат қилишдан завқ олади. Улар фарз ибодатлардан ортган вақтини шайхларига бағишлайди ва барча ишларида уларга ёрдам беради. Буни ўзларининг нафл ибодатлари деб билади ва шу хизматлари эвазига охират савобидан умид қилади.

Обидлар эса охират савоби учун ибодат ва фойдали илмлар билан шугулланади. Бу сифат суфийларга ҳам хос. Бироқ суфийлар Тангрини охират савоби қасдида эмас, Ҳақ бўлгани учун севади.

Обидлар охират савобини кўзлаб ибодат қилишда бой ёки фақир бўлишнинг фарқи йўқ деб ҳисоблайди. Ҳар қанча бойлиги бўлса ҳам инсон обид мартабасида бўлиши мумкин.

Жомий суфийликка интиланларнинг учинчи табақасини нуқсончилар деб номлайди. Бу табақа вакиллари тасаввуф аҳлининг ҳар бир тоифаси ичида учрайди. Юқорида тилга олинган иккинчи табақа “муташаббихун муҳик”, яъни ҳақиқатда суфий бўлишга интиланлар ҳисобланса, учинчи табақа уларнинг акси — риёкор солиқлар, яъни Жомий тили билан айтганда, “муташаббихун мубаттал”лардир.

Жомий тасаввуф аҳлининг икки табақасини қандай тартибда таснифлаган бўлса, қуйи табақани ҳам шу тартибда таърифлайди. Жумладан, комили мукамал суфийликка даъво қилувчи риёкор кимсаларга ботинийлар ва мувоҳийлар қиради. Улар ўзларини ориф ва суфий санайди, аммо ақоид, аъмол ва аҳволлари пуч ва юзакидир. Бу табақа шариатга итоат этмайди ва буни авом иши деб ҳисоблайди.

Мажзубларнинг риёкори шундай тоифаки, Фано денгизида ғарқ бўлганлик ва Тавҳид айнида ҳалок бўлганлик даъвосини қилади. Ўз ҳаракат ва жидду жаҳдларини янада орттирмайди ва дейдики, бизнинг ҳаракатимиз эшикларнинг ҳаракатига ўхшайди, яъни ҳаракатлантирувчи кучга муҳтождир. Жомий таъкидича, бу қиёс тўғри бўлса-да, уларнинг ҳолига мувофиқ эмас. Бу тоифа зиндиклар деб аталади. Саҳл бин Абдуллоҳ “Агар киши шариат усулига риоя қилса ва ибодатлар аҳкомини муҳофаза этса, улар сиддиклардир, агар киши шариатни ҳисобга олмай иш тутса, у зиндикдир” деб айтган.

Жомий маломатийларнинг риёкорлари ҳақида тўхталар экан, қаландарларнинг аксари XV асрга келиб мунофиқ тоифага айланганини таъкидлайди. Асл қаландар маломатийларга ўхшашни истайди. Жорий этилган расм-русумлар, қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ меъёрларини бузишдан чўчимайди. Тоат-ибодатларда улар эркин. Фақат фарз амалларини бажаради. Маломатийлар камолотга эришиш ва фазилатли бўлишга астойдил интилади. Бу ҳаракатларини халқдан пинҳон тутайди. Риёкор қаландарлар эса ўз амалларини халққа намойиш этади. Жомийнинг таъкидлашича, замона қаландарлари “ҳашвийлар”, яъни бангиларга айланиб, исломни унутган. Улар зиндикларга ўхшаш, ихлос даъвосини қилади, аммо фисқу фужур ва гуноҳга берилган. Қаландарларнинг айтишича, бундай хатти-ҳаракат уларга халқ маломат қилиши учун керак эмиш. Ҳақ халқнинг тоатига зор эмас ва гуноҳ ҳам зарарсиз эмиш.

Зоҳидларнинг риёкори халқнинг назарига тушиш учун дунё зийнатларидан воз кечиб, жамиятдан юз ўгиргандек кўринади. Шу орқали халқ ичида обрў-

эътибор қозонишга интилади. Кўп ҳолларда халқни ишонтира олади ҳам. Улар мол тарки эвазига обрў сотиб олувчилардир.

Фақирнинг риёкори шундайки, зоҳирда расмий фақирликни бўйнига олган, ботини эса фақирликдан йироқ. Унинг муроди — фақир бўлиб кўриниш орқали халқ олқишига сазовор бўлишдир.

Риёкор ходимларнинг суфийларга хизмат қилишдан муроди охират савоби эмас, балки буни дунёвий манфаатларга эришиш йўли деб билишдир. Мақсади обрў-эътибор, шахсий манфаат ва мол-давлатдир. Уларни “мутахаддим” деб атайдилар.

Обидларнинг риёкори ўзини обид ҳисоблагани билан кўнглида охират савобига бепарволик бор. Ибодатдан мақсади халқ назарига тушишдир.

Маълумки, Жомийдан йигирма йил кейин Навоий ҳам “Нафаҳот ул-унс” йўлида “Насойим ул-муҳаббат” асарини ёзган. Унинг муқаддимасида мазкур тасниф берилмаган бўлса-да, суфий мартаба-мақомларининг ўзига хос таърифи мавжуд. Жомий суфийларни мистик-интеллектуал даража бўйича таснифлаган бўлса, Навоий бу масалага тарихий-даврий нуқтаи назардан ёндашади. Уларни уч тоифага: пайғамбарлар, уламолар ва авлиё — машойихларга бўлади. Чунончи, у аввал набийлар ва уларнинг сўнггиси бўлмиш Муҳаммад алайҳиссалом ҳақида сўз юритади. Демак, Навоий суфийлар деганда, аввало, пайғамбарларни назарда тутди. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейинги давр уламолари ҳам суфийлардир. Уламо деганда, муаллиф исломий фанларнинг тамал тошини қўйган саҳобалар ва кейинги давр олимларини назарда тутган кўринади. Учинчи тоифа машойих ва авлиёуллоҳлардир. Уларнинг даври IX-X асрлардан бошланади. “Бу соҳибдавлатлар олам инқирозигача... халойиқга иршод ва аҳдо қилурлар...” дейди Навоий.

Умуман олганда, “Насойим”да ҳам “Нафаҳот”даги тамойил бузилмайди, яъни машойих ва авлиё даражасига фақат олим ва тақводор зотлар муяссар бўлади. Хаворик одот ва кароматларга ботиний ва зоҳирий билимларни эгаллаш орқали эришилади. Навоий машойих ёки валий дин илмини чуқур эгаллаган олим бўлиш билан бир қаторда, руҳий-маънавий камолот мақомларини босиб ўтган порсо тақводор бўлиши зарурлигига алоҳида урғу беради. Соҳиб кароматлар ўтиши муқаррар бўлган бу мақомларни Навоий қуйидагича белгилайди: тавба, яъни ёмон ишлардан сақланиш; ҳалол луқма, яъни ризқни ҳунар орқали, ҳалол меҳнат билан топиш; шариатга риоят, яъни ислом арконларига садоқат; тариқат одоби, яъни эзгу ахлоқ; саховат; ҳилм ва бурдборлиг, яъни ҳар кимдан ёмонлик кўрса, унга лутф кўрсатиш; ризо, яъни ҳар не бошга тушса, Ҳақдан кўриш; сабр, яъни ҳар бир кўргиликка сабр ва таҳаммул билан чидаш; сидқ, яъни ҳеч қачон ёлғон сўзламаслик; риёзат, яъни нафс тарбияси.

Ҳазрат Навоийнинг суфий учун мезон ҳисобланган фазилатларга алоҳида тўхталганининг тарихий сабаби бўлиши мумкин. Маълумки, тасаввуф дунёсидаги олтин давр Хожа Аҳрор фаолияти билан боғлиқ. Шу билан бирга, тасаввуфнинг таназзулига йўл очиб берган эркинликлар ҳам Хожа Аҳрор сиёсатига тақалади. Улуғ мутафаккир бобомизнинг юқоридаги талабларни биринчи ўринга қўйиши унинг валий даражасида мушоҳада қилганидан дарак беради.

UYQU NIKMATLARI

Бу оламда ҳамма нарса қатъий тартиб асосида ҳаракатланади. Дейлик, самода сайёралар кезади — Ер ўз ўқи ва Кўёш атрофида, Ой эса Ернинг тегра-сида чарх уради. Шундан кеча ва кундуз, иссиқлик ва совуқлик пайдо бўлади. Бу жараён қачон бошлангану қачон ниҳоя-сига етади — ёлғиз Оллоҳга аён. Ана шу илоҳий ҳақиқат барча мавжудотга таъ-сир кўрсатади. Ер бағирлаб ўсадиган ўт-ўланлар ҳам, куруқликда, сувда яшайди-ган жонзотлар ҳам доимий ҳаракатда. Чўлу сахро, тоғу тошлардаги дов-да-рахтлар ҳам кўкка интилади. Энг майда ҳашаротдан тортиб баҳайбат махлуқот-гача меҳнат қилиб, озуқа топади. Демак, уларнинг ҳар бир хужайраси бетўхтов фаолиятда.

Хуллас, наботот ва ҳайвонот дунёси-нинг тириклиги айнан ҳаракатда намоён бўлади. Ҳаракат мароми ўзгарган ёки тўхтаган заҳоти ўсимлик қовжирай бош-лайди. Жонзотлар нафас олмаса, шуб-

ҳасиз, ҳалок бўлади. Куриб хасга айлан-ган ўт-ўланлар, хазон бўлган дов-дарахт-лар, мурдага айланган жонзотлардан файзсиз бир манзара қолади. Ҳамма нар-са ҳаракатда — тириклик чоғида гўзал ва жозибалидир.

Айни пайтда узлуксиз ҳаракатланиш сабабли ўсимлик ва жонзотларнинг жис-ми қувватланиш баробарида, ички иш-қаланиш оқибатида “емирилади” ҳам. Уйқу эса умрини ўтаб бўлган хужайралар ўрнига янгилари пайдо бўлиши учун ша-роит яратади. Бу неъмат ҳам, худди ҳара-кат сингари, ўсимлик ва жонзотларнинг ички оламидаги ҳодисадир. Уйқу улар-нинг вужудида озуқа каби четдан кириб келмайди. Шу боис уйқуни, танадаги қон каби, кўриб бўлмайди. Уйқу миянинг би-рор нуқтасида турадими ёки қоннинг таркибида кезиб юрадими — буни ҳам билиб бўлмас. Лекин у тананинг толиқ-қанини сездириб, унга ором ва ҳаловат кераклигидан дарак бериб туради. Уйқу

бамисоли ҳаво, нур, сув ва бошқа неъматлар сингари энг зарур “озуқа” саналади. Унинг ўрнини бошқа бирор нарса босолмайди. Шуниси қизиқки, аксарият ҳайвонлар, ҳашарот ва паррандалар кундузи ҳаракатланиб, кечаси ухлайди.

Ўсимликлар, дов-дарахтлар, айиқ сингари айрим жонзотларнинг бу борадаги “тартиби” ўзгача — улар қишда уйқуга кетади ва бир неча ой давомида узлуксиз ором олади. Ўсимликларнинг эса уруғи ва илдизи тин олади.

Қуръони каримнинг “Анъом” сураси, 96-оятда “У кечани сукунат — ором қилиб қўйди”, дейилади. Ухлаганда одамнинг зоҳири тинчийди. Аммо ботинида ҳаёт узлуксиз давом этади: юрак уришдан тўхтамайди, ўпкада ҳаво, томирларда қон айланади. Мия бемалол ишлайверади. Бу ҳолат сирини англаш, идрок этишга ақл ожизлик қилади. Муҳими шуки, инсон ухлаётганида ҳам ҳаётий ҳодисалар билан тўқнашади, яъни туш кўради. Тушда кишининг кўрган-кечирганлари, келажаги фаройиб бир суратда акс этади. Тасаввур “экран”ида жамланадиган бундай “фильм” рамзларга асосланади. Аммо бу ишоралар ғоят мавҳумлиги боис уларни аниқ идрок этиш мушкул. Тушдаги рамзларни аниқ идрок эта олиш қобилияти кишиларни келгусидаги оғир синовларга руҳан тайёрлаши ҳақида “Юсуф қиссаси”да сўз борган. Бу қисса илоҳий китобларда, жумладан, Қуръони каримда ҳам батафсил баён қилинган.

Одам кундалик ҳаётда кўрганларининг муайян қисмини ухлаганидан кейин унутади. Унутиш кишини кўп балолардан асрайдиган энг ажойиб ва бекиёс неъматдир. Чунки орзулари чегара билмас инсон бажаролмаган ишлари ҳақида мутасил ўйлайверса, руҳий хасталикка чалиниши мумкин. Унутиш инсонни ана шу балодан асрайди. Уйқу эса унутиш ҳиссини кучайтиради.

Куч-қувват, унутиш, туш кўриш уйқу орқали ҳосил бўлади, у кишининг жисмоний, руҳий ҳолатини ҳам ўзгартиради. Уйқу одамни ўз “худуди”га киритиб, замондан замонга, макондан маконга олиб ўтади, “оғриқ”ларига малҳам қўяди. У барча мавжудот учун баайни шифодир.

Инчунун, дори ва малҳамлар ҳам айнан уйқу кўмагида шифога айланади. Айтишларича, илон чаққан одам ҳам, агар ухлай олса, тузалиб кетар экан.

Уйқу босганида уни энгиб бўлмайди. Чунки у руҳ билан боғлиқ. Руҳ эса илоҳий нур саналади. Исо алайҳиссаломга тушида душманлари ҳибсга олиши аён бўлгани учун шогирдларига, “Мен нарироққа бориб, ибодат қилгунимча сиз шу ерда сергак туринг”, деб тайинлайди. Лекин уч марта ибодат қилиб келиб қараганида ҳам шогирдлари ухлаб ётганини кўради. Сўнг уларга, “Сиз мен билан бирга лоақал бир соат уйқоқ тура олмадингиз” деб дашном беради...

Улуғ рус адиби Антон Чеховнинг “Уйқу истаги” ҳикоясида бу эҳтиёж қанчалик кучли экани ўн уч яшар хизматкор қиз Варьканинг руҳий ҳолати орқали қуйидагича ҳикоя қилинади. “Чироқ липиллайди, шипдаги доғ, сояларга жон кириб, Варьканинг ярим очиқ ҳаракатсиз кўзига суқилгандай бўлади. Унинг мудраётган миясида алақ-чалақ тушга айланади. Варька осмонда бир-бирини қувлашиб, боладай йиғлаётган қора булутларни кўради. Бирдан ел эсиб, булутлар ғойиб бўлади ва суюқ лой билан қопланган кенг тош йўл пайдо бўлади, йўлдан аравалар ўтмоқда, уларнинг орқасидан тугун кўтарган одамлар бормоқда, нотайин кўланкалар елиб ўтмоқда: йўлнинг икки томонида совуқ туман қоплаган ўрмон зўрға кўзга чалинади. Бирдан ҳалиги одамлар тугунлари ва соялар билан ўзларини ерга ташлаб суюқ лойга ётишади. “Нега бундай қилдинглар?” — сўрайди Варька. “Ухлаймиз, ухлаймиз”, дейди улар. Маст ва ширин уйқуга кетишади. Қарғалар, зағизгонлар телеграф симларига қўниб, худди йиғлаётган боладай қичқиришиб, ҳалигиларни уйғотишга уринишади” (А.Чехов. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Т., Бадийий адабиёт нашриёти, 1957, 391-бет).

Улуғ адиб уйқу истагида азоб чекаётган дастёр қизчанинг бу ҳолатини тасвирлаш орқали инсоннинг туши ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар, теварак-атрофидаги нарса-буюмлар билан бевосита боғлиқ эканини таъкидлаб, тушда улар

асл кўринишидан бошқачароқ шаклда намоён бўлишига эътибор қаратади.

А.Чехов табиий эҳтиёж — уйқудан ҳам маҳрум қилинган Варьканинг аянчли аҳволини изтироб билан баён этади: “У ерга ўтириб калишни ювар экан, шу катта ва чуқур калишга бошингни тикиб, бир пасгина мизғиб олсанг, қандай яхши бўларди, деб ўйлайди. Бирдан калиш шишиб-кенгайиб, уйдайд катта бўлиб қолди. Варьканинг қўлидан чўтқаси ерга тушиб кетди. Варька дарҳол бошини силкиб, кўз олдигаги нарсалар катталлашиб, ҳаракатланмасин деб кўзларини каттароқ очишга тиришди”.

Варька кўзи илиниб кетишидан кўрқади. Хўжайини унинг ухлаб қолганини билса, аёвсиз калтаклайди. У кечаси билан беланчак тебратиб чиқади. Кундуз куни эса югуриб-елиб юмушларни бажаради. “Чунки чопқиллаб юрганда бир жойда ўтиргандай уйқу келмайди”. Лекин бир жойда ўтириб иш қилаётганида, айниқса, ҳавоси бўғиқ, дим ошхонада картошка тозалаётганида роса уйқу босади. Чунки Варька барвақт туриб печкаларни ёқади, самовар қўяди, чой дамлайди, уйларни супуриб-сидиради, зиналарни артиб чиқади. Сўнг баққоллик дўконига югуради, кир ювади, тикиш қилади. Кечқурун меҳмонлар келганида самоварни беш марта қайнатади. Улар чой ичиб бўлганидан кейин ҳам Варька хўжайиннинг амрини кутиб туради. Хўжайин эса унга “Пиво олиб кел, арақ келтир, балиқ тозала” дея тўхтовсиз иш буюраверади. Овқатлини бўлгач, хўжайин ҳам, хотини ҳам ухлагани ётоғига кириб кетади. Кун бўйи елиб-югурган дастёр қиз Варька эса кечаси билан хўжайиннинг беланчадаги боласини тебратиб чиқади. Гўдак тинмасдан йиғлайди. Варька уни овутолмай азобланади. Кун бўйи ишлаб чарчаган дастёр қизни уйқу босади. Аммо у алла айтиши, беланчак тебратиши керак... Варьканинг хўжайини ва унинг хотини хизматкорни одам ўрнида кўрмагани боис жазосини олади. Варька хўжайинидан, унинг барваста хотинидан жуда кўрқади, аммо уйқу истаги кўрқувдан устун келади. Жонидан тўйган Варька қотилликка қўл уради.

Уйқу истаги очлик, ташналик каби одамнинг бутун борлиғига аёвсиз хуруж қилади. Инсон ҳар қанча уринмасин, уни енгишга ожиз. Уйқунинг ўрнини таом ҳам, сув ва ҳаво ҳам, бошқа неъматлар ҳам босолмайди.

Одам тушида кўрган аксар манзарани узоқ вақт эслаб қололмайди. Улар худди кино тасмасидаги кадрлар сингари “лип” этиб ўтиб кетади. Кино тасмасидаги кадрни тўхтатиб, ортга қайтариш мумкин. Бироқ тушдаги манзарани ҳар қанча уриниб ҳам хаёлда тиклаб бўлмайди. Қизиги шундаки, тушдаги манзаралар баъзан кутилмаганда ҳаётда юз бериб қолади. Бу эса уйқунинг, унда кечадиган тушинг руҳ билан боғлиқлигидан далолатдир.

Гуноҳкор кимсалар кўпинча кўрқинчли туш кўради. Чунки кўнгилдаги ёмон ният, бузуқ фикрлар киши ухлаганида унинг ботинида галаён кўтаради. Манманлик қилиб бошқаларга озор етказган, маишатга ружу қўйиб, ахлоқий бузуқлик кўчасига кирган, мол-дунёга берилган кишилар хотиржам ухлай олмайди.

Кундалик турмушдаги кўнгилсизлик ва можаролар кўпинча тушда намоён бўлиб, айқаш-чўйқаш ҳолда кишини ваҳимага солади. Кейинчалик ушбу ҳодисалар ҳаётда ҳам ўзига хос кўринишда воқе бўлади. Эсингиздами, Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида ота-она орзуси, кундошлар можароси, рақиблари хуружидан азият чеккан Отабекнинг туши баён этилади: “Отабек туш кўрар эди: “Чаманда гуллар очилган эмиш. Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... У ранго-ранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш... Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб, ёвга қарши чиққан эмиш... Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса, бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаётган эмиш... Бу ҳолда ўзини унутган ва қўлидаги ханжари билан сигирга югурган эмиш... Сигир эмас — сарик сочли алвасти эмиш... Дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушган эмиш... Дунёни қоронғулик босган эмиш...” — чўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб ётган Зайнабни кўрди. Ҳалиги босинқирашдан юраги гуп-гуп урар ва вужудини тер босган

эди. Секингина ўнг ёнига ағдарилиб, ҳовли томонга қараб ётди. Унинг ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи оҳистагина очилиб, яна ёпилди” (А.Қодирий. *Ўтган кунлар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 376-бет*).

Отабек кўрган тушдаги манзара кейинроқ фожиавий тарзда ҳаётда воқе бўлади. Зайнаб кундоши Кумушни захарлайди. Отабек севгилисидан айрилади, Зайнабни талоқ қилиб, ҳайдаб юборади. Бир йилдан сўнг Тошкентга келиб кечкурун ёлғиз ўзи Кумушнинг қабрини зиёрат қилгани борганида у ерда “ярим-яланғоч мажнуна Зайнаб”га дуч келади. Абдулла Қодирий романнинг айна ўрнида ҳам юксак санъаткорлигини кўрсатади. Адиб “Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш”, дейди. Бу билан Отабекнинг тақдиридаги фожиаларга асосий сабабчилардан бири онаси бўлганини, Юсуфбек ҳожи эса, ўзи хоҳламаган ҳолда, Ўзбек ойимнинг орзу-истакларига ён босганини таъкидлайди.

Романда Зайнабнинг портрети “Ўн етти ёшлар чамали, кулча юзли, оппоққина ўртача хуснли” (162-бет); “қиска бўй, гўштдор ва оқ танли” (361-бет) деб тасвирланган. Отабекнинг тушида эса “гулзорни босиб, янчиб ўтлаётган сигир”, “сигир эмас — сариқ сочли алвасти” кўрингани айтилади. Бу белги ва сифатлар эса Зайнабнинг ташқи кўринишига тўғри келмайди. Шунинг учун Отабек ҳам, китобхон ҳам “сариқ сочли алвасти”га унчалик эътибор бермайди.

Адабиётимиздаги яна бир машҳур асар “Улуғбек хазинаси” романида тожтахтни эгаллаш илнжида отасининг ўлимига сабабчи бўлган шуҳратпараст шаҳзода Абдуллатифнинг туши бундай баён этилади:

“Шаҳзода туш кўрди. Гўё у Кўксаройда, ҳарамхонага ёндош, ўрдадай кенг, муҳташам хонада катта базми жамшид кураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой маҳрамлари, шаҳзоданинг энг яқин мурақаблари йиғилган эмиш. Баковуллар олтин баркашларда таом тортишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машҳур созандалар дилрабо куйлар чалар-

миш, хонанинг тўридаги ҳарир парда орқасида эса хиромон айлаётган нозанинлар зеб-зийнатларини ёқимли жанранглатиб, нозу карашмалар билан минг муқом қилармиш... Тўсатдан амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шаҳзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармиш:

— Ушланглар, бу фитначи! — деб бақирармиш. — Бу каззоб доруссалтанатда яшириниб, бизга чоҳ қазиб юргандур!

Тўрда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шаҳзодага юзланиб, яна таъзим қилармиш.

— Пуштипаноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садоқати зоҳир қулингизмен! — дермиш.

— Содик қулим бўлсанг, қайларда юрибсен, баттол? — деб бақирар эмиш шаҳзода.

— Садоқатли зоҳир қулингиз сиздай валинеъмат пуштипаноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Бу кун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз, барча гурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай энгил тортасиз, давлатпаноҳ! — Амир Жондор шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақирармиш, хонага дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кўтариб, нотаниш бир навкар кириб келармиш. Амир Жондор унинг кўлидан баркашни олиб, шаҳзодага узатармиш:

— Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпаноҳ!

Шаҳзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш!.. Баркаш кўлидан тушиб, қонга бўялган боши ерга юмалаб кетармиш...” (О.Ёкубов. *Улуғбек хазинаси. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 301-302-бетлар*)

Киши тушидаги воқеаларни худди ўнгидаги сингари аниқ-тиниқ тасаввур қилолмайди. Чунки санокли лаҳзалар ичида тасаввурда намоён бўладиган тушдаги ҳодисалар худди шундай тезликда хотиранинг қайсидир пучмоғига яшириниб олади. Натижада уларнинг аниқ манзарасини эслашга улгуриб бўлмайди.

Тушда кечган воқеаларнинг айрим нуқталарига маълум муддат эсда туради. Киши шу асосда тушида кўрган воқеаларни тахминан айтади. Шунинг учун ҳам туш айтилаётганда “эмиш” сўзи кўп қўлланади. Тушда кўрганлари айтиб бераётганлари билан айнан бир хил эканига ҳеч ким кафолат беролмайди. Негаки, уйқусида кечган фаройиб воқеаларга кишининг ўзи қаттиқ ишонмайди. Туш айтилганда бошқаларнинг эътиборсиз, бепарқ қараши ҳам шундан бўлса керак.

Одам ухлаганида моддият олаמידан руҳият оламига ўтади. Аниқроғи, тушда ўнгда кечадиган умрнинг давоми турли рамзлар орқали аён бўлади. Кишилар эса кўпроқ ақл-идрокига асосланиб, манتيқий мушоҳада юритади. Улар кўрган-кечирган, эшитган ва билганларини бири-бирига таққослаб, хулоса чиқаради. Мантиқ ўлчовларига тўғри келмайдиган ҳодисаларга эса унчалик ишонмагани боис тушларига жиддий эътибор бермайди.

Албатта, инсоннинг руҳи билан вужуди ўзаро боғлиқ. Шунинг учун Аҳмад Ясавий “Уйқу танга роҳатдур, вале жонга захматдур”, дейди. Табиийки, дунёда одам зоти борки ҳар куни ухлайди. Лекин инсон уйқудан ҳар доим ҳам ўзи истагандек ҳаловат ололмайди. Бунинг боиси шуки, киши ухлаганда аллақандай куч унинг кундалик амалларини тафтиш-тахлил қилади. Одам тирикчилик баҳонасида турли “кўча”ларга киради, кимнидир алдайди, кимгадир зарар етказиши, нопок ишларга қўл уради. Буларнинг барчаси, шубҳасизки, ҳеч қачон исзис кетмайди. Ҳар бир кишига ҳаром-ҳариш ишлари учун жазо муқаррарлиги тушларида албатта билдирилади.

Қорин оч пайтда ухлаш қийинлиги ҳам инсон руҳи ва вужудининг чамбарчас боғлиқлигидан далолат беради. Чаён чаққан киши ҳам агар овқатланса, оғриқ азобиға қарамай, ухлаб қолади. Аммо оч одам ухлай олмай қийналади. Унинг бутун фикру хаёли қорнини тўйдириш ташвиши билан банд бўлади.

Очлик нафақат одам, барча мавжудот учун мислсиз азобдир. У уйқудан маҳрум қилиши билан ҳалокатлидир. Бальзак “Даҳрийнинг ҳикояси” асарига: “Мух-

тожликда кишига турфа тушлар бахш этувчи уйқу ҳамдард бўлади”, деб ёзади. Ушбу асар қаҳрамони: “Қанақа муҳтожликда яшаётганимни бировларга ҳикоя қилиб беришга тўғри келганида мен кўпинча томоғимга алланарса тикилиб қолгандек ўзимни ноқулай сезардим”, дейди. Тақдирнинг турфа кўргиликлари, турмушнинг беадоқ муаммоларидан қийналган кишининг ҳам ухлаши ва фаройиб тушлар қўриши Худо барча бандаларини бир хилда яратганидан яна бир далолатдир.

Уйқунинг беқиёс неъмат экани, айниқса, ухлаётган чақалоқ чехрасида аниқ намён бўлади. Ором олаётган гўдакни кўрганда ҳар қандай дийдаси қаттиқ одамнинг ҳам кўнгли юмшайди, қалбидаги нозик сезгилар юз-кўзига қалқиб чиқади, кайфияти кўтарилади.

Кўп рассомлар аёл гўзаллигини уни уйқуда тасвирлаш орқали гавлантиради. Чунки ухлаётган аёл чехрасининг маъсумлиги дарҳол диққатни жалб этади ва унинг қалби ҳам бениҳоя беғуборлиги ҳақида тасаввур уйғотади. Абдулла Қодирий ҳам “Ўтган кунлар”да Кумушнинг ухлаётган ҳолатини тасвирлайди. Бу портрет инсон гўзаллигининг энг нафис тасвири сифатида ўзбек адабиётида алоҳида ажралиб туради.

Отабек Кумушга дуч келгач, улар ўртасида инсоний “бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғилдир” (44-бет). Отабек ўзида “жуда оз йигитларга муяссар бўладиган юрак жавҳари” пайдо бўлганини уйқусида билдириб қўяди. Кумуш ҳам Отабек билан ариқ бўйида тасодифан учрашиб қолган, ўзида аллақандай ўзгариш сезади. Бу сирли-сехрли ҳолат уни уйқусида ҳам безовта қилади. Шунинг учун “Унинг қора зулфи пар ёстикнинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғин, қуюқ жингила киприк остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсдан чўчиган каби... тўлган ойдек губорсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланган-да, кимдандир уялган каби...” кўринади (30-бет). Ариқ бўйидаги тасодифий учрашувдан сўнг Отабек ҳам, Кумуш ҳам уйқусида деярли

ўхшаш тарзда ҳис-ҳаяжонга тушади. Бу улар ўртасида руҳий боғланиш пайдо бўлганига ишора эди.

Ёдингизда бўлса, “Алпомиш” достонида ҳам маънан-руҳан бир-бирига яқин Алпомиш, Барчин, Қоражоннинг бир вақтда бир хил туш кўргани таъкидланади.

Машҳур адиб Пауло Коэлонинг “Алкимёгар” асарида “Тушлар — Худонинг биз билан гаплашадиган тили” дейилади (Пауло Коэло. *Алкимёгар. Т., “Янги аср авлоди”, 2004, 28-бет*). Роман қахрамони Сантяго икки марта бир хил туш кўрганини айтиб, тушларни таъбирлайдиган лўли кампирга мурожаат қилади. Кампир эса унга: “Худо сен билан умумбашар тилида гаплашибди... Мен тушларни таъбирлайман, холос, рўёбга чиқариш қўлимдан келмайди. Бўлмаса, кўрардинг, ўз қизларимдан тиланиб, гадойга ўхшаб яшаб юрармидим”, дейди.

Кўп тилларга таржима қилинган мазкур асарда борлиқдаги жамики нарсалар — тошда ҳам, ўсимликда ҳам, жонворда ҳам, ҳатто фикрда ҳам руҳ борлигига урғу берилади.

Туш инсоннинг хоши-истагига алоқадор бўлмаган ҳодиса саналса-да, ҳар бир одамнинг ўзига, феъл-атвориغا боғлиқ ҳолда кечади. Масалан, хафақон (меланхолик) одамлар кўпинча кўрқинчли тушлар кўради. Бепарво (флегматик) кишилар эса тушида ҳам ухлайди ёки овқат ейди. Шунингдек, туш кишининг касбкори, кундалик турмуш тарзи, қизиқишларига ҳам бевосита боғланади. Актёрлар, хонандалар кўпинча тушида чапак чалаётганларни кўради. Ота-онаси кунда жанжал қиладиган болалар уйқусидан чўчиб, кўрқиб уйғонади. Порахўр ва таъмагирларнинг ҳам уйқусида ҳаловат бўлмайди. Тушида уларни кимдир бўғади. Чунки тушлар орқали ҳам қилмиш — қидирмиш экани билдирилади.

Илоҳий китобларда келтирилган “Юсуф қиссаси”да Миср ҳукмдорининг туш кўриб, кўнгли гаш бўлгани, мамла-

катнинг барча сеҳргар ва донишмандларини ҳузурига чақиртириб, кўрган тушини баён этгани ва уни таъбирлашни сўрагани, аммо ҳеч ким бу ишни удалай олмагани ҳикоя қилинади. Агар Худо ҳукмдорнинг кўнглига туш таъбирини билиш истагини солмаганида, у бунга жиддий киришмаганида Юсуф зиндонда қолаверар, Миср ва бошқа юртлардаги эллар қаҳатчилик оқибатида қирилиб кетар эди. Ҳукмдорнинг кўрган тушига бепарволик қилмагани очарчиликнинг олди олинишига сабаб бўлади.

Улуғ ҳинд адаби Робиндранат Тагор “Бизнинг қалбимиз Коинотдан тўхфалар олиб туради”, дейди (*Р. Тагор. Асарлар. Саккиз жилдлик. 8-жилд. Т., Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 297-бет*). Коинот тўхфалари эса айнан ухлаган чоғда келади. Улар тушда намоён бўлади. Оллохнинг танланган бандалари — пайғамбарларга ҳам баъзи ваҳий-хушхабарлар ухлаганида келган. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассаллам ҳам, жумладан, “Оллох таоло бу кеча менга мана бу оятни нозил қилди: “Инсонлар ва Ернинг яратилишида, тун ва куннинг ўрин алмашиб туришида ақл эгалари учун аломатлар борди” (*“Оли имрон” сураси, 190-оят*), деганлар.

Эътибор қилинса, мунаввар тонг қоронғи тун кўйнидан худди суғурилиб чиққандек оҳиста ёришиб келади. Шунинг учун “Алкимёгар” романида “Зулматларнинг зулмати — тонголди зулмати” дейилади (*146-бет*). Тун билан кун талашаётган айни шу пайтда ухлаётган кишилар албатта туш кўради. Бунда кўпинча тушда дилга нохушлик соладиган воқеалар кўринади. Бошқа вақтдаги тушлардан кўра тонгдаги тушлар кўпроқ ёдда қолади ва одамни ўйлантиради. Уйқунинг бу каби сир-синаотлари кўп. Ҳар биримиз вужудимизга яширинган бу каби сирасрорлар тўғрисида қанчалик мушоҳада юритсак, ҳаёт ҳикматларига шу қадар яқинлашамиз. Чунки биз учун олам аввало ўзимиздан бошланади.

ИНСОН ҰЗИНГ, ИНСОН ҰЗИНГ

Саидмурод МАМАШОКИРОВ

YURAKDA TABIAT SOG'INCHI

***

Инсон иродаси ва эркинлиги табиат қонуниятлари олдида мутлақо шартли ҳамда нисбийдир.

***

Менимча, инсон табиат устидан ҳукмронлик қилиш даъвосига мубтало бўлиши билан одамзод умумий инқирозига тамал тоши қўйилган.

***

Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг зарурлигини англамай туриб, “керак эмас” деган хулосага келиш — экологик фожиаларнинг асосий сабабидир.

***

Инсоният тараққиёти шу маромда кетаверса, йирик шаҳарларда тоза ҳаво — кислород билан савдо қиладиган махсус дўконлар очилиши эҳтимоли жуда яқин.

***

Немис олими Эрнест Геккел 1867 йилда “Экология” атамасини фанга киритганида бу тушунча атрофида ҳозиргидек шов-шув бўлишини тасаввур қилганмикан?

Бугунги кунда башарият тараққиётида ўзаро қарама-қарши бўлган икки ҳолат яққол кўзга ташланмоқда: биринчиси — инсон ва жамиятнинг узлуксиз ўсиб бораётган моддий эҳтиёжларини қондириш учун табиатни ўзгартириш ва ўзлаштириш кўламининг тоборо кенгайиши, иккинчиси — одамзоднинг табиий ресурслар чегараланганини англаган ҳолда, уларни муҳофаза қилиш ва ўзгартирилган “сунъий” муҳитга мослашишга интилишидир. Бу ҳолатларнинг иккаласи учун ҳам умумий бўлган қонуният эса, инсониятнинг бу жараёнларни конструктив-рационал ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат этишнинг фундаментал назарий асосларини яратишга ҳаракат қилиши билан боғлиқ.

БМТ маълумотларига кўра, кишилиқ тарихида яратилган ўн беш мингдан зиёдроқ кашфиётнинг 98 фоизи XX асрга тўғри келар экан. Ҳозирги пайтда фан, техника ва технологиянинг шиддат билан ривожланиши туфайли фавқуллоҳда бир қонуният ҳам намоён бўлмоқда. Яъни, одамзоднинг ҳаёт шароитини яхшилаш йўлидаги тинимсиз интилишлари пировард натижада янги-янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу тариқа ҳаётнинг асоси бўлган экологик мувозанатни сақлаб қолиш ҳаёт-мамонт масаласига айланмоқда.

Айниқса, нафақат ён-атрофимиздаги табиий муҳит, балки космоснинг ҳам ифлосланиб бораётгани ҳар қандай ақли расо одамни сергак тортириши, табиатнинг бетакрор мўъжизаларини асраш ҳамда келажак авлод тақдири ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритишга ундаши шубҳасиз.

Анча йиллардан буён экология масалалари билан қизиқиб келаётган тадқиқотчи, қолаверса, ўзини она табиатнинг бир бўлаги дея билган инсон сифатида мен ҳам бу ҳақда кўп ўйлайман, кўнглимни безовта қиладиган фикрларни қоғозга тушириб бораман. Албатта, бу фикрларда қатъий изчиллик бўлмаслиги мумкин. Лекин улар бугунги куннинг экологик муаммолари ҳақида яна бир бор ўйлаб кўришга туртки берса, ажаб эмас. Шу ниятда уларни сиз, азиз журналхон ҳукмига ҳавола этишга журъат қилдим.

* * *

Одамларда табиат қонуниятлари асосида яшаш интизомини шакллантирмасдан туриб, ижтимоий ҳаёт тартиботларига бўйсуниб яшаш маданиятини вужудга келтириб бўлмайди.

* * *

Гуманизм тушунчасининг мазмуни табиатга инсоний муносабат орқали муайянлашади ва универсал хусусият касб этади.

* * *

Гуманистик муносабат тушунчаси фақат инсонга эмас, балки у яшаётган табиатга ҳам тааллуқли бўлса, реал мазмун касб этади.

* * *

Илмий адабиётларда ноосфера, яъни “ақл қобиғи” шаклланиши ҳақида кўп рақаб оптимистик фикрлар билдирилмоқда. Лекин, ҳозирги кунда дунёда инсон фаолияти таъсирида кечаётган воқеа-ҳодисалар соғлом ақлга тўғри келадими, деган риторик савол жавобсиз қолмоқда.

***

Болани ота-онага, ватанга садоқатли этиб тарбиялашнинг энг қулай, энг самарали воситаси — табиатга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашдан иборат, деб ўйлайман.

***

Табиат гўзаллигини чин дилдан ҳис этиб, ундан ҳайратга тушмаган кишида экологик онг ва маданият нима қилсин?!

***

Барча ирк, миллат, дин вакилларининг экологияни олий қадрият ҳисоблаб, унинг атрофида бирлашиши муқаррар ва бундай даврнинг яқинлигига шубҳа йўқ.

***

Минг афсуски, табиат трагедиясида инсон “бош қахрамон” ролини ўйнамоқда.

***

Экологик инқироз — табиатга нисбатан гуманистик муносабат танқислигининг оқибати эмасмикан?

***

Инсоннинг яхши яшаш истагидаги сазй-ҳаракатлари доим ҳам ўзини оқламаслигини экологик муаммоларнинг кескинлашиб бораётгани тобора яққол кўрсатмоқда.

***

Одамзод табиатидаги ёвузликнинг пировард оқибати экологик вазиятнинг кескинлашувида намоён бўлади.

***

Инсоният тарихини икки даврга ажратиш мумкин. Биринчиси — табиат инсон учун, иккинчиси — инсон табиат учун хизмат қиладиган замон. Менимча, биз ҳозир биринчи босқичда яшамоқдамиз.

***

Менимча, башариятнинг мақтанишга арзийдиган ишлари рўйхати бошида экологик фаолияти туриши керак.

***

Ёшлигидан табиатга меҳр-шафқатли қилиб тарбияланган инсон ҳеч қачон ёвузликка мойил бўлмайди.

***

Инсонга олам-олам завқ-шавқ берадиган гўзал капалаклардан етадиган ҳар қандай зарар кечирилишга муносибдир.

***

Ерни, сувни авайлаган дехқон буюк маданият соҳибидир.

***

Ватанпарварлик тушунчаси инсон яшаётган ижтимоий маконнинг табиатини севишни ҳам тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, экологик фаолият ватанпарварликнинг асосий шартларидан бири бўлмоғи керак.

***

Юрак хуружи, саратон, ичбуруғ ва бошқа экологик касалликлар авж олган дунёда яшайдиган бўлсангиз, унинг кенглигидан нима фойда!

***

Жаҳонда миллиардер ва мультимиллиардер бойларнинг кўпайишига мутаносиб тарзда табиат қашшоқлашиб бормоқда.

***

Табиатни муҳофаза қилишга лоақал озгина хисса қўшган кашфиёт, ҳеч шубҳасиз, буюк кашфиётдир.

***

Инсон табиатидаги мақтанчоқлик, манманлик ва калондимоғлик каби иллатлар унинг табиатга муносабатида, айниқса, очиқ кўринмоқда.

***

Табиат ўзига нисбатан хиёнатни кечирмайди.

Инсоннинг табиатга нисбатан хуш муносабати — одамийликнинг энг буюк белгисидир.

***

Инсон характеридаги такаббурликларнинг энг даҳшатлиси — табиатга нисбатан такаббурликдир.

***

Яқин келажакда эзгуликнинг мезони инсоннинг табиатга экологик онгли, маданий муносабатида намоён бўлса ажаб эмас.

***

Экологик тизимга зарар етказиш эвазига эришилган бахт — келажак авлод бахтсизлигининг бошланишидир.

***

Инсон табиатдан бирор нарсани тилаб ёки зўрлик қилиб олиши мумкин. Инсоф билан олса, унинг мурувватига сазовор бўлади, зўрлик қилиб олса — қаҳр-ғазабига дучор бўлади.

* * *

Одамдаги сабр-қаноат, аввало, унинг табиат маҳсулотларига эҳтиёжини жиловлашида намоён бўлади.

* * *

Ҳаёт учқуни бўлмаган табиий муҳитда санъатнинг буюклиги ўз жозибасини йўқотади.

* * *

Табиатни ҳис қилиш ва ундан завқланиш даражаси санъаткорларни маънавий юксалтиради.

* * *

Яқин келажакда ҳар қандай гуманистик сиёсатнинг моҳияти, мезони муқаррар равишда экология билан боғлиқ бўлса ажаб эмас.

* * *

Табиатдаги уйғунликни бир вақтнинг ўзида кўз, ақл ва қалб билан кўриш бахтига ҳамма ҳам муяссар бўлолмайди. Муяссар бўлганлар — буюк санъаткордир.

* * *

Айрим нарса ва ҳодисаларни кўриб мўъжиза деймиз. Ваҳоланки, табиатда мўъжиза бўлмаган нарса ва ҳодисанинг ўзи йўқ, фақат биз уларнинг мўъжизалигини билмаймиз, холос.

* * *

Инсон табиат устидан ҳукмронлик қилиши учун унинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларига бўйсунмоғи лозим.

* * *

Инсоннинг фикрлаш доираси қанча тор бўлса, дунё унга шунчалик кенг, ҳатто чексиз бўлиб туюлади. Ваҳоланки, замонавий космик кема сайёрамизни атиги 18 дақиқа ичида айланиб чиқади.

* * *

Инсон табиат устидан ҳукмронлигини эълон қилиши билан табиат унинг устидан ҳукм чиқаришга киришган шекилли.

* * *

Табиатда табиат учун ҳам, инсон учун ҳам керак бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ. Биз уларнинг кераклигини фурсат ўтганидан кейингина англай бошлаймиз.

* * *

Одамнинг узоқ умр кўриши, шубҳасиз, катта бахт. Лекин, шу умрни соф экологик муҳитда ўтказганга нима етсин!

* * *

Агар инсоннинг ақл-заковати дунёни шу ҳолатга олиб келган бўлса, ақлсизлиги қандай оқибатларга олиб келар экан?!

* * *

Инсон ўзи яшаётган муҳитни ифлослантириб, экологик вазиятни кескинлашти-
раётган бир замонда ўз фаолиятининг оқилона ва самарали эканига даъво қилишга
хаққи борми?

* * *

Инсон ҳаёти учун зарур нарсаларнинг барчаси табиатдан қарзга, омонатга
олинади, вақти келиб уларни узишни ҳам унутмаслик керак.

* * *

Одамзоднинг табиатга қилган ҳужуми унинг мағлубияти билан якун топади.

* * *

Инсоннинг энг катта илллати манманликдир. Агар бу табиатга нисбатан бўлса,
унинг оқибати янада дахшатлидир.

* * *

Ер юзининг бирор қисмида саҳро ўзлаштирилса, сал фурсатдан кейин бошқа
бир гуллаб-яшнаган ҳудудда ўша ўзлаштирилган майдонга тенг чўл пайдо бўлади.

* * *

Инсоннинг ақл билан иш тутмаслиги энг катта иллат бўлиб, барча қулфатларнинг
бош сабабчисидир.

* * *

Менга баъзида глобал миқёсдаги инқирозлар инсоннинг эркинликдан эсанкира-
ши натижаси бўлиб туюлади.

* * *

Инсон ўзидаги ҳайвонларга хос ваҳшийлик майлларини бартараф қилмасдан
туриб ҳеч бир нажот топа олмайди.

* * *

Инсон ақлининг ўсиши глобал ҳалокатларнинг олдини олиш учун имкониятдир,
лекин кафолат эмас.

* * *

Инсоният тарихидаги фавқулодда қонуниятлардан бири шуки, одамзод ривожла-
ниши билан табиатнинг аҳамияти ортиб бораверади.

UMRNING HAR ONI — FALSAFA

***

Манфаатни бурч ва масъулиятдан айри тушуниш ёки шунга мойил бўлиш инсонни эзгуликка эмас, аксинча, худбинликка бошлайди.

***

Тарбия фақат ўрганиш эмас, ўрганганига амал қилиш ҳамдир. Шундагина у мева бериши мумкин.

***

Бахтсизлик — бахтни англамасликда.

***

Ишончсизлик, тобелик ва танбаллик — омадсизлик гаровидир.

***

Сухбатдошингнинг “мен”и бўлса, унинг суҳбатига шошил.

***

Фариштага ўхшашга интилиш “йўқлик” аломатидир.

***

Ўз қадрини билмаган одам қадрни тушунмайди.

***

Ҳаддан зиёд нарсага интилиш керагидан ортиқ ташвиш келтиради.

***

Бахтга интилиш — яхши, интилмаслик — ёмон, унга тобе бўлиш эса бахтсизликдир.

* * *

Адолат тўғрисида гапириш унга амал қилишдан кўра
осонроқ.

* * *

Адолатга эришмоқ учун у ҳақда сўзлашнинг ўзигина
кифоя эмас, унга етишиш йўлларини билиш, бу борада
қатъият кўрсатиш ҳам зарур.

* * *

Мен ҳақимда қандай тасаввурда бўлсалар, хотиралари-
да шундайлигича қолишни истайман.

* * *

Билмаган одам ҳақида гапириб, гуноҳга ботишдан кўра сукут сақлаган
афзал.

* * *

Кулиш фақат тиржайиш эмас. Инсон жиддий қиёфаларда ҳам қалбан табас-
сумга мойил бўлиши мумкин.

* * *

Дўстим ҳам ўзим — душманим ҳам.

* * *

Бугун сизга дўстман деган одам эртага душманга айланиши эҳтимолини
унутманг.

* * *

Дўстдан ажралиб қолишни истамасанг, ўзаро муносабатда меъёрни
сақла.

* * *

Яшаш — бу фаолиятда бўлиш, ўзгаларга наф етказиш ва шу орқали ўзингга
ҳам фойда келтиришдир.

* * *

Туғилган чақалоқнинг йиғиси янги муҳит таъсирига илк жавобидир.

* * *

Инсон дунёга келганда йиғлаб туғилиши табиий, лекин бу дунёдан йиғлаб кўз
юмиши ожизликдир.

* * *

Умр қисқа ва узун. Унинг қисқалиги бу дунёда ҳеч нарса қолдирмасдан, изсиз яшашда намоён бўлади. Узунлиги сен қолдиришга муваффақ бўлган эзгу амаллардир. Бу ҳол умрнинг давомийлигини таъминлайди.

* * *

Фақат қорин ташвишида юрган кимсага эмас, инсонийлик ва қадр-қимматни юқори қўйган одамга ҳамроҳ бўл.

* * *

Ёлғизлик фақат ёлғиз қолиш дегани эмас.

* * *

Ўзига бино қўйган “манман” одатда кўнгли тор ва инжиқ бўлади. Сухбатдошининг доимо сукут сақлаб, фикрини маъқуллашини, олқишлаб туришини истовчи бундай ножинсдан узоқроқ юрган маъқул.

* * *

Ўзини баҳолашни билган одам ўзгаларни ҳам қадрлашни унутмаслиги керак.

* * *

Ҳамманинг кўнглига йўл топиш маҳол. Ҳеч кимнинг кўнглига йўл топа олмаслик эса — фожиа.

* * *

Манфаатни англаш фақат ўз фойдасини ўйлаш дегани эмас.

* * *

Инсон яхши фазилатларини камолга етказиш, қусурларидан холи бўлиш йўлида мудом курашиб яшамоғи даркор.

* * *

Қусур ҳаммада ҳам бор, муҳими, унинг фазилат эмаслигини унутмасликдир.

* * *

Фазилат билан разолат мудом рақобатдадир. Инсоннинг ким экани улардан қай бирига мойиллиги билан белгиланади.

* * *

Ёшлик латофатини зеб-зийнат ёрдамида сақлаб қолиш маҳолдир.

* * *

Табийлик энг ноёб гўзалликдир.

* * *

Муаммо қуруқ гап билан ҳал бўлмайди, уни ечиш үчун хоҳиш, сўз ва амал бирлиги зарур.

* * *

Ўз қадрини билган одам, айримлар наздида, инжиқ ва қайсар бўлиши мумкин. Чунки, у жоловини бировга бериб қўймайди.

* * *

Билмасдан ёмонлик қилсанг, Худо ҳам кечиради, қасддан қилинган ёмонлик эса жавобсиз қолмайди. Ҳаёт йўли — бунга иқрор бўлишдан бошқа нарса эмас.

* * *

Вақтинг тез ўтаётганига куюнма. Бу сенинг меъёрида банд эканинг аломатидир. Вақт ўтмаётганидан нолиган одамга ачинмоқ керак. Бундай одам мақсади аниқ бўлмаганлар тоифасидандир.

* * *

Олдин ўйлаб кейин гапирмоқ лозим. Олдин гапириб кейин ўйлайдиганлардан узоқ юрган маъқул.

* * *

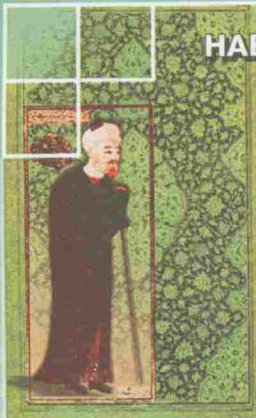
Қўлдан келадиган ва кўнгил буюрган ишни қилмоқ керак. Қўнгил ва қўл эгизакдир.

* * *

Юксак маданият — миллий ва умуминсоний ғоялар уйғунлигидир.

Кечаги замонда “даҳо”лардан ҳадеб иқтибос оладиган, уларнинг “доно фикрлар”ини чайнаб юрадиган тоифа файласуф аталарди. Эгизак кўчирмалар мақоладан мақолага, асардан асарга ўтар, бу эса худди шундай қолигдаги “фалсафа”га замин бўлгувчи эди. Хайриятки, фикр эркинлиги замони насиб этди...

Бугун маълум бўлдики, фалсафа — асарда қалаштириб иқтибос келтириш дегани эмас, ҳаётга теран назар солиш, лўндагина сўз билан катта ҳақиқатларни айтиш, бошқаларнинг ҳаёлига ҳам келмаган оҳорли хулосалар чиқариш илми экан. Профессорлар Саидмурод Мамашокиров ва Ибодулла Эргашевнинг ушбу саҳифалардан жой олган фалсафий мушоҳадалари ана шундай фикрлашга интилиш кучаяётгани ифодасидир.

"TALX MAYDIN, SOҒIYO..."

Талх майдин, соқиё, топти чучук
 жоним ҳаёт,
 Эй басо макруҳқим, зимнида бир
 беҳбуд эрур.

Ҳазрат Навоий шеъроятида ҳаётий ҳақиқатлар фалсафий-ирфоний мулоҳазалар, рамз ва ишоратлар, тимсол ва ташбеҳлар воситасида баён этилади. Асрлар давомида тадрижий ривожланиб, турли рангу оҳанг касб этган образлар ҳамда сўз ва истиорали ибораларнинг маъно қатламлари кенгайиши, уларнинг муайян бир байт ё шеърда айнан қайси маънода келганини тўғри англаш учун фақат шеърий матннинг ички талаби ёхуд бош моҳиятинигина ҳисобга олиш етарли эмас. Бунинг учун турли луғатлар, диний, илмий, бадиий асарларга ҳам мурожаат қилишга тўғри келади; айти пайтда, бу асарлардаги маълумотларга таянишда шоирнинг эътиқоди, дунёқараши, руҳий оламини ҳам ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда, шоир кўзлаган мақсаддан узоқлашиб, зоҳирий ва тесқари хулосалар чиқариш ҳеч гап эмас.

Қуръони каримнинг "Бақара" сураси 219-оятда бундай деб буюрилган: "Сиздан арақ (ичкилик) ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: "Буларда катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор..." Байтнинг иккинчи мисраси бу оятнинг шоирона талқини сифатида вужудга келгандек туюлади. Мазкур оят ва байтнинг бирламчи мазмунига таяниб, хулоса чиқариш мумкинки, бу байт риндона оҳангга эга бўлиб, Навоий майни ҳаётбахш неъмат сифатида куйлаган ва далил сифатида юқоридаги оят мазмунига ишора қилган. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор: ичкилик ҳақида Оллоҳ таоло томонидан уч бора оят нозил бўлган. Уларнинг

биринчиси юкоридаги оятдир. Иккинчиси — “Нисо” сурасининг 43-оятда бундай дейилган: “Эй мўминлар, токи гапираётган гапларингизни билишингиз учун маст ҳолингизда намозга яқин келманглар”. Бу оятда ичкиликнинг ҳалол-ҳаромлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Чунки ислом келган даврда ичкилик ичиш, қимор ўйнаш каби иллатлар жамият ҳаётида чуқур илдиз отган эди. Шунинг учун Куръонда булар дафъатан ҳаром қилинмади, аввало, одамларга бу ишлардан келадиган фойда-зарар кўрсатилиб, сўнгра муносабатлари ўзгартирилди. Буюк Куръон ҳаром-харишни мусулмонларнинг қўлидан тортиб олишдан аввал, кўнгилларидан суғуриб олди. Кейинроқ “Моида” сурасида ичкилик ҳаромлиги ҳақидаги қатъий оят (ҳукм) нозил бўлди: “Эй мўминлар, арақ (маст қиладиган ичкилик) ичиш, қимор (ўйнаш), бутлар (яъни уларга сиғиниш) ва чўплар (яъни чўплар билан фолбинлик қилиш) шайтон амалидан бўлган ҳаром ишдир. Бас, нажот топишингиз учун ҳар биридан узоқ бўлингиз!” (90-оят).

Бу ҳукм билан ичкилик ичиш, шунингдек, оятда келтирилган бошқа амалларга доир бурунги ҳукмлар бекор бўлди. Навоий бу ҳукмдан хабардор бўлатуриб, ичкиликни васф этиши мумкинмиди? Йўқ, албатта. Навоий “бода”си ўзга бир майхонадандир:

*Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Кашф ул-асрор”ида майнинг зарарлари кўп, аммо фойдаси ҳам борлигидан хабар берувчи оятнинг ирфоний тафсирида бундай дейилган: “Ғафлат аҳли шароби ва уни ичганларнинг оқибати оятда қандай зикр этилган бўлса, шундайдир. Аммо, Илоҳий, Ер юзида шундай бандаларинг ҳам борки, маърифат бодасидан сипқорурлар ва муҳаббат жомидан мастдирлар. Ул шароб ҳақиқатидан бўлак ҳеч нарса йўқ, чунки бу дунё зиндондир; аммо зиндон бўлса ҳам ўткинчи — фоний зиндон эрур. Ҳарҳолда, ҳозир бўл (яъни маърифат шаробидан қудрат ва имконинг борица баҳраманд бўл), эртага руҳ бирлашуви ва ҳамда Ҳабиб ва Муҳиб висолининг абадий дамлари сенга интизордир”.

Биз ўрганаётган байтда белги — очкич вазифасини бажарувчи сўз “макруҳ” калимасидир. Кўриб чиққанимиздек, бу сўзнинг “Бақара” сурасидаги ичкиликнинг “катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалари бор”лиги тўғрисидаги оятга алоқаси йўқ. Имом Бухорийнинг “Ал-жомийъ ас-саҳиҳ”ида ушбу ҳадисни ўқиймиз: “Жаннат макруҳ қилиниши қийин бўлган нарсалар билан ўралгандир ва дўзах иштиёқ оловини кучайтирадиган нарсалар билан ўралган.” Демак, маърифатнинг “талх майи” руҳга ҳаёт бағишлайди, абадий ором топиш маскани — жаннатга йўл қидиришда ёрдам беради. Навоий талқинида, фақат маърифатли инсонгина жаннат аҳлидан бўлиши мумкин. Жаҳолат ва худбинликка мубтало кимсалар эса бу абадий саодатдан бенасибдир.

Олимжон ДАВЛАТОВ

JAMIYAT VA SAMIMIYAT

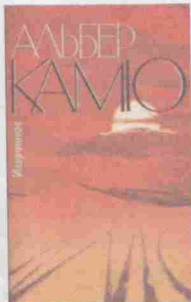
ULUG'BEK HAMDAM

MUTOLAA QILADI

Альбер Камю. Посторонний. Москва, “Правда”, 1989.

Инсон ўз фикр ва ўйларида доим самимий бўлса, нима бўлади? Аслида ҳам шундай бўлиши керак эмасми? Бир Америка фильмида ғайритабиий ҳодиса юз берадию эркак қахрамон аёлларнинг ботинидаги орзу-ўйларини “ўқий” бошлайди. Натижада у ҳамма аёлларга, жумладан, ўзи ишлайдиган каттагина корхона бошлиғига ҳам ёқиб қолади. Чунки қахрамон рўбарўсидаги аёлнинг ичидагисини билиб олиб, шунга яраша муомала қилади-да. Лекин ҳаётда кишининг ботинидаги ўй-кечинмалар бошқаларга ошкор бўлиб турсачи? Дейлик, ишхонангиздасиз — эшикдаги қоровулдан тортиб лифт ёки коридорда учрайдиган қанчадан-қанча ҳамкасбларингиз билан юзма-юз келаркансиз, улар ҳақидаги бутун фикрларингиз, ўйларингиз шундоққина очик қарта мисол уларга аён бўлиб бораверса, тасаввур қилинг, нима бўлади? Албатта, қиёмат кўпмайди, учинчи жаҳон уруши ҳам бошланмас, аммо сизга бўлган муносабат кескин ўзгаришига шубҳа йўқ. Ҳатто ишдан ҳайдалишингиз ҳеч гап эмас. Хўш, нега? Чунки сиз “овоз чиқариб” фикр юритдингиз. Сийратингиз сувратингизга айланди...

Альбер Камюнинг машхур “Бегона” киссаси қахрамони Мерсо ана шундай қилган эди. Шу боис тақдир унга қаттиқ келди. Йўқ, у ишдан ҳайдалмади, бошлиқдан дашнон эшитмади, ҳамкасблари билан сен-менга бормади. Бор-йўғи — ўлимга ҳукм этилди. Самимият учун тўланиши мумкин бўлган “арзимас” товон бу, тўғрими?..

Мен ҳеч бир асарни “Бегона”ни ўқиганимдек бот-бот ўқимаганман. Негадир Мерсонинг кайфияти, дунёқараши ва оламга муносабати кўнглимга яқин туюлади. Айрим шарқлик ўқувчилар уни худосизликда айблайди. Эътиқодсиз, дея қўллари бигиз қилишади. Лекин XX аср психоанализм илми айтадики, энг ашаддий диндор кўнглининг туб-тубида даҳрийлик ётармиш. Бундай одам даҳрийлик ботқоғига ботиб кетмаслик чорасини излаб ўзини ғоят диндор қилиб кўрсатаркан, даҳрийлик ҳуруж қилганда жазавага тушармиш ва ҳоказо. Энди ана шу назарияни тескари ўгириб кўрайлик: Мерсонинг даҳрийлиги замирида нима бор? Умуман, диндор ва даҳрий қандай фарқланади, буларни ажратишнинг аниқ мезонлари нималардан иборат? Йўқ, мен Мерсодан диндор ясамоқчи эмасман. Асло. У қандай бўлса, шундай қабул қилмоқчи, шу ҳолида тушунмоқчиман, холос.

Мерсо ўзининг кайфияти ва яшаш тарзи билан, ўй-хаёл ва амаллари билан, назаримда, XX аср Оврूपоси зиёли қатламини, умуман, ҳамма замон ва маконларда дунёга келиб-кетгувчи Фикрловчи кишини ёдга солади. Мерсо ана шундай камсонли одамларнинг ўзига хос образи. Муттасил фикрлаш орқали ўзининг — инсоннинг маънавий сарҳадларини теран англаган, тушунган, айни чоқда дуч келган ҳақиқатига кўникмаган, аксинча, унга нисбатан юрагида битмас-туганмас Исён олови билан яшагга маҳкум этилган Жабрдийда киши образи.

У ҳақда сўзлар ёки ёзар экан, ўзбек олимлари негадир ахлоқ посбони ва диний қадриятлар ҳимоячисига айланиб қолади. Бундай мартабанинг “ўқ ўтмас ва қилич чопмас” тўнларига бурканиб олган олим ҳеч қачон яланғочнинг асл ҳолини англаб етмайди. Чунки Мерсо, назаримда, маданий, ахлоқий ва диний либоси бўлмаган киши! Шунинг учун ҳам Мерсонинг зиддиятли қалбини тушуниш учун унга барча либосларни ечиб, инсон ўлароқ яқинлашиш керак. Савол туғилади: маданий, ахлоқий ва диний қадриятларсиз инсон инсонми? Ҳамма гап шундаки, уларнинг биронтасини асосий ва ягона мезон қилиб олмаслик лозим. Ҳар қандай қадрият замонлар ўтиши билан яроқсиз ҳолга келиши ёки таҳрирталаб бўлиши мумкин. Бас, шундай экан, инсоннинг қалбига яқинлашар эканмиз, нега эрта-индин ўзгариб кетишга маҳкум қадриятларни бош мезон қилиб оламиз, уларга суянамиз? Мана шу маънода Мерсо ҳеч қандай қадриятга орқа қилмайди. Либос киймайди. Унинг қалби яланғоч. Барча тадқиқотчилар Мерсонни ана шу “яланғочлик” учун танқид қиладди. Аслида у бугун бор, эртага эса (масалан, 100 ёки 500 йилдан кейин) ўзгариб кетадиган қадриятларни байроқ қилишни истамайди. Натижада, у нимани ўйласа, шуни гапиради, кўзбўямачилик қилмайди, ростини айтади-қўяди. Бироқ бу дунёда — одамлар орасида самимий бўлиш ҳам таҳликали экан. Мерсо ўз самимияти учун дорга осилишга ҳукм этилади. Самимияти учун жамият ичра бегона саналади. Шунда хаёлга бир фикр келади: хўш, бегона ким ўзи? Наҳотки, ўз виждони олдида турланмаган Мерсо бўлса? Аслида у дили бошқаю иши бошқами ёки қолганларми — атрофдаги одамларми, жамиятми?.. Камю ўқувчини ана шундай дилемманинг чоғига отиб юборади...

Лекин жамият ўзига ўхшамагани, ҳамма риоя қилиб келган ахлоқ нормаларига уйғун ҳаракат қилмагани учун Мерсонни бегона деб билади. У иккита арабни аффе́кт ҳолатида отиб ўлдиргани учун эмас, балки онасининг ўлими куни йиғламагани, шу куни эски таниши — Мари деган қиз билан чўмилгани, у билан эркак-аёл

муносабатига киришгани боис суд қилинаётгандек кўринади. Судда унинг қалби жиноятчи деб топилади ва жазо ғоят оғир кўриниш олади — ўлим! Агар Мерсо терговчи билан бўлган савол-жавобларда, умуман, атроф-муҳитга нисбатан муносабатида одамларга ўхшаганда, дили бошқаю тили бошқа бўлганда, суднинг унга раҳм-шафқат этишига умид қилинарди. Бироқ Мерсонинг қўлидан келмайдиган битта иш бўлса, у ҳам носамимийлик эди. Шунинг учун ҳам у онасининг жасади устига келиб ўтирадию ичидан келмагани учун йиғламайди...

“Бегона”да умрнинг бебақолиги, ҳар қандай инсон қисматининг омонатлиги ҳақидаги бадиий ҳақиқат мавжуд. Мана шу “фазилати” учун ҳам баъзилар уни ёқтирмайди. Улар ҳаётни байрам деб атаб, унга ҳар қанча зеб бериб, жилолантиришга уринмасин, алал-оқибатда ҳар қандай комрон кишининг тақдирини бошдан-оёқ битта яхлит полотно устида мушоҳада этиб кўрсангиз, англашиладики, у ҳам трагик. Мерсонинг қисматидан фарқ қилмайдиган саражада фожиаларга тўла. Фақат буни қабул қилиш учун одамларга Мерсодаги самимият этишмайди. Мерсонни метафизикликда, бадбинликда, ахлоқсизликда айблаш мумкин. Бироқ уни ёлғончиликда, кўзбўямачиликда, фирибгарликда, носамимийликда айблаб бўлмайди. У ҳам ер юзини тўлдириб юрган одамлар каби ўзини оқлашга уринганида эди, жамият, суд, одамлар унга хайрихоҳ кўз билан қарар, жазосини енгиллатарди. Лекин у носамимий бўлишни истамайди. Бошига ўлим хавф солиб турганига қарамай, тўғриси айтилади. Назаримда, “Бегона” қиссасининг ўзак моҳияти шу ерда мужассам: ҳар қандай вазиятда ҳам ўз табиатига содиқ қолиш, самимий бўлиш, рост гапни гапириш.

Бадиий адабиётда эътиборга молик ҳар қандай образ ўз қиёфасига эга бўлади. У ана шу қиёфа билан минг йилликлар яратган фикрий қолипларни парчалаб яшайди. Чунки шундай қилгандагина у ўз қиёфасини — менлигини сақлаб қола олади. Назаримда, Мерсо ана шундай — ҳеч бир маданият, ҳеч қайси тафаккур тарзига айнан мос келмайдиган адабий қаҳрамон. Уни шарқлик инсон қабул қилмайди. Негаки, шарқлик, аввало, ўз диний ва дунёвий тушунчаларидан келиб чиқиб ёндашади. Мерсонни ғарблик киши тушуниши ҳам қийин. Демак, у ёки бу маданият инсоният тарихида бир бекат, холос. Биргина бекатнинг об-ҳавоси, кайфияти ва тушунчалари билан адабий асар, ундаги образлар устидан узил-кесил ҳукм чиқариб бўлмайди. Судни эсланг: ундаги ҳакамдан тортиб гувоҳларгача ҳамма-ҳамма ўз дунёқарашидан — муайян маданият кучоғида олган таълим-тарбия даражасидан турибгина Мерсонни шафқатсиз муҳокама қилади. Ҳеч кимнинг ақлига ҳатто Шарқда ҳам энг хос кишиларгина мағзини чақа оладиган — жузъий ирода ва кулли ирода тушунчаси келмайди. Йўқ, гап ибораларда эмас, балки дунёқарашда. Иборалар мағзи инсон дунёқарашига қатига шимилиб кетган бўлиши лозим. Мерсонинг дунёқарашини шундай — у онасининг ўлимига ҳеч бир тадбир билан ўзгартириб бўлмайдиган тақдир деб қарайди. Шунинг учун ҳам майит устида бошқалардек айюҳаннос солмайди. Лекин бундай ўйлай олмайдиган оломон уни суд жараёнида аёвсиз қоралайди. Кўринадики, “Бегона” қиссаси айна чокда дунёқарашлар жанги ҳам бўлиб чиқмоқда. Шу хусусияти билан асар ўқувчиларни ҳам бир неча тарафларга бўлиб ташлайди: дунёқарашлар баҳси давом этади. Мерсонинг қисмати ўйлатади кишини: у жазога мустаҳқимми?..

“Албатта, жазога!” дейди ичдан бир овоз. Ахир, у иккита бегуноҳ одамни отиб ўлдирди (бу ерда мақтулнинг қайси миллатдан эканининг аҳамияти йўқ; у Мерсоннинг миллатдоши — француз ёки ўзбек бўлиши ҳам мумкин). Ушбу мудҳиш жиноятни диний, дунёвий қонун-қоидаларни нари суриб қўйганда ҳам оқлаб бўлмайди. Бунга маданият ва инсон рангининг қандайлиги оқлов бўлолмайди: қотиллик қотилликдир! Ҳеч қандай инсоннинг бошқа бир одамни ўлдиришга ҳаққи йўқ! Гап тамом — вассалом! Демак, жазо юз фоиз адолатли!

“Йўқ, — дея эътироз келади худди ўша ичкаридан (эътибор беринг, асар нафақат одамларни, балки ҳар бир якка ўқувчининг ўзини ҳам ботинан тарафларга

бўлиб ташлаяпти экан!), — жазо адолатсиз! Чунки Мерсони қилган жинояти учун эмас, балки самимияти учун суд қилишди. Жамият ўзига ўхшамагани учун уни ўлимга ҳукм этди. Бу эса адолатли ҳукм эмас! Қолаверса, Мерсо қотилликни кучли аффект ҳолатида амалга оширди. “Аффект ҳолати” илмда киши ўзини ўзи идора қилолмайдиган даражада кучли руҳий босинқираш деб айтилади. Суд Мерсонинг онаси жасади устида йиғламаганини эмас, балки айна мана шундай ҳолатларни ҳисобга олиб ҳукм чиқариши лозим эди. Суд, унинг иштирокчилари Мерсони ўзига, жамиятга бегона деб топади. Аслида, жамиятнинг ўзи ўзига бегона! Ахир, жамият ўзининг табиатига, ўз моҳиятига ўзи Бегона. Асл бегона — ўз виждонига хилоф иш тутувчилар, дили бошқаю тили бошқалардир...”

Кўринадики, Камюнинг олтин асари — “Бегона” қиссаси ўқувчини чинакамига фикр юритишга, дунё, ҳаёт, жамият ва унинг тартиб-интизомларига нисбатан ўз ёндашувини қайта таҳлил қилиб чиқишга ундайдиган асар экан. Суднинг Мерсо устидан чиқарган ҳукми сўнги ҳукм эмас. Ҳақиқий ҳукмни ҳар бир ўқувчининг ўзи — унинг виждони чиқаради.

Антуан де Сент-Экзюпери. Кичкина шаҳзода. **Тошкент, 1986.**

Кизик, бадий адабиётда измларнинг кучи, даражаси ва одамларга таъсири қандай ўлчаниши керак экан? Бу соҳанинг тарихига назар ташласак, гўё ҳаммаси беш қўлдек аён: натурализм, романтизм, реализм, модернизм каби оқимлар инсоннинг дунёни бадий-эстетик ҳис қилиш даври ва даражасига қараб, бири бошқасининг ўрнини олиб келаверган. Бир қарашда оқимлар ўтмиши гўё ҳамма сирни ошкор қилаётгандек. Яъни, вақтида натурализм оқимида ижод қилинган, табиийки, ўқувчи ҳам шу хил асарларни тушунган ва севиб мутолаа қилган. Кейин турмуш тарзининг ўзгариши билан унинг тафаккур тарзида ҳам олдинга силжиш юз берган, натижада бошқа оқимлар пайдо бўлган. Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ҳар бир даврнинг ўқувчиси фақат ўз даврида расм бўлган оқим адабиётини севиб ўқийди. Шундайми?..

“Кичкина шаҳзода” асари менинг қўлимга жуда кеч тушди. Тахминан, қирқнинг остонасида. Шунга қарамай, мен уни такрор мутолаа қилиш эҳтиёжини туйдим. Ичимда нотаниш бир туйғу айтиб турибдики, Худо умрдан қисмаса, ҳали яна унга қайтаман. Хўш, нега? Ахир, асар ўз мазмун-моҳияти ва ифода тарзига кўра бугунги кунда мода бўлаётган оқимдан (масалан, модернизмдан) кўра кўпроқ романтизм руҳига мос-ку! Энг камид асардаги фантастик ифода йўсини бизни шундай хулоса чиқаришга ундаб туради. Қолаверса, асар замонавий эртақдек мутолаа қилинади. Бироқ... Ҳамма гап ана шу “бирок”да!..

Бироқ бугунги кун ўқувчиси ҳам “Кичкина шаҳзода”ни севиб ўқийди. Асар тиллардан тилларга таржима бўлади, қайта-қайта нашр қилинади. Мана шуларни ўйлаб туриб, ўзимча мушоҳада қиламан: демак, асарнинг қайси “изм”да ёзилгани унчалик муҳим эмас, ҳамма гап унинг истеъдод билан ёзилганми, йўқлигида экан.

“Кичкина шаҳзода”, аввало, ер юзида яшаб ўтган, яшаётган ва келажақда яшайдиган ҳар бир киши ҳақида, ундаги болалар ва катталар ҳақида, катта бўлиб қолган болалар ҳақида, катта бўлиб болалигини унутган катталар ҳақида. Унда болалар дунёси билан катталар дунёси бор. Уларнинг зиддияти, мангу кураши мавжуд. Ушбу асар ҳаётнинг мағзи, дунёга келиб-кетишнинг энг муҳим жиҳатлари тўғрисида ғоят жозиб қарашларни ўзига жо этган. Унда инсон ҳаётидаги муҳим ва номуҳим оқимлар жуда таъсирли ифодаланган. Дўстлик, муҳаббат деган тушунчаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг моҳияти, дўст ва кўнгил кўйган киши

учун масъуллик ҳақида оригинал ёндашувлар бор. Асарни мутолаа қилар экансиз, болалик инсон умрининг жаннати эканига шубҳа қилмайсиз. Шунингдек, мутолаа жараёнида ўз ёшлиги, ундан болалигига хаёлан саёҳат қилишни билмайдиган, болалигига элтувчи йўллари кўмилиб кетган кишининг дунёдаги энг бахтсиз инсон экани аён бўлади. Ҳа, “Кичкина шаҳзода” айтадики, чинакам қашшоқ чўнтагида бир мири йўқ киши эмас, йўқ, балки юрагида болалигини олиб юрмаган, уни мангуга йўқотган шўрпешонадир. Чунки эътибор бериб ўқиган бўлсангиз, асарнинг ҳар ер-ҳар ерида катталарга мурожаат қилинади. Кичкина шаҳзода турли сайёралар бўйлаб саёҳат қилади ва деярли ҳамма жойда катталарга рўбарў келади. Бири кимсасиз жимитдек оролда ўзини қирол деб ўйлайди, бошқаси хувиллаган шундай оролда шуҳратпарастлик касалига мубтало. Учинчиси эса ўзини муҳим иш билан машғул корчалондек тутати. Теранроқ мушоҳада этилса, бу бенаволар барча замонлардаги катталарнинг ўзига хос образи бўлиб кўринади. Фақат катталаргина ўзини ана шундай тутати. Биргина корчалонни эслайлик. У ўтириб олиб кечаю кундуз ҳисоб-китоб билан шуғулланади. “Нима қиляпсан?” сўрайди кичкина Шаҳзода. “Муҳим иш билан бандман, номуҳимларига эса вақтим йўқ” дейди у. “Хўш, у муҳим иш нимадан иборат?” деса, “Юлдузларнинг ҳисобини олишдан” деб жавоб беради. Энг қизиғи, ҳисоб-ҳисоб учун эканида. Юлдузларни санаб, буни қоғозга ёзиб, банк галадонига солиб қўйишдан нима мантиқ ва наф борлигини Кичкина шаҳзода шу уриниб тушунолмайти. Умуман, биз, ўқувчилар-чи? Тушунамизми? Ўша бедаво ишбилармон кеча, бугун ва эрта — ҳамма замонларнинг ўзига хос типларининг ёрқин образи эмасми? Ахир, бутун умр фақат пул — ҳисобсиз қоғоз топиб, ниҳоят, бу қоғозларни рақамга айлантириб ўз ҳисобларига ёзиб қўйиб, лекин улардан тузукроқ фойдалана олмай, қандай фойдаланишни ҳам билмай ўлиб кетадиган, кетаётган одамлар ёдингизга тушмаяптими? Шундай одамларга қиёсан Кичкина шаҳзода, бола бўлишига қарамай, ҳаётга маънилироқ муносабатда бўлмаяптими? Ахир, айнан у дўстлиқни, муҳаббатни, оқибатни, табиатни севишни умрининг бош мазмуни дея билипти-ку!

Хўш, агар Кичкина шаҳзода ровийнинг ёшлиги бўлса, демак, дунёда ҳар бир инсоннинг ҳаётида “шаҳзодалик” — болалик даври бўлади. Болалик — подшолик, дейди бизнинг халқ. Кейин-чи? Кейин нега инсон улғайган сайин “куллик” даври бошланади? Нега у ҳисоб-китобга, рақамларга, бойликка, мансабга, ҳукмронликка қат бўлиб боради? Кичкина шаҳзодани эсланг. Ҳар бир оролга бориб, у ердаги катталар билан ҳамсуҳбат бўлгандан кейин “Нега катталар бунақа, нима учун?” деган саволни қайтараверади.

“Кел, менга бир яхшилик қил, яйраб қолай: мени бир мақтагин!” дейди сайёраларнинг биридаги шуҳратпараст. “Мақташга-ку мақтайман-а, — дейди Кичкина шаҳзода хиёл елқа қисиб, — аммо бундан сенга нима наф?” Дарҳақиқат, ушбу асарни ўқиб чиққан ақли расо одам маълум бир вақт (ёки бир умр) ўзига-ўзи савол бериб яшашга одатланади: “Мен нима қиляпман? Бундан бошқаларга бирор фойда борми?” ва ҳоказо. Гарчи одам ўз турмуш йўлида бирон ўзгариш ясамасада, барибир, унинг хаёлида ўрнашиб қолган ана шундай саволлар қачонлардир дунёдаги рост ва ёлгон қадриятларнинг сиру асрори сари етаклаб боришига ишонгингиз келади.

Назаримда, “Кичкина шаҳзода”даги энг таъсирли нуқта — Кичкина шаҳзоданинг кафтдекина сайёрасидаги антика гул ва унга муносабатдир. Шу муносабатда инсонлар ўртасидаги дўстлик, севги, оқибат, масъулият каби туйғуларнинг моҳияти очиб берилган, деб айтгим келади. Менга қолса, жаҳон адабиётида муҳаббатнинг бундан ортиқ ва бундан гўзал таърифи йўқ!

Феруза гул Кичкина шаҳзода сайёрасида ягона эди. У шу гулга ғамхўрлик кўрсата бошлаган эди. Кейин у саёҳатга чиқади. Сафарда экан, феруза гулни тез-тез эслайди, кўмсайди. Бироқ бир куни Ер сайёрасига келиб қолганда тасодифан ана шунақа

феруза гуллардан беш мингтасига дуч келади. Улар бутун бошли чаманзор эди. Шунда “У майса узра юзтубан тушганча, йиглаб юбор(а)ди”. Чунки унинг хаёлидан шундай фикрлар ўтади: “Ўзимга, дунёда танҳо гулга эгаман, деб юрардим, ҳеч қайда унинг тенгию ўхшаши йўқ деб ўйлардим, ваҳоланки, у оддийгина гул экан...”

Бироқ Кичкина шаҳзода шу тушунчасида қолиб кетмайди. Агар қолиб кетганда эди, дунёда гулдан гулнинг, инсондан эса инсоннинг фарқи бўлмасди. Фарқи бўлмадим, демак, қиймати ҳам, қадри ҳам бўлмайди. Чунки дунёда нима кўп, тирик жон кўп: гул кўп, одам кўп. Ҳаётнинг ҳар бир бурилишида ўзингизни яқинларингиз томонидан осонгина воз кечиб кетиладиган миллионлардан бири ўлароқ ҳис этиш оғир — жудаям оғир... Эҳтимол, ана шу оғирликни кўтара олмай Кичкина шаҳзода юзтубан ётиб, йиглаб юборгандир...

Шу аснода Тулки пайдо бўлади ва Кичкина шаҳзодага дўстлик, муҳаббат сирасорини ўргатади. Унинг учун бу нарса гоёя оддий. Фақат кўлга ўргатилган нарсаларнигина билиб олиш мумкин, — дейди Тулки. — Ҳозир одамларнинг бирор нарсани билишга вақти қолмаган. Ҳамма нарсани тайёр дўкондан олишади. Лекин дўст сотадиган магазин йўқ-да, шунинг учун ҳам одамлар энди дўст орттирмайди. Агар дўст орттирмоқчи бўлсанг, мени кўлга ўргатақол!”

Кичкина шаҳзода рози бўлади. Улар дўст тутинади. Бир-бирларини яқиндан билади. Илк суҳбатлардан бирида Тулки: “Қара, буғдой фарқ пишиб ётибди. Мен дон-дун емайман. Фалла билан ишим йўқ. Буғдойзор далаларнинг мен учун ҳеч қандай маъноси йўқ... Сенинг сочларинг ажойиб, тилларанг товланади. Агар мени кўлга ўргатсанг, шундай соз бўладики! Олтин тусли буғдойзор энди менга сени эслата бошлайди. Ва шунда мен бошоқларнинг шамолда чайқалишини яхши кўриб қоламан...”, деган эди.

Биз бир-биримизга ўргансак, бир-биримиз учун дунёда ягона бўлиб қоламиз, дейди у яна бир кун...

Шундай эврилишлардан ўтган Кичкина шаҳзоданинг ўз сайёрасидаги феруза гулига бўлган муносабати ўзгаради. У чаманзорга бориб, гулларга тикилиб дейди: “Сизлар менинг феруза гулимга сираям ўхшамайсиз... Сизлар ҳали ҳеч нима эмассиз, чунки сизларни бирон кимса кўлга ўргатган эмас, сизлар ҳам бирон кимсани кўлга ўргатган эмассиз. Менинг тулким ҳам аввал шундай эди, юз минглаб бошқа тулкилардан асло фарқи йўқ эди. Аммо мен у билан дўст тутиндим, энди у мен учун ёруғ оламдаги ягона тулкига айланди”.

“Гулинг сенга шунинг учун ҳам қадрлики, унга кўнглингни бергансан, — дейди тулки хайрлашиш чоғида, — одамлар бир ҳақиқатни унутдилар. Аммо сен асло ёдингдан чиқарма: кимники кўлга ўргатган бўлсанг, унинг тақдирига ҳаммиша жавобгарсан. Унутма, феруза гулинг учун ҳам жавобгарсан...”

Ушбу асар фалсафасига кўра, дўстлик, муҳаббат деганлари, аввало, бир-бирини билиш, бир-бирига кўникиш... кейин эса ана шундай киши (ёки нарса) учун масъуллик ҳиссининг пайдо бўлиши демакдир. Назаримда, айни ракурсдан туриб қаралганда, фалончининг бошига мусибат тушганда унга кўшилиб юм-юм йиғлашимизу пистончи учун эса “оҳ!” деб кўймаслигимизнинг туб сабаби юз очгандек бўлади.

“Кичкина шаҳзода” қиссаси бир қарашда эртақдек ўқилади, шундай қабул қилинади. Лекин ушбу замонавий эртақда бугунги реал ҳаётимиз, айниқса, катталар ҳаётига доир мушоҳада этиб, мағзини чақиб кўрадиган талай ҳикматлар борки, тушунган одамнинг ақли шошади. Ҳа, қисса бир қарашда адабиёт эмасдек, бошқа бир қарашда эса ундан каттароқ адабиёт йўқдек...

“Кичкина шаҳзода” асари болалик оламига бағишланган ва сўздан бино этилган муаззам ҳайкал!

“Фақат болаларгина нима излаб юрганини билади, — дейди Кичкина шаҳзода, — улар латта кўғирчоққа ҳам юрак-бағрини бериб меҳр кўяди... Шу сабабли боландан кўғирчоғи тортиб олинса, ўқиб-ўқиб йиғлайди...”

Ким билсин, бойлик, мартаба, шон-шухрат каби адоқсиз ҳаваслар гирдобида адашиб юрган катталарнинг бутун уринишларию чекаётган заҳматлари ўша боланинг қўғирчоққа берган меҳри қаршисида чиндан ҳам жудаям арзимасдир...

Жаббор Эшонқул. Эпик тафаккур тадрижи.
Тошкент, “Фан”, 2006.

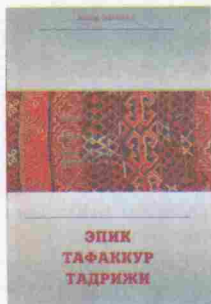
Бошқаларни қўятурайлик, аввало ўзимизни яқиндан танимоқ, билмоқ учун ўз миллатимизнинг кечаги кунига эътибор қилмоғимиз керак бўлади. Бу дегани, миллат босиб ўтган сиёсий-ижтимоий-тарихий йўлни ўқиб-ўрганиш билангина қаноатланиб қолмай, унинг адабий-эстетик, маънавий-руҳий тафаккур босқичларини ҳам теран илмий тадқиқ этишимиз даркор. Чунки санъат ва адабиётда халқнинг руҳияти акс этади. Халқ оғзаки ижоди — эпос эса санъат ва адабиётнинг боши ҳисобланади. Ўз тарихини, ота-боболарининг ким бўлганини билган кишининг буларни билмаган бошқа бировдан жуда катта фарқи бор. Қуръони каримдаги билган билан билмаган ҳеч тенг бўладими, деган мурожаатни эслаб кўринг-а. Жаббор Эшонқулнинг “Эпик тафаккур тадрижи” китоби ўзбек халқининг илдизига — тарихий-ижтимоий, руҳий-маънавий, адабий-бадий ўтмишини илмий ўрганишга бағишланган ана шу йўналишдаги жиддий тадқиқот экани кишини қувонтиради.

Мўъжаз тадқиқот билан танишар экансиз, гувоҳи бўласизки, халқнинг қудрати унинг адабиётида, жумладан, халқ оғзаки ижодида яққол акс этар экан. Бу жиҳатдан ўзбек фольклори тарихига назар ташласак, кўнглимиз тоғдек кўтарилади. Юзлаб халқ дostonларининг турли вариантлари мавжудлиги ва уларни ҳануз бахшилар куйлаб келаётгани китобда миллатнинг чинакам бахти сифатида талқин этилади. Дарҳақиқат, ана шу дostonларда ўзбек миллатининг бадий тафаккури босқичлари акс этган. Ушбу босқичлар моҳиятини илмий теран англаш дегани, миллатнинг дунёни кўриш, қабул қилиш, ўзига хослигини билиб олиш деганидир. Назаримда, бадий тафаккуримиз ривож илдизини қанча яхши билсак, замонавий адабиётимиз табиати, мазмун-мундарижаси ва йўналишлари хусусида ҳам шунча жўяли фикрлар айта оламиз. Биология фани ва умуман, доно табиатнинг уқтиришича, ўз томиридан узоқ тушган ўсимликларнинг танаси заъфарон ва мўрт бўлади. Мана шу маънода “Эпик тафаккур тадрижи” каби тадқиқотлар бугунги эстетик дунёқаршимиз эътиборини қадим илдизга — миллатнинг руҳий-маънавий ўзагига қаратгани билан ҳам ғоят аҳамиятлидир. Зеро, уларни ўқиш ва уқиш орқали биз ўз илдизимизга яқинлашиб бораверамиз.

Мўъжаз тадқиқот билан танишар экансиз, гувоҳи бўласизки, халқнинг қудрати унинг адабиётида, жумладан, халқ оғзаки ижодида яққол акс этар экан. Бу жиҳатдан ўзбек фольклори тарихига назар ташласак, кўнглимиз тоғдек кўтарилади. Юзлаб халқ дostonларининг турли вариантлари мавжудлиги ва уларни ҳануз бахшилар куйлаб келаётгани китобда миллатнинг чинакам бахти сифатида талқин этилади. Дарҳақиқат, ана шу дostonларда ўзбек миллатининг бадий тафаккури босқичлари акс этган. Ушбу босқичлар моҳиятини илмий теран англаш дегани, миллатнинг дунёни кўриш, қабул қилиш, ўзига хослигини билиб олиш деганидир. Назаримда, бадий тафаккуримиз ривож илдизини қанча яхши билсак, замонавий адабиётимиз табиати, мазмун-мундарижаси ва йўналишлари хусусида ҳам шунча жўяли фикрлар айта оламиз. Биология фани ва умуман, доно табиатнинг уқтиришича, ўз томиридан узоқ тушган ўсимликларнинг танаси заъфарон ва мўрт бўлади. Мана шу маънода “Эпик тафаккур тадрижи” каби тадқиқотлар бугунги эстетик дунёқаршимиз эътиборини қадим илдизга — миллатнинг руҳий-маънавий ўзагига қаратгани билан ҳам ғоят аҳамиятлидир. Зеро, уларни ўқиш ва уқиш орқали биз ўз илдизимизга яқинлашиб бораверамиз.

Эрленд Лу. Во власти женщины.
Санкт-Петербург, “Азбука — классика”, 2003.

Ушбу китобни ёзган вақтда бор-йўғи 24 ёшда бўлган норвег ёзувчиси ва танқидчиси Эрленд Лу бугунги кунда Европада ғоят машхур. Унинг асарлари дунёнинг ўнлаб тилларига таржима қилинган. “Бундай кучли, айна чоқда бундай энгил (ўқиладиган) дебют норвег адабиётида кўпдан бери содир бўлмаган эди. Лу ҳаммадан ўзи кетди” деб ёзади Dagens Noringsliv ёзувчининг “Аёл таъсири остида” романи ҳақида. Аслида гап мақтовларда эмас, таржималарда ва машхурликда ҳам эмас. Балки Лу асарларининг ўзига хослигида: соддалиги, энгиллиги, киноя-қочирликларга бойлиги ва ғоят замонавийлигида. “Шундай ёзса ҳам бўлар экан”, деб ўйлаб қолдим муаллифнинг иккита китобини ўқиб чиққач. (Бошқаси “Содда. Супер” деб номланади.) “Аёл таъсири остида”ни ўқигач, хаёлимдан шулар кеч-

ди: агар шу романни ўзбек ёзувчиси ёзганда нима бўларди?" Осмон узилиб тушмасди, албатта. Лекин ёзувчини мақсадсизликда, адабий юксизликда, энгилтакликда, ахлоқсизликда айблашган бўларди. Хўш, нега? Чунки, ўйлашимча, биз — шарқликларнинг қон-қонига сингиб, менталитетимизга айланиб улгурган бир нарса — ҳамма нарсага ахлоқ, ахлоқ бўлгандай диний ахлоқ кўзойнаги билан қараш одати аксарият олимларимизнинг дунёқарашида “манаман” дея ўзини намойиш этиб туради. Аввало, худди шу нарса асарнинг устидан бир чизиқ тортади. Кетидан эса романнинг энгиллиги, яъни жиддий ҳаётий юкнинг, адабий проблеманинг йўқлиги рўқач қилиниб, яна бир чизиқ тортилади. Қарабсизки, иккита чизиқ — асарга босилган “тақиқ” тамғаси тусига киради. Йўқ, мен ахлоқсизлик тарафдори эмасман. Айтмоқчиманки, адабиёт саҳнасида — инсон кўнгли кашф этилар майдонда эркин тафаккур эгаси бўлиш лозим ва шарт. Ёзувчи ҳам, ўқувчи ҳам. Мана шу жиҳатдан қаралса, “Аёл таъсири остида” романини тушуниш ва таҳлил қилиш мумкин деб ҳисоблайман.

Демак, “Аёл таъсири остида” романи Ровий ва Мариана исмли аёл ҳақида. Улар чўмилиш кўзойнагини тақиб, ҳовузда (бассейн) сузишни ёқтиришади. Ниқоҳсиз бирга яшайди. Орада аёл бошқа эркақдан ҳомиладор бўлади. Бирок қаҳрамон бунга унчалик парво қилмайди. Ҳамхоналикда давом этади. Чунки аёлга ўрганиб, кўникиб қолган. Айни чоқда ўз дахлсизлигини ҳам қўлдан бой бергиси келмайди. Ўзини аёл билан ва аёлсиз тасаввур этиб кўради. Шундай яшаб ҳам кўради. Ахийри, яна аёл билан бирга яшай бошлайди. Лекин бир куни ярим тунда уйғониб кетади-да, ўз ботинида чақнаб турган бир фикрга дуч келади: “Дунёда менинг ҳаётимни яшаб ўтадиган бирдан-бир одам — менинг ўзим эканман”. Норвег адабиётшунослари ғоят кулгили деб топган мазкур роман шундай яқун топади. Асарда бундан бошқа ҳеч қандай арзигулик воқеа йўқ. Унда қаҳрамонлар ўз олдига бирон мақсад ҳам қўймайди. Асарда жиддий ижтимоий, сиёсий, маданий конфликт йўқ ҳисоби. Шу ерга келганда бир неча ўн йиллар бурун адабиётдаги конфликтсизлик назарияси атрофида бўлган баҳслар (китоблардан, албатта) киши ёдига тушади. Ҳаёт бу — қарама-қаршилиқлар майдони, демакки, адабиётда ҳам ана шу зиддият акс этиши керак, деса биров, бошқаси социалистик жамиятда синфлар йўқ, демакки, конфликт ҳам йўқ, санъат адабиёт шу атрофдаги бир нарса бўлиши лозим деган-да. Хуллас, ҳозир гап бунда эмас. Юқоридаги фикрларга муносабат билдиришда ҳам эмас. Бор гап — Эрленд Лу романларининг биз кўниккан зиддиятлар асосига қурилмаганида. Мен “Аёл таъсири остида” романини такрор ўқидим. Чунки шунга эҳтиёж сездим. Маънавий-эстетик завқ олдим. Инсонга, унинг кўнглига бошқача назар билан қарадим. Бадий асарни фақат танқид ё мақтов учун ўқиш санъатни жудаям жўн қабул қилиш эканини яна бир қарра англадим. Муҳими — тушуниш, ҳис қилиш экан. Мутолаадан сўнг адабиёт деган мендаги оламнинг сарҳадлари кенгайганини ҳис қилдим. Демак, менинг тушунчамдаги Инсоннинг бўйи ҳам ўсиб қолди. Бори — шу...

Globallashtirishning qonuniy mahsuli

Бугунги кунда дунё тамаддуни қиёфасини белгилайдиган етакчи хусусиятлардан бири, шак-шубҳасиз, ер юзи бўйлаб тобора кенг ёйилиб бораётган интеграция жараёнидир. Маълумки, интеграциянинг глобал, минтақавий, давлатларо турлари мавжуд бўлиб, Ўзбекистон учун унинг минтақавий тури алоҳида долзарблик касб этмоқда. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, минтақавий интеграция тушунчасининг мазмун-моҳиятини аниқлаш ва бу соҳада жамланган дунё таърибасини умумлаштириш илм-фанимиз олдида турган долзарб масалалардандир.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, минтақавий интеграция тушунчаси ҳақида хилма-хил қарашлар мавжуд. Чунончи, рус тадқиқотчилари Н.Ливеқцов ҳамда В.Харламовлар минтақавий интеграция бир неча давлатнинг босқичма-босқич бирлашуви, дея фикр билдиради. Бунинг натижасида янги, яхлит хўжалик организи — минтақавий мажмуа вужудга келади. Голланд тадқиқотчиси В.Малле эса бу ҳодисага давлатлар олдидаги иқтисодий тўсиқлар олиб ташланиши натижасида улар хўжалигининг яхлит ҳолда фаолият кўрсатишга ўтишидир, дея таъриф беради. Олим минтақавий интеграциянинг юқори босқичи иттифоқ ҳисобланади ва у федерация ёки конфедерация шаклида фаолият юритади, деган қарашни ҳам баён этади.

Минтақавий интеграция жараёнининг юзага келишига доир нуқтаи назарлар ҳам турли-туман. Айрим тадқиқотчилар уни узок тарихга эга деб ҳисобласа, бошқалари XX аср ўрталарида вужудга келган, дея таъкидлайди. Бизнингча ҳам, бу жараён глобаллашув маҳсули бўлиб, ўтган асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Ушбу соҳадаги илқ қадамлар Фарбий Европа давлатларига мансуб. 1950 йилда Европа тўлов иттифоқи,

1951 йилда Европа кўмир ва пўлат уюшмаси (ЕОУС), 1957 йилда Европа иқтисодий ҳамкорлиги (ЕЭС), 1959 йилда Европа эркин савдо ассоциацияси (ЕАСТ) ташкил этилган. Ана шундан кейин Осиёнинг мустақилликка эришган бир неча мамлакати Жануби-шарқий Осиё давлатлари ассоциациясига (АСЕАН) асос солди. Кейинроқ эса Фарбий Африка давлатлари иқтисодий ҳамкорлиги (ЭКОВАС), Шимолий Америка эркин савдо ассоциацияси (НАФТА), Жанубий Америка умумий бозори (Меркосур), Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) каби минтақавий интеграция субъектлари шаклланди.

Хўш, интеграциянинг минтақавий тури бошқаларидан нимаси билан фарқ қилади? Бу саволга унинг қуйидаги беш асосий белгиси жавоб бўлади.

Биринчиси — бу жараён ҳар бир давлат учун шундай янги шароит ва имкониятни вужудга келтирадики, бундай қулайлик яқка тарзда фаолият юритган тақдирда мавжуд бўлмайди. Яъни, минтақавий интеграция ҳар бир аъзо, шунингдек, бутун жамоа учун баббаравар манфаатли бўлади.

Иккинчиси — минтақавий негизда бирлашган давлатлар бундай уюшмадан ташқаридаги давлатларга қараганда глобаллашув жараёнларига тез ва осон мослашади.

Учинчиси — давлатлар интеграция жараёнларига ихтиёрий тарзда қўшилади ва тенглик ҳамда манфаатдорлик асосида иштирок этади. Шунинг учун ҳам протекторат, мустамлака ва империялар интеграцияга мисол бўла олмайди.

Тўртинчиси — интеграция давлат фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олади ва ички ҳамда ташқи сиёсатда бирдек инъикос этади. У, мана шу жиҳатида кўра, халқаро ташкилотлардан ва, умуман, хал-

харо ҳамкорлик шаклларида фарқ қилади. Номидан ҳам англашилиб турганидек, улардан бири халқаро ҳамжамият манфаатларини илгари сурса, бошқаси муайян минтақа манфаатларини намоеън этади. Бундан ташқари, халқаро ташкилотлар, одатда, бир соҳага ёки бир мақсадга йўналтирилган бўлади. (Масалан, халқаро ОПЕК ташкилоти нефть қазиб олувчи давлатларни бирлаштиради ва уларнинг бу соҳадаги манфаатларини ифодалайди.) Минтақавий бирлашмалар эса барча соҳаларни (иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ, экология, миграция, фан ва техника) қамраб олади.

Бешинчиси — минтақавий интеграция субъекти бўлган давлатлар асосий эътиборни истиқболдаги ҳамкорликка қаратади ва бундай ҳамкорлик юқорида зикр этилганидек, уларнинг барчаси учун баб-баравар манфаатли бўлишини тақозо қилади.

Давлатлар ва халқлар минтақавий интеграция афзалликларини ҳам, шунингдек, унинг зиддиятларини ҳам бирга баҳам кўриши лозим. Бу борада Европа ҳамжамияти асосчиларидан бўлган Р.Шуман фикри айниқса диққатга сазовор. “Бахтлими ё бахтсизми, бир халқ тақдири бошқасини бефарқ қолдирмаслиги зарур. Европалик кўшнисига келган кулфатдан асло “макиавеллича”сига қувонмаслиги лозим. Негаки, бизнинг қисматимиз — муштарак... Ҳар бир Европа давлати ўзини бутуннинг қисми сифатида ҳис этмоғи даркор. Фақат шундагина Европа ганимлар кўзига тик боқиб, дадил олға қадам ташлай олиши мумкин”. Шунга ўхшаш фикрлар АСЕАН декларациясидан ҳам (1967 йил) ўрин олгани маълум.

Бинобарин, юқоридагилардан келиб чиқиб, минтақавий интеграцияга муайян бир ҳудуддаги давлатларнинг ихтиёрийлик, тенглик, ўзаро манфаатдорлик асосида геосиёсий яхлитликни вужудга келтириши, деб таъриф бериш мумкин.

Минтақавий бирлашувнинг дунё тажрибаси ҳақида фикр юритганда эса, даставвал, шуни таъкидлаш жоизки, тарихда айнан бир андозадаги икки минтақавий интеграция намунаси учрамайди. Бу ҳол: биринчидан, интеграциянинг мақсад ҳамда вазифаларидан келиб чиқиб, бунга ҳар гал энг мувофиқ

модел танлаб олиниши билан боғлиқ бўлса; иккинчидан, ушбу жараён кечаётган минтақа ва унинг субъектлари ҳисобланган давлатлар манфаатларининг турли-туманлиги билан ҳам изоҳланади.

Шундай бўлишига қарамай, ҳозиргача тўпланган дунё тажрибасига асосланиб айтиш мумкинки, тинчликни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш, иқтисодий ҳамкорлик асосида фаровонликни юксалтириш мавжуд интеграцион моделларнинг асосий мезони бўлиб қолмоқда.

Минтақавий интеграция қуйидаги тўрт асосий шарт-шароит мавжуд бўлишини тақозо этади. Биринчидан, минтақадаги давлатлар саноати юқори даражада ривожланган бўлиши, уларнинг хўжалиги бир-бирини тўлдириши ва давлатлар шу асосда ўзаро ҳамкорлик қилишдан манфаат кўриши лозим. Иккинчидан, бундай шарт-шароитлар мавжуд бўлган тақдирда ҳам, мабодо улар иқтисоди марказдан туриб бошқарилса ва ташқи савдода давлат монополияси ҳукмронлик қилса, иқтисодий интеграция жараёнлари илгари босмайди. Демак, минтақа хўжалиги ялпи ҳолда бозор муносабатларига ўтган бўлиши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. (Алоҳида таъкидлаш лозимки, иқтисодий интеграция минтақавий интеграция ўзаги бўлиб ҳисобланади.) Учтинчидан, минтақа давлатлари демократик жамият қуриш йўлидан бориши, барча соҳаларда мазкур идора усулига хос тамойиллар устуворлиги таъминланиши зарур. Тўртинчидан, интеграция биринчи галда минтақавий аҳамият касб этишидан келиб чиқиб, бу жараёнга қўшилувчи давлатларнинг сиёсий тизими, тараққиёт модели ҳам бир-бирига мутаносиб бўлиши даркор.

Бугунги кун нуқтаи назаридан, минтақавий интеграция давлатлар ва халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маданий-маънавий жиҳатдан янада тараққий этиши ифодасидир. Глобаллашув жараёни юксак технологик базани шакллантираётган бўлса, интеграция жараёни халқаро тартиботни ислоҳ қилиш вазифасини ўз зиммасига олмоқда.

Ойбек СИРОЖОВ,

сиёсий фанлар номзоди

Ma'rifiy hamkorlik ufqlari

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилинган илк кезларданок таълимга давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътибор қаратилмоқда. Зеро, янги демократик жамият ва ҳуқуқий давлат куриш вазифаси ақлий, касбий ва маънавий етук кадрларнинг янги авлодини яратиш билан уйғун ҳолда тасаввур этилди. Шу боисдан ҳам қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг туб бурилиш палласидаги илк йирик ҳужжатлари орасида Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури алоҳида ўрин тутди.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсати негизига қўйилган бу ҳужжатларда ўзбек халқининг кўп асрлик маърифий анъаналарини замон талаблари асосида ривожлантириш кўзда тутилмоқда.

Айниқса, юртимиз таълим тизимида ўрта бўғин саналган лицей ва коллежлар тармоғини дунё андозаларига мувофиқ тарзда қайта яратиш, бу ўқув муассасаларини энг замонавий бино ва жиҳозлар билан таъминлаш юзасидан кенг қўламли ишлар амалга оширилгач, кўйи бўғин ҳисобланган боғча ва мактаблар тармоғида ҳам худди шу турдаги юмушлар бошлаб юборилди. Ғоят катта маблағ талаб этадиган тадбирни молиявий қўллаб-қувватлашга чет эл сармоясини жалб этиш, албатта, муваффақият омили ҳисобла-

нади. Бу борадаги энг сўнги лойиҳалардан бири халқаро ОПЕК ташкилоти ва Саудия Арабистони давлатининг ривожланиш жамғармалари билан ҳамкорликда Ўзбекистонда қарийб 8 минг нафар ўқувчини ўз бағрига оладиган 25 та умумтаълим мактаби биносини барпо этиш ҳамда уларни замонавий жиҳозлашга йўналтирилган. Ушбу ижтимоий мақсад йўлида мазкур икки молиявий манба кредитлари ҳисобидан 21 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ ўзлаштирилади.

Ўз вақтида кўрилган оқилона ва изчил чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистон ақлий салоҳият бўйича ўз мавқеини тубдан яхшилашга муваффақ бўлди. Ҳозир мамлакатимизда ҳар минг нафар аҳолига тўғри келадиган ўн беш ва ундан юқори ёшдаги олий ва тўлиқсиз олий маълумотли ҳамюртларимиз сони 143 нафарни ташкил этади. Бундан ташқари, айни чоқда ҳар минг нафар фуқародан 200 нафари ўрта махсус маълумот соҳибидир. Юқорида зикр этилган кўрсаткичлар бугунги Ўзбекистон юксак маърифатли давлатлардан бири, дея хулоса чиқаришга асос бўла олади.

Шак-шубҳа йўқки, ана шу бой, теран ва серқирра ақлий салоҳият Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятида ўзига хос ва мос ўринни эгаллашига пухта замин яратади.

Сардор ЁКУБОВ,

тадқиқотчи

An'anaviy jamiyat va milliy qadriyatlar

Ҳозирги кунда дунё мамлакатларининг аксариятида бир вақтнинг ўзида жамиятнинг бир неча тараққиёт йўли кузатилаётганини тадқиқотчилар қайд этмоқда. Ўзбекистонда ҳам жамият ривожининг икки асосий йўли мавжуд. Булар — анъанавий ва техноген ривож-

ланишдир. Маълумки, республикамиз аҳолисининг асосий қисмини анъанавий тарзда турмуш кечирувчилар ташкил қилади. Шу билан бирга, кун сайин таъсири ортиб бораётган техноген ҳаёт тарзи тарафдорлари ҳам етарлича. Жамиятимизда иккала йўналиш

хам кескин қарама-қаршиликларсиз мавжуд бўлгани ҳолда, улар ёшлар орасида яққол кўзга ташланади.

Социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ғарб маданий қадриятлари, аввало, бирмунча европалашган ёшлар томонидан қабул қилинади. Кейин эса замонавий мусиқа йўналишлари, ғарбона турмуш тарзи кўринишида анъанавий ёшлар ҳаётига ҳам қира бошлайди. Лекин қизиғи шундаки, бу янгилик улар томонидан фақат қисман қабул қилинади. Бу ҳол жамиятимизда шарқона тарбия ва миллий қадриятларни сақлаш борасида амалга оширилаётган ишлар секин-аста ёшлар онгида сараланиш жараёнини юзага келтираётганини кўрсатади. Бу эса анъанавий қадриятлар устуворлигини сақлашнинг муҳим омилidir.

Жамият тараққиёти йўналишлари бир-биридан нимаси билан фарқ қилади? Одатда, анъанавий жамият намояндалари ўз анъаналарига қатъий риоя қилади ва турмушига бегона ғоялар киришига қарши чиқади. Анъанавий жамият шу йўл билан миллий қадриятларни ва ўзига хосликни сақлайди. Албатта, бу нисбий таъриф. Негаки, тарихий тараққиёт мобайнида бизнинг жамиятимиз турли маданият ва қадриятлар билан ўзаро алоқада бўлган ва айни чоқда ўзгалар таъсирини камайтириш усуллари ҳам миллий ўзига хосликни сақлаш воситаси сифатида такомиллаштириб борган (*Управление, ценности и образ жизни молодёжи в старанах Центральной Азии. Т., "Узбекистан", 2001*).

Бу жараён узоқ вақт давомида миллатимиз тараққиётига хизмат қилган. Бироқ бугунги кунда — глобаллашувнинг кўпқиррали таъсири даврида бу мувозанатнинг бузилиш хавфи мавжуд. Чунки ҳозирги даврда буюк француз ёзувчиси В.Гюгонинг: "Қўшинлар ҳамласига қаршилик кўрсатиш мумкин, лекин ғоялар ҳамласига қарши чиқиш мушкул" деган ибораси тобора реаллашиб бормоқда. Шунини эътиборда тутиш керакки, келажак авлод учун маънавий қадриятларни сақлаб қолиш фақат анъанавий жамият туфайли юз беради.

Аммо соф анъанавий жамият ҳам кишиларнинг кун сайин ўсиб борувчи қулайлик ва тезкорликка бўлган эҳтиёжларини қондиришга қодир эмас. Бу муаммони техноген ёки индустриал жамият ҳал эта олади. Шунинг учун ХХ асрда юзага келиб, жамоа ривожланишининг навбатдаги поғонасини эгаллаган бу ҳаёт тарзи кўп мамлакатлар учун андоза тусини олди. Бугун кўплаб ривожланётган мамлакатлар ҳам шу йўлдан бориш-

га ҳаракат қилмоқда. Чунки мазкур ривожланиш модели илмий-техник ўсишга ҳамда шахсий эркинликка таянади.

Лекин вақт ўтган сари бу тарихи техника ютуқларга эришган жамиятда ижтимоий алоқалар йўқолиб боради, одамларда ўзаро мулоқот камайиб, улар ёлғизланиб қола бошлайди. Ижтимоий тарқоқлик кенг тус олиб, кўплаб жиддий муаммолар юзага келади. Шу боис эндиликда юксак ривожланган индустриал мамлакатлар ҳам аста-секин бу йўлдан қайтиб, янада такомиллашган ривожланиш моделини қидира бошлайди. Қанчалик ғайритабиий туолмасин, улар айнан анъанавий жамиятда сақланган қадриятларга асосланган, лекин ривожланишнинг кейинги босқичида турган моделга ўз назарини қаратди. Бу янги модел кўп асрлик тарихга эга бўлган анъанавий ва ХХ асрда вужудга келган техноген ривожланиш йўллари ўз ичига олди ва "антропоген жамият" деб юритила бошланди. Ҳозирги вақтда энг ривожланган ва техноген даврдан ўтиб бўлган мамлакатлар бу келажак моделининг айрим талабларини ҳаётга татбиқ этишга киришиб, миллий қадриятларни қайта тиклашга ҳаракат қилмоқда. Жумладан, 2006 йил Буюк Британияда баҳоси 500 фунт стерлинг бўлган янги компьютер дастури яратилди, у "он-лайн" тизимида ишлаб, виртуал дастурхон атрофида оила аъзоларини жамлаб, оилавий муносабатларни тиклашга қаратилгандир.

Шу ўринда бир мулоҳаза туғилади, балки биз ўзимиз келажак жамиятимизгаё ўйлагандан кўра яқинроқ тургандирми? Узоқ йўлни қисқа қилиб, бебаҳо миллий қадриятларимиз асосида, шу бугуннинг ўзидаёқ антропоген жамият сари илк қадам ташлашимиз маъқулдир? Масалан, ёшларимизга жаҳон миқёсида "ҳеч кимдан кам бўлмасдан" илм эгаллашга имконият яратиш баробарида дунёда тобора соддаллашиб, арзонлашиб бораётган охириги техника ютуқларни тайёр ҳолда кўплаб харид қилишимиз ўрнига ёшларимиз эътиборини, айтилик, нанотехнологияни ўрганишга қаратиш муҳимдир? Япония ҳам урушдан сўнг "ёпиқ эшик ва очик дераза" тамойилига асосан, худди шундай йўл тутган ва миллий маданияти ҳамда қадриятларини сақлаган ҳолда дунёдаги тайёр техника янгиликларни ўзлаштиришга киришгани туфайли бугунги тараққиётга қисқа муддатда эришган эди.

Дилором ҒУЛОМОВА,

ЎзРФА Тарих институти кичик илмий ходими

Yechimi topilmayotgan muammo

Бугунги кунда дунё ахли нигоҳини тортаётган муҳим воқеалардан бири — Европа Иттифоқи ва Туркия ўртасида узок йиллардан буён давом этиб келаётган интеграция жараёнидир. Туркия 1958 йили Европа Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлиш учун мурожаат қилган эди. 1963 йилда ЕИҲ ва Туркиянинг тўлиқ аъзолиги борасида Анкара шартномаси имзоланган пайтда ҳамжамият таркибида олтита давлат мавжуд эди (*Metin Aydogan. Yeni Dunya Duzeni: Kemalizm ve Turkiye. II cilt., Ankara, 1999, s.931*). Ҳозирга келиб унга аъзо давлатлар сони 27 тага етди. Бироқ Туркия билан музокаралар ҳануз давом этмоқда. Икки томон ўртасидаги муносабатларда муаммолар, асосан, турк иқтисодининг заифлиги, ялпи миллий маҳсулотнинг камлиги, коррупциянинг юқорилиги, ҳарбий харажатларнинг катталиги ва инсон ҳуқуқлари камситилиши каби масалаларда намоён бўлмоқда. Европа стандартларига кўра турк иқтисоди жуда қоқоқ ҳисобланади. Уни қўллаб-қувватлаш ЕИ манбаларининг исроф бўлишига олиб келади. Шунингдек, турк иқтисоди келтириб чиқарган ишсизлик ЕИ иқтисодига салбий таъсир кўрсатиб, Европада жиддий ижтимоий муаммоларни юзага келтириши мумкин.

Яна бир муаммо — Туркияда миллий давлат модели ҳануз сақланиб қолаётганидир. Европа интеграцияси эса моҳият эътиборига кўра, миллий давлатлар ўз гегемониясини супранационал идоравий тузилмага топширишини ифодалайди (*Idris Bal. 21. Yuzyilda Turk Dis Politikasi. Ankara, 2004, s.218-219*).

Бироқ ЕИнинг кенгайиш жараёнида иш-тирок этувчилар рию қилиши керак бўлган мезонларга Туркия миллий бирликни бузувчи талаб дея қарамоқда.

ЕИ Туркияга 1923 йил 24 июлда имзоланган Лозанна шартномасини қайта кўриб чиқиш таклифини билдирмоқда. Бунга биноан, Туркиядаги армани, рум, яҳудий, ҳатто курдлар ҳам озчилик ҳуқуқларидан фойдаланиши керак. Ҳолбуки, камолизм ўрта асрлардан қолган сулола, мазҳаб, дин ёки шу каби гуруҳларга таянган давлат тизими ўрнига фуқаролик жамиятига асосланган миллий давлатни юзага келтирган. Туркияда “турк”

атамаси бир этник негиз, ирк, мазҳаб ёки дин номини эмас, Туркия Республикасига фуқаролик риштаси билан боғланган барча инсонларни ифодалайди.

Сиёсатшунос Д.Тансиз фикрича, Лозанна шартномасини қайта кўриб чиқиш миллий давлатни, яъни республикани йўқ қилиш демакдир (*Avrupa Birliги Dersleri. Ankara, 2006, s.274*).

Шунингдек, ЕИ Туркиянинг Кипр Республикасини тан олишини истамоқда. Турк сиёсатшуноси Ж.Догонэр бу шу пайтгача Туркия томонидан тан олинган Шимолий Кипр Турк Республикаси ва Туркиянинг Кипрдаги ҳуқуқларидан бутунлай воз кечишни англади дея таъкидламоқда. Кипр стратегик жиҳатдан Туркия учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлгани боис ҳукумат бунга журъат эта олмайди. Кипр борасида муайян ечимга эришмай туриб Туркия ЕИга аъзо бўлиши эҳтиолдан йироқдир.

Туркиянинг ЕИга аъзо бўлишига халал берадиган энг катта тўсиқ вето кучига эга Кипр Республикасидир. Шунинг учун Кипр борасида адолатли бир ечим топилиши ва бирлашган Кипрнинг Туркияга қарши ветоси бекор қилиниши Туркия учун катта аҳамиятга эга. Греция ҳамда Эгей денгизи билан боғлиқ келишмовчиликлар ҳам Кипр муаммоси каби Туркия олдида турган жиддий тўсиқлар ҳисобланади (*Avrupa Birliги Dersleri. Ankara, 2006, s.29*).

Туркиянинг ЕИга киришига қарши европалик сиёсатшунослар фикрича, Туркия Европанинг идоравий тузилмаси ичида жуда кучли мавқега эга бўлади. Ҳолбуки, Туркия тарихий давлатчилиги, этник тузилиши, маданий қадриятлари, дунёқараши жиҳатидан Европадан мулақо фарқ қилади. Шу боис унинг Европа қадриятларига мослашуви асло мумкин эмас. Туркия ЕИга аъзо бўлса, Сурия, Ироқ, Эрон каби Яқин Шарқ мамлакатлари, қолаверса, кўпдан-кўп сиёсий муаммолар гирдобидида қолган Кавказ давлатлари бевосита ЕИнинг кўшниларига айланади. Шунингдек, Туркиянинг шарқий чегаралари тоғлар билан ўралгани сабабли назорат қилиш жуда қийин. Бу ҳолат ноқонуний эмиграция, курул-ароғ ва наркотик модда айланиши ҳамда уюшган жиноятчилик ривожла-

нишига замин яратади. Табиийки, бу ЕИнинг ташқи сиёсатига, умумий хавфсизлик ва мудофаа концепциясига катта зарар келтиради. Шу боис ЕИ томонидан Туркияга қўшнилари билан алоқаларини ривожлантириш ва чегара муаммоларини тинч йўл билан ҳал этишга тайёр туриш талабини қўймоқда.

Туркиянинг ЕИ аъзолиги учун олиб бораётган музокаралари қандай натижа билан тугаши ҳали маълум эмас. ЕИ Туркияни аъзоликка қабул қилмаган ҳолда, уни ўзига маҳкам боғлашга, Евроосиёдаги бошқа сиёсий ва иқтисодий ташаббусларга қўшилишига тўсқинлик қилишга, унинг географик имкониятларидан фойдаланиб, ёқилғи-энергетика

манбаларига яқинлашишга ва ўз хавфсизлигини таъминлашда ҳарбий кучини истифода қилишга интилади.

Юқориди қайд қилинган муаммолар қисқа вақт ичида бартараф этилиши даргумон. Бу эса 1963 йилда ЕИХ ва Анқара ўртасида Туркиянинг тўлиқ аъзолиги борасида имзоланган Анқара шартномасидан кейин бошланган музокаралар жараёни ҳали узоқ муддатга чўзилишини англатади.

Раҳматжон ИСМОИЛОВ,

*Тошкент давлат Шарқшунослик
институту тадқиқотчиси*

Узгун қадриятлар

Ўз вақтида зардуштийлик инсонларни эзгулик гоёси остида бирлаштиришга хизмат қилган бўлса-да, Марказий Осиёда араблар истилосига қадар ҳам у ягона дин бўлмаган. Бу ҳудудда эфталитлар давлати, Турк ҳоконлиги ҳукмронликлари ва кейинги даврларда ҳам зардуштийлик билан бирга насронийлик, буддавийлик, монийлик ва бошқа динларга эътиқод қилинган.

“Авесто”да айтилишича, дунёда доим яхшилик ва ёмонлик ўртасида кураш боради ва охир-оқибат яхшилик галаба қилади. Эзгулик ва ёвузлик ўртасида оралик йўл йўқ, ҳар бир одам ё у, ё бу томонда бўлади. Қайси томонда бўлиш эса инсоннинг иймон-эътиқодига боғлиқ. Хуллас, исломгача минтақамизда эътиқод бобида зардуштийлик етакчи ўрин тутган. Кейинги 20-25 аср мобайнида жаҳон динлари қай даражада тарқалган ва такомиллашган, диний маросим, урф-одат ва қадриятлар нечоғлиқ хилма-хиллик касб этган бўлмасин, уларда зардуштийликнинг белгилари сақланиб қолган.

Зардуштийларнинг урф-одатлари, диний маросимлари бир неча асрлар давомида шаклланиб борган. Бу урф-одат ва маросимлар ўз даврида минтақа аҳолисининг менталитети, кундалик удумлари билан уйғуллашиб кетган. Масалан, зардуштийлик дини расман қабул қилинган, “сидрапўшлик” удуми пайдо бўлган. Бунга кўра, Ахура Мазда кўрсатмалари ҳамда Зардушт ўғитларига

тўлиқ амал қиладиган, юксак ахлоқли, устоз фотиҳасини олган зардуштийга оқ матодан чакмон, кўйлак кийгизиб, бошига салла ўраш, белига юнг ипдан тўқилган белбоғ боғлаш одат тусига кирган. Яктак кийиб, белбоғ боғлаш ва салла ўраш удуми бугунги кунда ҳам сақланиб қолган. Миллийлик касб этган бу удумнинг исломий қадриятга уйғунлашуви шунда кўринадики, узоқ сафарга отланган мусулмоннинг белидаги белбоғи йўлда унга жойнамоз вазифасини ўтаса, бошидаги салласи мабодо у мусофирликда, йўлда вафот этса, кафанликка яраган.

Эътиқодли зардуштий бутун умри давомида белбоғ боғлаб, сидра кийиб юрган. “Сидра” атамаси бугунги кунда ҳам нутқимизда қўлланади: бир сидра кийим-кечак — бош-оёқ сарпо мазмунида. Зардуштийлар белбоғи белга уч марта ўралиб, тугун қилиб боғлаб қўйилган. Бу юз йиллар давомида шаклланган удум бўлиб, уч марта тугиш зардуштийларнинг эзгу ўй, эзгу калом ва эзгу амалини англатган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, уч, етти, йигирма ва қирқ рақамларининг улуғланиши бугунги кунда кўпгина урф-одатларимизда ҳам кузатилади. Айтайлик, халқимизда хонадондан марҳум чиққач, уч кунда худойиси, кейин еттиси, йигирма ва қирқ каби маросимлар ўтказилади. Ислом уламолари мусулмон динида бундай маросимлар йўқлигини эътироф этади. Табиийки, нима сабаб-

дан айнан шу кунларда маросим ўтказилади, деган савол туғилади. Қарияларнинг айтишича, уч, етти, йигирма, қирқ кунлар жасаддаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган вақт ўлчамидир.

Шунингдек, мархум чиққан уйда қирқ кун мобайнида шам ёқиб кўйилади. Арафа кунлари ўтганлар хотирланиб, уларнинг руҳига атаб чироқ ёқилади. Бу ҳам аслида исломий эътиқодга зид. Аммо бу амалларни халқимиз бидъат деб билмайди.

Зардуштийликнинг барча маросимларида эътиқод рамзи — олов ёқилган. Олов муқаддас ҳисобланиб, мудом ёниб турадиган оташгоҳлар бўлган. Ёниб турган олов абадий саналиб, у бирор илоҳиёт ёки ота-боболар руҳига бағишланган. Қадимда туркий халқларда ўт эгалари аёллар бўлган ва улар оловнинг доимий ёнишини таъминлаб турган. Қадим аждодларимиз оловни ҳам аёл билан боғлаб тасаввур қилган ва муқаддас оловни “ўт она” деб атаган. Демак, ўтганлар руҳига бағишлаб олов ёқиш аждодлардан мерос қолган, аммо бугунги кунда бу одатга исломий қадриятлар уйғунлашган ҳолда амал қилинмоқда. Уч ёки еттита қамиш чўпига пахта ўралиб, ёғлангач, тоза жойлар, масалан, тандир ёки ўчоқбошиларда олов ёқилади-да, сўнг исломий урфга кўра тиловат қилинади. Оловни тоза-озода жойларда фақат аёллар ёқиши ҳам қадимдан қолган одатдир. Худди шунга ўхшаш удумни келин узатиб келинганда, куёв хонадонига кузатиш мумкин. Келин куёв хонадонига киришидан олдин, дарвоза олдида гулхан ёқилади ва келин куёв, улар ортидан келиннинг қариндошлари олов атрофида уч марта айланади, сўнг тўйхонага киради. Бу ерда ҳам кайвони она ва куёвнинг янгаси “ўт эгаси” вазифасини бажаради. Олов атрофида айланиш ёшлар ортидан эргашиб келган ҳар хил балоларни даф қилади ва келин бу хонадонга покиза бўлиб киради, деган маънони англатади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, аксарият диний қадриятлар азалдан муайян уруф-қабилалар орасида анъана шаклига кирган одатларнинг илоҳий тус берилиб, ақидага айлан-тирилган кўринишидир. Масалан, ўғил бола туғилса, суннат қилиш, ақиқа ва ҳоказолар ҳижоздаги араб қабилаларида исломгача мавжуд эди. Суннат қилиш самий халқларда узоқ тарихга эгадир. Араб бўлмаган халқларда бу удумни нишонлаш бир-биридан фарқ қилади. Чунончи, суннат маросими арабларда биздагидек тантанали шаклда эмас, бола уч ёки етти кунлик бўлганида оддий тарзда ўтказиб қўя қолинади. Бизда эса суннат илгаридан хийла ҳашамдор, тўй-тантана, оила байрами тарзида нишонланиб келинган. Бунда Пайғамбар суннати бажариш билан бирга, фарзандли бўлишдан шоду-хуррамлик, қавм-қариндош, ёру дўст, маҳалла-кўйга ош тортиб, “қарзни узиш” нияти амал қилади. Тўйда улоқ, кураш ташкил қилиш, туҳфалар, сарполар бериш ҳам шу жамоанинг аъзоси эканини билдириб қўйишга ишорадир.

Ақиқа, чақалоқ қулоғига Азон ва такбир айтиш, сочини қайчилаш маросимлари ҳам миллий-диний одатлардир. Рўза ва қурбон ҳайитлари ҳам бизда “миллийлаштирилган” кўринишда кечади: мархумлар ҳаққига дуою фотиҳа ўқиш, қарияларни зиёрат қилиш каби. Арабларда эса ҳайит намозидан кейин бир-бирларини табриклаб, сўнгра дилхушлик қилинади.

Дафн маросими, азадорларни йўқлаш, мархумларни хотирлаб маросимлар ўтказиш ҳам ҳар бир ислом мамлакатига ҳар хил. Буни ягона тартибга келтириб бўлмайди. Чунки, ҳар бир халқ ўз миллий урф-одат, қадриятларига эга. Буларнинг ҳаммаси миллий ва диний қадриятлар ўзаро боғлиқ эканини тасдиқлайди.

Шахло АХРОРОВА,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

Milliylikning mo'jaz ifodasi

Тарихий манбаларда келтирилишича, авваллари болалар орасида турли хил касалликлар кенг тарқалган ва шу сабабдан чақалоқлар ўлими кўп учраган. Бунинг олдини

олиш ва болалар соғлигини мустаҳкамлаш мақсадида турли чоралар кўрилган, баъзи урф-одатларга амал қилинган. Шу нуқтаи назардан чақалоқнинг дастлабки кийимига ало-

хида эътибор қаратилган. Чунки илгарилар болалар ўлими ҳам илохий кучлар, инс-жинслар, “ёмон кўзлар”га боғланган.

Чақалоқ туғилиши биланоқ доя кампир уни бир энлик эски матога ўраган. Уч кунлик бўлганидан кейин эса биринчи кийим — қирқ кунлик “чилла кўйлак” кийдирилган. Чилла кўйлак учун янги мато эмас, аксинча, ёши улугроқ кампирнинг (момоларнинг) эски кўйлаклари ишлатилган. Кўйлакни гўдакнинг бувиси ёки энаси тиккан. Самарқандда яшовчи тожикларда чилла кўйлак “куртача”, “куртаи сагак”, яъни “ит кўйлак” деб аталади (*Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребёнка у таджиков долины Зарафшан. // Советская этнография, №1, 1935, стр. 109-135.* “Куртаи сагак” деб аталишига сабаб, чақалоқ йигирма кунлик бўлгандан кейин унинг кўйлаги ечилиб итга кийдирилган, чақалоқ учун эса олдиндан бошқа кўйлакча тикиб тайёрлаб кўйилган. Маълумотларга қараганда, айрим ўзбек оилаларида ҳам чилла кўйлак қирқ кундан сўнг боладан ечиб олиниб, итга кийдирилган. Бундай одат Ҳозирги тожикларида ҳам мавжуд бўлиб, чақалоқ кўйлагини итнинг бўйнига ёки бошига теккизиб, сўнг чақалоққа кийдирилган. А.Троицкая чақалоқнинг чилла кўйлаги — “куртаи сагак” ўрта Осиёда яшовчи барча мусулмон халқларида айни шу ном билан аталгани ҳақида ёзади. Қўшни Тожикистоннинг тоғли туманларида яшовчи аҳолида икки хил чилла кўйлаги: “куртаи сагак” — чақалоқ йигирма кунлик бўлгунча ва “куртаи чиллаги” — қирқ кунлик бўлгунча кийдирилган. Ўзбекистоннинг турли вилоятларида чилла кўйлакни кийдириш қунида ҳам фарқ бўлган. Дейлик, Тошкент ва Фарғона водийсида яшовчи аҳоли орасида чилла кўйлак чақалоққа уч-етти кундан кейин кийдирилган. Бундай кўйлак “киптача”, “кўйлакча”, “мусулмон кипта” деб аталган ва тўлиқ қирқ кун давомида чақалоқдан ечиб олинмаган (*Рассудовая Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганского-Ташкентского региона. XIX-XX века// Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М., 1989, стр. 142.*)

Чилла кўйлакнинг бичими жуда содда бўлиб, у юмшоқ матодан тикилган. Киптанинг (кўйлак) ўғаси “елка ёқа” шаклида ўйилган, энг учун икки томондан тешикча қолдирилган ёки икки ёни мутлақо тикилмаган. Худди тожиклардаги сингари Нуро-

та воҳасида яшовчи ўзбек ва ўзбек-туркман уруғларида ҳам чилла кўйлак қайроқ тошга илдирилиб, сўнг чақалоққа кийдирилган. Шунинг учун у “қайроқ кўйлак” деб ҳам аталади. Ўз-ўзидан маълумки, бу боланинг жони тошдек қаттиқ, умри узун бўлсин, унинг бошига тушадиган барча кулфатлар шу тошга ўтсин деган маънони англатган. Кўйлакнинг чоклари ташқи қисмида бўлиб, энг учлари, этаклари қайтарилмаган. Бундан ҳам ўзига яраша хулоса яшаш мумкин. Дейлик, чок ичкаридан тушса, боланинг баданига ботиб, у ялғланади. Бундан ташқари болага кўз тегмасин деган мақсад кўзда тутилган; шунингдек агар ёш боланинг кўйлаги буклаб тикилса, унинг онаси бошқа фарзанд кўрмайди, деб ҳам ирим қилинган.

Ўзбекларда ҳам, тожикларда ҳам қирқ кундан сўнггина чақалоқнинг “чилла” кўйлаги ечилиб, бошқа кийим кийдирилган. Айрим жойларда удумга кўра чақалоқлар, ёш болаларнинг кўйлаги кейинги фарзандларга кийдирилган. Мабодо ундан кейин бола туғилмаса, ўша кўйлак эгасининг фарзандлари учун асраб кўйилган. Бола кўрмай юрган аёллар ирим қилиб чақалоқнинг биронта кийимини сўраб қолса, чақалоқ остига солинган латта (тагликлар) берилган.

Болалар кийим-кечаклари ҳам вақт ўтиши билан ўзгариб борган. Лекин кўйлакиштон, тўн, нимча, дўппи, болалар маҳсикувиши, қалишча, этикча кабилар узоқ вақтлар давомида деярли ўзгармаган.

Бир ёшга тўлган болага тўғри бичимили, туйнуксимон кийим кийдирилган. Қиз бола билан ўғил боланинг кўйлаги икки-уч ёшгача деярли фарқ қилмаган. Уч ёшдан катта бола кўйлагининг узунлиги бўйи баравар бўлиб, оёқларини ҳам беркитган, яъни иштон вазифасини ҳам бажарган. Барча кўйлаklar асосан елка ёқали бўлиб, ўйма (уч бурчакли) ёқа кам учраган. Айрим манбаларда қайд этилишича, илгари болалар кийимида ёқа унчалик катта аҳамият касб этмаган.

Бола ўтирадиган бўлгандан сўнг мавсумга қараб кийинтирилган. Иссиқ тўнча Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган. Нуротада ҳам ёш болаларга кўпроқ қавилган тўнча кийдирилган. Гуппича — оёққача узунликдаги тор, горизонтал ёқали тўнча одатда пахта ёки жунли матодан астар кўйиб тикилган. Кўп жойларда (асосан қишлоқларда) гуппичанинг остидан тиззагача узунликда бўлган оқ кўйлакча, қиш кунларида эса гуппичанинг устидан пахтали тўнча ҳам кийдирилган. Ҳар

иккала устки кийим боланинг бўйи баробар узунликда бўлиб, уларнинг ҳам этаги иримга кўра қайтарилмаган. Бола юра бошлагач тўнчанинг устидан олдиндан тайёрлаб кўйилган белбоғ боғланган.

Ўзбекларда бола овқатлантирилаётганда олдига “пешгир” ёки “ошхўрак” тутиб кўйиш одат бўлган. Ошхўрак бола кийими ифлос бўлмаслиги учун ишлатилган. Оддий бичимдаги ошхўракнинг икки-уч тури бўлган. Баъзилари боланинг кўкрак қисминигина беркитиб турса, бошқаларнинг узунлиги боланинг кўйлаги билан тенг бўлган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, асрлар давомида чақалоққа кийдириб келинган “чил-

ла кўйлак” ҳозирги кунда анъанавий болалар кийими тусини олган. Энг муҳими, чилла кўйлак ва ошхўрак халқ гигиенаси талабига жавоб берадиган, тарих синовидан ўтган гўдак (чақалок) кийими сифатида сақлиб қолган. Чилла кўйлакка дахлдор чақалоқ соғлигини сақлаш мақсадида амал қилинадиган ирим ҳам кенг омма онгига сингиб кетган. Шубҳасизки, бу иримнинг ит билан боғлиқ элементи энг қадимий ибтидоий тотемистик тасаввурлар қолдиги сифатида бизгача етиб келган.

Гулнора ЙЎЛДОШЕВА,
тарих фанлари номзоди

Zamirida olamcha ma'no

Қадим-қадимдан шахару қишлоқлар, маҳаллаю кўчаларни номлашда донишманд боболаримиз уларнинг мазмун-моҳиятига жиддий эътибор қаратган. Бирор жой номи шунчаки кўйилмаган. Кўп ҳолларда жой табиати, манзараси, одамларининг машғулотларига мос ном танланган. Дейлик, турфа боғлари билан ном чиқарган маҳаллалар – Бодомзор, Ўрикзор, Олмазор, Чилонзор, Мевазор, Гулзор, Мингчинор, Теракзор, Тутзор, Арчазор, Қатортол деб аталган. Хунармандлар истиқомат қилган жойлар уларнинг касб-хунарига уйғун ҳолда Ўқчи маҳалла, Сандиқчилар маҳалласи, Бешикчилар маҳалласи, Тақачилар маҳалласи деб юритилган. Шунингдек, Уста Ширин, Олим заргар сингари таниқли хунармандларнинг касб-кори ва номи билан аталган маҳаллалар ҳам мавжуд.

Кўп маҳаллалар шу ҳудуддаги арик, ҳовуз, кўприк, масжид номлари билан ҳам аталган ёки, аксинча, уларга (кўпроқ масжидларга) маҳалла номи берилган. Шунингдек, «гузар» сўзи маҳалла номига ҳам ўтган. Масалан, Эшонгузар, Шоҳингузар, Гузарбоши маҳаллалари каби.

Шаҳарсозлик нуқтаи назаридан маҳалла негизини катта кўчанинг бир қисми, нисбатан кичикроқ кўча ёки тармоқланган бир неча кичик кўчалар ташкил этган. Йирик ма-

ҳаллалар бир неча қисмларга ёки кўчаларга бўлинган. Вақт ўтиши билан уларнинг баъзилари ривожлана бориб, алоҳида маҳалла қиёфасини олган. Бу жараён маҳалла номларида ҳам акс этган: 1-, 2-, 3-, 4-Эшонгузар, Юқори, Ўрта, Куйи Оқмасжид, Катта ва Кичик Камолон ва бошқалар. Бу маҳаллаларнинг тарихи неча юз йилларга бориб тақалади.

Бундай тарихий номлар ҳозиргача сақланиб келаётгани маҳаллаю даҳаларни номлашда ажодларнинг ажойиб анъаналари мантиқий давом этаётгани ифодасидир. Илгари маҳаллалар хунармандчилик, касб-кор номлари билан боғлаб айтилган бўлса, Тошкент саноату маърифат масканига айлана бошлаган кезлардан шунга монанд замонавий номлар вужудга келди. Авиасозлар шахарчаси, Академиклар шахарчаси, Талабалар шахарчаси шулар жумласидандир. Эътиборли жиҳати шундаки, бу шахарчаларда асосан шу соҳаларга алоқадор кишилар истиқомат қилади.

Маънавий қадриятлар орасида жой номларининг ўзига хос ўрни борлигини собиқ мустабид тузум корчалонлари яхши билган. Шу боис ҳам ўша кезларда кўпгина тарихий номлар атай йўққа чиқарилган. Улар ўрнига туб ерли халққа тушунарсиз номлар ўйлаб топилган. Биргина Тошкентнинг ўзида «Ц-4»

«Г-30»га ўхшаш ҳеч бор маъно-мазмунга эга бўлмаган тушунарсиз номлар қанча эди. Ахир, ўша жойларда шўролар давридан олдин ҳам одамлар яшаган ва уларнинг тарихий номлари бўлган-ку!

Кези келганда, яна бир "сунъий" муаммога ҳам тўхталиб ўтмоқ жоиз. Ўша кезларда жойлар ҳар хил шахслар номи билан ҳам аталиб кетаверган. Баъзиларнинг фамилияси нотўғри ёзилган. Оқибатда шундай кўчалар пайдо бўлдики, унга кимнинг номи, нима сабабдан қўйилгани ҳам номаълум. Масалан, Профессорлар даҳасидаги Хўжаев (исмини аниқлай олмадик) кўчаси кўрсаткичларда – "Ходжаева" тарзида ёзилган. Бу кўчада истиқомат қилувчилардан манзили сўралса, "Ходжаева"да тураман, деб айтади. Лекин Ходжаева ким, юртга, маҳаллага қандай хизмати синган, буни ҳеч ким билмайди.

Беқиёс маънавий бойликларимиз бисоти бўлган маҳалларимизда нафақат номлар, балки яна ўнлаб асл қадриятлар ҳам сақланиб келади. Зотан, аждодлардан ме-

рос маҳаллалар аслида қадимий қадриятлар бешигидир.

Маҳалла аввало одамлар бошини қовуштирадиган, замонавий PR (пиар) нуқтаи назаридан, жамоатчилик билан алоқаларни йўлга қўйиш учун ҳар томонлама қулай маскан ҳисобланади. Қадимдан одамларнинг ҳар қандай муҳим муаммоси шу ерда бамаслаҳат ҳал этилган. "Кўпдан кўп фикр чиқади", "Маслаҳатли тўй тарқамас" деган мақоллар ҳам амалда маҳалла фаолиятининг мазмунига, таъбир жоиз бўлса, мақсадига айланиб кетган. Тўй-ҳашамлар, маросимлар, ҳашарлар маҳалладошлар ўртасида мудом меҳр ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Шу жиҳатдан, мамлакатимизда маҳалла фаолиятига жиддий эътибор қаратилаётган бугунги кунда аждодларимизнинг бу борадаги ибратли ишларини изчил давом эттириш ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Тўлқин ЭШБЕК,

филология фанлари номзоди

Avlodlar yo'lidagi mash'ala

Маънавиятли ва маърифатли инсонни вояга етказишда оила муҳитининг аҳамияти катта. Аввало, ота-онаси, оиласи, маҳалласи ва юрти билан ғурурланган инсонгина юксак маънавият соҳиби бўлиши мумкин. Сир эмаски, маънавий-маърифий ислохотларнинг мазмун-моҳиятини теран англамаслик, лоқайдлик, маҳаллийчилик, миллий қадриятларга бепарволик оиладаги маънавий муҳитга салбий таъсир этади. Бунга йўл қўймасликнинг муҳим шартларидан бири эса оилада бўш вақтдан унумли фойдаланишни ташкил этиш билан боғлиқдир.

Хусусан, болани гўдаклигидан алла, эртак, мақол ва матал, куй-қўшиққа ошно этиш, оилавий маданий ҳордиқ чиқариш, байрамларни нишонлаш, миллий спорт ўйинлари ва мусобақаларда иштирок этиш, тарихий обидалар, қадамжоларга саёҳатлар уюштириш, бошқа миллат вакиллари маънавиятига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, оила китобхонлигини ташкил этиш, муомала ма-

даниятига алоҳида эътибор бериш, фарзандларга касб-хунар ўргатиш ҳамда меҳнат тарбияси оила маънавиятини шакллантиришда асосий ўрин тутаяди.

Ҳар бир фуқаронинг маънавий-маърифий савиясини ошириш масаласи бугунги кунда юртимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсадларидандир. Модимики шундай экан, бу борадаги ишларнинг тамал тоши айнан оилада қўйилади.

Ҳозирги вақтда юртдошларимиз маънавиятини юксалтиришда маҳалла, оила ва хотин-қизлар ўртасида амалга оширилаётган маданий-маърифий тадбирлар, жумладан, маҳаллада ташкил этилган "Ота-оналар университети", "Ёш оила мактаби", "Якшанба мактаби" каби тузилмалар; мактабгача, умумтаълим, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида олиб борилаётган ишлар ижобий натижа бермоқда. Маънавий-маърифий тарғиботни такомиллаштириш билан боғлиқ назарий, амалий ва методик тадқи-

қотлар самарали бўлмоқда. Шунингдек, мамлакатимизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида биродарлик, аҳиллик ва тотувликни мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатлар, маърифий, ижодий ташкилотлар томонидан аҳолининг маданий савиясини ошириш мақсадида амалга оширилаётган тадбирлар ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Табиийки, бу йўналишларда ташкил этиладиган маданий-маърифий тадбирлар оила институти иштирокида ўтади. Чунки уларнинг негизида оилавий спорт мусобақалари, кўшиқ, санъат байрамлари, оилавий ансамблларнинг кўрик-танловлари, ижодий кечалар, миллий мусиқа, рақс, миллий эстрада санъатини кенг тарғиб этишга қаратилган махсус телерадио дастурлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Оилада соғлом маънавий муҳит бўлиши учун хонадондаги катталар ўртасида ибратли муносабат, ўзаро тотувлик ҳукм суриши керак. Шундагина оила тарбияси болага ижобий таъсир кўрсатади.

Инсоннинг жамиятдаги асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Дарҳақиқат, барча яхшиликлар изланиш, илм ўрганиш, тинимсиз меҳнатдан бошланади. Меҳнат қилмасдан маънавий-ахлоқий камолотга эришиб бўлмайди. Ёзувчи Абдулла Қаҳ-

ҳор “Синчалак” асарида Қаландаров лафзида “одамнинг чиқити бўлмайди” деган гапни бежиз айтмаган. Фақатгина ҳар бир одамни иш-фаолиятга тўғри йўналтира билиш керак. Бошқача айтганда, инсоннинг жамиятда муносиб ўрин эгаллашида тарбия, зарур маслаҳат ва тавсияларнинг аҳамияти бекиёсдир.

Табиийки, баркамол ахлоққа бирданига эришиб бўлмайди. У халқнинг ахлоқий мезонлари асосида йиллар мобайнида шаклланиб, такомиллашиб боради. Шундай экан, инсоннинг ахлоқий қарашлари миллат обрўси ва истиқболи учун хизмат қилсагина бошқаларда эҳтиром ва ҳавас уйғога олади. Шундагина халқнинг бой тарихи, миллий қадриятлари унутилмайди. Яхши фазилат, одат ва анъаналар авлодлар йўлини машъал янглиғ ёритиб боради.

Хулоса шуки, аҳил хонадонда, маърифатли маҳаллада, инсонпарвар жамиятда зукко йигитлар, оқила қизлар, элу юрт деб ёниб яшайдиган комил фарзандлар вояга етади. Мамлакат истиқболи учун бундай ёшлар сув билан ҳаводек зарур. Чунки эркин фуқаролик жамиятини билим-малакали, юксак маънавиятли инсонларгина барпо эта олади.

Нигора КЕНЖАБОВА,

*Республика “Оила” илмий-амалий
маркази тадқиқотчиси*

Ramziylikda aks etgan ezgulik

Замонавий насрнинг ўзига хос хусусиятларидан бири — унда субъектив талкин етакчи эканидир. Янги услубда яратилган насрий асарларда ёзувчи идеали кўпинча рамзий образларда акс этади. Бу ҳодисани ёзувчи Улуғбек Абдулваҳоб асарларида учратиш мумкин. Масалан, унинг “Гардкам” ҳикояси ёзувчи ички дунёсида кечган но-реал воқеаларга асосланган. Ҳикоя қаҳрамонининг идеали ўта баланд чўққида кўзни қамаштириб, барчани ўзига чорлаб турувчи Лоладир. Унга интилганлар йўлда машаққат, шафқатсизлик, хоинлик ва қурбонларга дуч келади. Асар қаҳрамони Лолани гоҳ Каъбага ўхшатса, гоҳ қуёшга, одамларни эса

унинг атрофида парвона йўлдошларга менгазайди. Бироқ бу фикрдан ҳам воз кечади, чунки гўзал ва мафтункор Лола уни ўзига чорлайверади. У Лоланинг ашаддий муҳлисига айланади: “Кўнглимда Лоланинг ёди, унинг менга, фақат менга кўрсатган илтифоти... Буни хаёлимга келтирсам, ўзимни ҳар қандай дўзахга отишга тайёр кўраман”, дейди қаҳрамон. Йўлда у иккиланади, ваҳимага тушади. Кимдир унинг паришонлигидан фойдаланиб, елкасига оёқ қўйиб юқорилаб кетади. Қаҳрамон ажал билан юзлашади-ю, тасодифан омон қолади. Шунда у ўзининг айби билан ҳам кимлардир ҳалок бўлаётганини ўйлаб азоб чекади: “Энди

нима бўлади?.. Лоланинг олдига қай юз билан бораман? Унга етишганимда ҳам кўнглимнинг бир чеккасини бегуноҳ одамларнинг ёди мудом кемириб туради-ку!" Ҳаёт-мамот кураши кетаётган бир вазиятда унинг бундай фикрлаши эриш туюлади, албатта. Бироқ виждони пок қахрамон Лоланинг қошига нопок туйғулар билан боришни истамайди. Шу чоқда уни босиб ўтиб кетган олғир юқоридан унга тош ота бошлайди. Қахрамон беихтиёр илтижо қилади: "Эй худо, шу лаънати янги йўқ қилмасанг, розимасман!" (Улугбек Абдуваҳоб. Ёлғизлик. Т., "Камолот", 1998, 103-104-бетлар.) Унинг дуоси қабул бўлиб, ёвузлик жарга қулайди. Шунда қахрамоннинг нақадар эзгу қалб соҳиби экани намоён бўлади: "Негаям ёмон ният қилдим, бировга ўлим тиладим... ўзимни кечиролмайман", дейди у изтиробда. Эзгулик қахрамоннинг йўлига унум беради, "йўловчи"лардан ёлғиз ўзи қолади. Лекин минг машаққат билан биринчи довондан ошган қахрамон қаршисида яна ўнлаб қояларни кўради. Тараддудланади, умидсизланади. Аммо Лоланинг ишқи уни буткул маст қилади: "Бу ёғи энди таваккал, ё ҳаёт, ё мамот" деган хулосага келади у.

Муаллифнинг фикрича, ҳар қандай мақсаднинг амалга ошувида эзгулик, иймон ва поклик асосий ўрин тутаяди. Шу жиҳати билан ушбу ҳикоя Шарқ фалсафасига хос комилликни тарғиб этади. Ҳикоянинг қахрамон мақсадига эришмай тугаши эса ҳаётнинг диалектик қонуният асосида ривожланишига фалсафий ишорадек. "Гардкам" қахрамони интилган идеал моддий эмас, руҳоний идеал, ўзбек мумтоз адабиётида куйлаб келинган идеалларнинг XX аср адабиётидаги янгиланган насрий шаклидир.

Ёзувчининг бошқа бир ҳикояси — "Малол"да эса Дўст ва Мезбон — рамзий образлар мавжуд бўлиб, улар бир бутунликда муаллиф ички дунёсининг икки қиррасини ташкил этади. Ҳикоя "Дўстимнинг эшикни тегиб, кўкқисдан бостириб келишини яхши кўраман" дея бошланади. Дўст дабдурустдан ҳаёт мазмунини, инсониятнинг яшаш тарзи ҳақида фикр юрита кетади. Мезбон эса деярли гапирмайди, фақат Дўстни тинглайди. "Ахир, биз учун ёруғ дунё ўзимиз-ку! Ўтмиш, бугун, келажак ўзимизда-ку, "мен"да-ку! Наҳотки ҳаммаси тугаса? Наҳотки ўлим барча тирқишларни беркитса — "мен" мангу зулматга фарқ бўлса? Ахир, у ҳеч нарсага улгурмади-ку, ҳали бола-ку "мен"!, дейди Дўст

қуйиниб. Қахрамонни турмушнинг шафқатсиз қонунлари ва шу қонунлар билан курашиб яшашга маҳкум инсон тақдири ташвишга солади. Яшашдан мурод фақат тирикчиликми, деган савол уни мудом қийнайди. Ҳаётнинг фақат яшашдангина иборат эканини у ҳеч ҳазм қила олмайди. Ҳаётнинг ўзига, "мен"ига боғлиқ бўлмаган бир жиҳати борлигидан изтироб чекади — токи яшар экан, кимлар биландир ҳисоблашишга мажбур.

"Дунёнинг мантиқи унинг синов майдонидан эканида, холосми? Наҳотки алалоқибат қилаётган ишимизнинг нима ва қандай экани аҳамиятсиздир?", дейди "Малол" қахрамони. Унингча, инсон ҳаётда кечадиган муҳаббатларни кузатувчи "нигоҳ" — томошабин эмас. Агар у шундай яшар экан, инсонлик малолдир. Шу хулосани айтган Дўст ерга қулайди, изтиробларга дош беролмайди. Шу ўринда иккинчи қахрамон — Мезбоннинг ҳаракати бошланади. Ич-ичидан айни хулосага келиб ўтирган Мезбон ҳам энди яшашдан мазмун топиш мақсадида ҳаётнинг бошқа кўчалари сари от суради. Лекин йўлда ҳалокатга учрайди, фикрлар кўчасида елиб кетаётиб, оёғи синидади. У ҳаётдан мантиқ излаётиб, чўнқирга дуч келади. Ҳикоя барибир ҳаётини якун топади. Йиқилиб ҳушдан кетган қахрамонни "тонг" деган нидо ўзига келтиради. Демак, ҳаёт давом этади, яшашдан мақсад эса ҳақиқат ахтариш, деган фикрга келади охир-оқибат қахрамон.

"Гардкам" ҳикоясида ҳам, "Малол"да ҳам ёзувчи эстетик идеали эзгуликка боғланади. Биринчи ҳикояда қахрамон ўз идеалини юксак, қўл етмас чўққидан излаган бўлса, "Малол" ҳикоясида уни ўзидан, ички дунёсидан ахтаради. Аввалги ҳикояда инсон идеали эзгуликда деган хулосага келинса, иккинчисидан бундан ҳам шарқона — яшашнинг мазмунини ўзини англашда, деган мулоҳаза илгари сурилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, бугунги кунда ўзбек ҳикоянавислари янги-янги миллий характерлар яратишга алоҳида эътибор бериш баробарида муаммони умуминсоний қадрият даражасига кўтаришга интиломда. Ва бу борада инсон ҳаётининг мураккаб, чигал ҳолатларини юқори бадиий савияда, янги таъомиллар асосида таҳлил эта оладиган тасвир йўлларини изламоқда.

Гулноз САТТОРОВА,
филология фанлари номзоди

"Alpomish" dagi etnologik qatlamlar

Элшунослик фанида туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарида акс этган баъзи бир этнологик масалалар ўрганилган (Бартольд В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. т. V; Аманжулов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959). Уларда келтирилган маълумотларни тарихий-илмий нуқтаи назардан таҳлил этиш "Алпомиш" достонида акс этган кўнғирот этник компоненти билан боғлиқ илмий қарашларга ҳам ойдинлик киритади. Маълумки, "Алпомиш" достонида ниҳоятда кўп ва мураккаб этнологик маълумотлар учрайди.

Фольклоршуносликда Алпомиш ва унинг отаси кўнғирот этник компонентининг қанжигали уруғига мансуб деган қараш ҳам мавжуд (Зарифов Ҳ. Основные мотивы эпоса "Алпамыш". Сб., "Об эпосе "Алпамыш". Ташкент, 1959, стр. 8). Бизнингча, бу ҳақиқатдан йироқ фикр. Чунки достонда:

*Ўнолтуруғ Бойсун-Кўнғирот элида,
Илгариди пайдо бўлди Довонбий
Довонбийдан пайдо бўлган Олпинбий,
Олпинбийнинг ўғли эди Бойбўридан
Бойсари,
Бойбўрининг ўғли Ҳаким қайсари
Бек Алпомиш эди Кўнғирот беклари,*

дея аниқ кўрсатилган (Т.Мирзаев. Алпомиш достонининг ўзбек варианты. ("Алпомиш" достонининг Фозил Йўлдош ўғли варианты) Т., "Фан", 1968, 68-бет).

Кўнғиротларнинг этник жиҳатдан тармоқланишига назар солинса, улар беш катта уруғга бўлинади. Бу уруғлар қабила бошлиғи Кўнғирота ва унинг катта хотинидан тўрт ўғил (Вахтамғали, Қўштамғали, Қанжигали ва Айнли), кичик хотинидан эса бешинчи ўғилга (Тортувли) бориб тақалади. Булар: 1. Вахтамғали (бу уруғ 18 аймоққа бўлинади, шунинг учун у ўн саккиз ота вахтамғали деб юритилади). 2. Қўштамғали (ўн олти ота қўштамғали). 3. Қанжигали (ўн тўрт ота қанжигали). 4. Айнли (ўн икки ота айнли). 5. Тортувли (олти ота тор-

тувли) (Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., "Наука", 1976, стр. 87-88). Ана шу 66 уруғ яна кичик-кичик тармоқларга бўлинган. Бу эса қариндош-уруғчилик гуруҳларини ёки уруғ-қабилачилик муносабатларини келтириб чиқарган. "Алпомишнома" асарида ҳам Алпомишнинг туғилиши "ўн олти уруғ Кўнғирот" элида деб таърифланади. Чунки ота уруғи давридан бошлаб уруғ отага қараб белгиланади, яъни қўштамғали уруғига мансуб бўлган Бойбўри тортувли уруғидан Кунтуғмишхонимга уйланади. "Алпомиш" достонининг аксарият вариантларида Алпомишнинг отаси қўштамғали (ўн олти ота), онаси эса тортувли (олти ота) уруғидан экани кўрсатиб ўтилган (М.Муродов, А.Эргашев. Алпомишнома. Т., "Меҳнат", 1999, 55-56-бетлар).

Бу жараён "Алпомиш" достонида патронимия (ота номи, ота насаби бўйича номланиш) ҳолати мавжуд бўлганини тасдиқлайди. Демак, Алпомиш ва унинг отаси қанжигали эмас, балки қўштамғали уруғига мансуб.

Достонда учраган кўнғирот қабиласининг қўштамғали уруғи Шеробод воҳаси ва Ҳамкан сингари ҳудудларда тарқалган. Уларнинг асосий қисми Қирсак дарёси ҳавзасидаги воҳаларда, Кичик ва Катта Урадарё атрофидаги яйловларда яшаган. Демак, қўштамғали уруғи ҳозирги Сурхондарё воҳасининг Шеробод туманида макон тутган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Бойбўри ва Бойсарининг хотинлари кўнғирот қабиласининг тортувли уруғига мансуб бўлган. Тортувли уруғи эса ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида ўрнашган (Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., "Наука", 1976, стр. 95).

Достонда кўнғирот қабиласидан ташқари "қалмоқ"лар тўғрисидаги маълумотлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. "Қалмоқ"ларнинг иқтисодий-сиёсий турмуш тарзига оид маълумотлар кўпгина тарихий-этнологик асарларда келтириб ўтилган (Мирзо Улуғбек. Тўрт улус та-

Ихти Т., “Чўлпон”, 1994, 226-бет; Аристов Н. Заметки. Стр. 33; Бартольд В. История тур.-монг. народов. Стр. 21; Очерк истории Семиречья, раздел “Калмыки”. Стр. 82-88).

Бу асарларда келтирилишича, ойротларни мўғуллар “олат”, хитойлар “авло”, турклар эса “қалмоқ” деб номлаган (Вселовский Н. Лекции по истории монголов. Изд. Кругжа ориенталистов при факультете восточных языков, СП., 1909, стр. 95).

Маълумотларга қараганда, XII асрда мўғул қабилалари икки қисмга, яъни, ўрмон (ўрмон ва тоғли жойларда яшаб, асосий машғулотлари овчилик бўлган) ва чўл (адирликлар ва чўлларда кўчиб юриб чорвачилик билан шугулланган) қабилаларга бўлинган. Ўрмон ва тоғ мўғул қабилалари асосан Байкал кўли, Енисей ва Иртиш дарёларининг юқори оқими ҳудудларида истиқомат қилган. Биз юқорида таъкидлаб ўтган ойрат — қалмоқлар мазкур ҳудудда яшовчи мўғул қабилаларига генетик жиҳатдан алоқадор бўлган.

Маълумки, “Алпомиш” достонида Тойчахон номи ҳам учрайди. Бу ном тарихий асарларда мавжудми деган савол ўзининг асосли ечимини топмоғи керак. Қалмоқларнинг турмуш тарзида кўчманчилик муҳим ўрин тутиб, ҳукмдорлари “тайши” (“тойчахон”) дейилган (Потапов А. Очерки по истории Алтайцев. М., Изд. АН СССР, 1953, стр.113). Чингизхон авлодидан бўлган хонларга “тайнжи” (хитойча “тай-цзи” — “шаҳзода”) унво-ни берилган. “Қалмоқ” ҳукмдорлари ҳам

ушбу унвонни қабул қилганини тарихий-этнологик асарлар тасдиқлайди. Кўриниб турибдики, достондаги “тойчахон” номи тарихий асарларда ҳам келтириб ўтилган ва буни ҳукмдорнинг исми эмас, балки қалмоқ ҳукмдорларига берилган унвон сифатида тушунмоқ мақсадга мувофиқдир.

Қалмоқлар Қозоғистон билан Мўғулистон Халқ Республикаси ҳудудлари чегарасида, Синьцзян шимолий Хитой вилояти ва унинг таркибидаги Синьдзян, Чугунах, Шихо, Турфон, Фулжа каби шаҳарлар, яъни Олтой, Тяньшан ва Балхаш кўли атрофларида яшагани маълум (Потапов А. Очерки по истории Алтайцев. М., Изд. АН СССР, 1953, стр. 111; Титов А. Сибирь в XVII в. М., 1890, стр. 179). Демак, қалмоқлар этногенетик жиҳатдан мўғул қабилаларига алоқадор бўлгани ва мўғул тилида гаплашганини маълумотлар тасдиқлайди.

Демак, “Алпомиш” достони этнология фани нуқтаи назаридан тадқиқ этилганда Бойбўри, Бойсари ва Алпомиш кўнғирот қабиласининг қўшамғали уруғига мансуб бўлгани аниқланади. “Қалмоқ”лар эса географик ва лингвистик нуқтаи назардан мўғул қабилаларига яқин экани маълум бўлади. “Тойчахон” номи тарихий асарларда ҳам келтириб ўтилган ва бу ҳукмдор исми бўлмаган, балки қалмоқ ҳукмдорларига берилган унвон сифатида алоҳида аҳамият касб этган.

Парда НОРБЎТАЕВ,

ЎзРФА Тарих институти аспиранти

“Тан бир омонатдир”

Юсуф Ҳамадонийнинг “Рутбат ул-ҳаёт”, “Рисолаи дар одоби тариқат”, “Рисолаи фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон”, “Рисола дар ахлоқ ва муножот” сингари асарлари бизгача етиб келган. Улар орасида тасаввуф фалсафасига оид масалалар кенгрок ёритилган “Рутбат ул-ҳаёт” рисоласи алоҳида ўрин тутаяди. Асар савол-жавоб тарзида ёзилган. Унда инсон ва инсонийлик, фаҳм ва ақл, зоҳирийлик ва ботинийлик, дин ва ахлоқ, ислом ва иймон, раҳмоний ва шайтоний севги, тан ва дил, руҳ ва ҳаёт, шунингдек, нафс масалалари муҳокама қилинган.

Маълумки, тасаввуф фалсафасида асосий эътибор нафс ва қаноатга қаратилади. Шу жиҳатдан улуғ шайх дунё неъматларидан баҳраманд бўлишда меъёр сақлаш муҳим эканини таъкидлайди. Унинг фикрича, “дунё молини йиғишда ҳаддан ошмаслик, эҳтиёжга кўра еб-ичиш, рўзгор тебратиш, оила қуриш билан кифояланиш ҳамма учун зарурийдир” (Юсуф Ҳамадоний. “Рутбат ул-ҳаёт”. Т., “Янги аср авлоди”. 2005, 15-бет).

Юсуф Ҳамадоний Яратганнинг зикри ва амри билан яшовчи кишини “Мавло билан тирик инсон” дея таърифлайди. У “ҳам дар-

веш бўлур, ҳам сўфий, ҳам мувахҳид, ҳам аҳли кашф, ҳам ориф, ҳам солих, ҳам маънавий мақом соҳиби бўлур ҳамда йўлнинг ҳақиқатига етишган инсонга айланур”, деб уқтиради.

Табиийки, инсон зарурат юзасидан еб-ицади, ухлайди, шу билан бирга дунёвий орзуларнинг аччиқ шаробини ҳам тотеди. Чунки унинг жисмоний ҳаёти давом этиши керак. Бу борада бадан — Оллоҳнинг омонати ва шариат бурчларини бажарувчи ҳаммолдир”. Яъни, баданни таомлантириш шариат вазифаларини адо этиш учун ҳам зарур. Бундан ташқари, дин фарзини тўлиқ адо этган инсоннинг “етти қават осмон ва ерга ҳеч қандай душманлиги, қаршилиги ва эътирози қолмайди”.

Буюк мутасаввуфнинг таърифича, “иймон” сўзи “амн”. (омонлик, хотиржамлик) сўзидан олинган. “Иймонли киши” деганда хотиржамлик ва осойишталикда яшаётган мўъмин-муслмон назарда тутилади. Демак, иймон кўнгилни, тилни, баданни илоҳий амру таъқиқларга бўйсундира олишдир. Иймон — ислом, ислом эса иймон демакдир.

Юсуф Ҳамадоний зикр ва фикр орқали исломни англаш хусусидаги саволларга жавоб қилиб айтадики, зикр ҳақ йўлида охириги нуқтага етишдир. Солиқнинг зикрда охириги нуқтага етиши — тили билан бирга етти аъзосининг, ҳатто туклари ва тирноқларининг ҳам зикрда иштирок этишидир. Қалб аъзоларнинг зикрини эшитади ва кўради, ҳароратга келади, натижада қувват топиб, у ҳам зикрга қўшилади. Демак, зикр — қалб кўзи билан кўриш, қалб билан англаш ва билишдир.

Ислом таълимотига кўра, аввало Рух яратилган. “Оллоҳ таоло руҳларни жасадлардан тўрт минг йил олдин яратган” (Юқоридаги манба, 58-бет). Кейин у одамга уфурилган. Рухдан Одамнинг бутун вужуди, жасади порлаб, нурланган. Аввал-бошда Одам болаларининг руҳлари бир хил бўлган, аммо кейинчалик улар гуруҳланиб кетган. Яқин руҳлар бирлашади, уйғунлашади, натижада

қалблар ҳам жамланади; руҳлар ихтилофда бўлса, қалблар ҳам муҳолифда бўлади. Рух билан амал, қалб билан тил ўртасидаги зиддиятлар одамнинг ҳаётига, қарашларига таъсир этмай қолмайди, зиддиятлар эътиқоддаги қарама-қаршилиқларни, ғайридиний одатларни келтириб чиқаради.

Юсуф Ҳамадоний руҳларнинг гуруҳга ажратилиши ҳамда кишилар ва элатларнинг ранг-баранглигини эътироф этган ҳолда, улар ўртасида уйғунлик мавжудлигини ҳам қайд қилади.

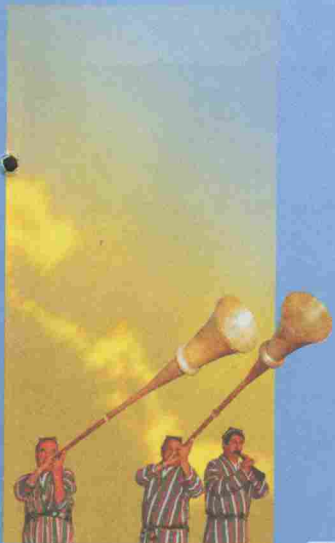
Рисола муаллифи тасаввуф фалсафасига оид мураккаб тушунча ва ҳодисалар ҳақида фикр юритар экан, илоҳийлик билан одамийликни бир-бирига қарама-қарши қўймайди. У одамдаги барча “сифатлар, туғма хусусиятлар, ахлоқ ва фитрий идроклар бу дунёга тегишли ва ўткинчидир”, деб ёзади. Аммо бу сифат ва хусусиятлар етуқликка, Оллоҳга интилиш орқали олижаноб фазилатларга айланиши мумкин.

Улуғ аллома Нақшбандия тариқатининг йирик шайхи сифатида инсонларни бидъату хурофотларга берилмасдан соф исломий ақидага мувофиқ ҳаёт кечиришга, дунё ва охирот ишларида мувозанатни сақлай билишга чақирган. Унинг фалсафий қарашларида бу дунё банди учун охиротда етишадиган даражаларини белгилайдиган синов майдони экани ўз ифодасини топган. Юсуф Ҳамадоний асарлари, хусусан, “Рутбат ул-ҳаёт” рисоласини ўқиган кишида шундай таассурот пайдо бўладики, дунё бандига Оллоҳ таолонинг буюк эҳсони, ҳар бир инсон Оллоҳ яратган неъматларни қадрламоғи ва бунинг шукронасини қилиб яшамоғи даркор. Чунки, ундан охиратда ана шу неъматлардан қандай фойдалангани сўралади ва жавобига қараб ажр ёки жазо берилади. Демак, дунёга ҳаддан зиёд берилиб кетиш гуноҳ бўлгани каби ундан тамомила юз ўгириш ҳам Оллоҳнинг наздида мақбул амал ҳисобланмас экан.

Нозима ФАЙЗИЕВА,

фалсафа фанлари номзоди

SUMMARY

Political analyst Nigora Umarova's "The concern of preserving the moral world" is an article in which President Islam Karimov's new book entitled "High morality is an unbeatable force" is thoroughly discussed. The author tries to understand why this book was written, and what its central idea is. In the end, she finds that the main idea is "Morality is a powerful weapon" and underlines that each member of our society should protect our moral values from various threats.

The notion of the "perfect" person has always been one of the hottest topics among philosophers of the East. In the "What do you think, my contemporary?" section of the magazine's current issue Prof. Najmiddin Komil shares with his views about the "perfect" person.

The idea of freedom is a fruit of many scholars' hard work. They did their best to understand and solve the issues of relations between state and society, economy and social life, individual and society, political and moral development etc. The notions of such categories of the theory of liberalism as "state", "society", "politics", "law", "aristocracy", "democracy", "freedom", and "justice" first came up and were analyzed in the works of Plato, Aristotle and other ancient big names. "The perfection of freedom" is a continuation of an article by philosopher Bahodir Zokir in which the roots of these terms were researched and the visions of various prominent personalities of the past on these issues were analyzed.

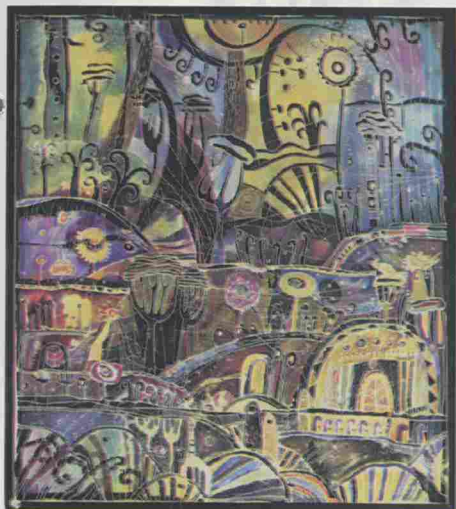
Temurlane the Great has always been the main subject of interest in many discussions throughout the world. A lot of research has so far been conducted to learn the life of Amir Temur, his governing policy and successful moves; many heroes have been created in art and literature. Muhammadjon Kholbekov's article headlined "The personality who amazed the West" is about the works of European writers and historians on Amir Temur and his glorious empire.

"The film producer is an individual with high intellectual potential, and clear attitude towards events, who is innovative and knows every secret of artistic and technical components of theatrical art, and is a naturally complex personality. He is a person who conducts many experiments and observations in his life. The objects of his experiments are humankind and society, soul and feelings of people." These descriptions are about famous film producer Olimjon Salimov. Literary scholar Shuhrat Rizo's essay entitled "Between laughter and cry" is about this person and his creative life.

Mirzakalon Ismoilij was not only the author of the novel "Ferghana till the dawn" and "Essay of humanity" but was a professional translator who skillfully translated more than two hundred selected works of world literature into Uzbek. He almost didn't achieve his personal goals in his life but he raised Uzbek literature and nation's morality to new heights.

His heroes were also like himself: patriots, warriors of freedom, but they didn't find any value in their lives. Literary scholar Zuhridin Isomiddinov's "The destiny of the writer" is an article dedicated to narrating this writer's life path.

Originally, Sufism emerged from ascetism. Through giving up the material world, they meditate on Allah all the time. They prayed to Allah for many years and became miracle workers. Philosopher Shuhrat Sirojiddinov in his article headlined "Ascetism is a way of perfection" cogitates on works about a teaching of tasavvuf (Sufism).

7

8

7. Ю.Дробова. Орзумдаги шаҳар
8. К.Галицкая. Сокин тун
9. К.Галицкая. Бахтли болалик

9

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 3/2008

